

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI
MALİYE İKTİSAT BİLİM DALI

**HAZAR DENİZİ'NDE MEYDANA GELEN
OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Seymur HASANOV

İstanbul, 2007

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MALİYE ANABİLİM DALI
MALİYE İKTİSAT BİLİM DALI

**HAZAR DENİZİ'NDE MEYDANA GELEN
OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Seymur HASANOV

Danışman: DOÇ.DR. M. MUSTAFA ERDOĞDU

İstanbul, 2007

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

MALİYE Anabilim Dalı MALİ İKTİSAT Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi
SEYMUR HASANOV nın HAZAR DENİZİNDE MEYDANA GELEN
OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ adlı tez çalışması ,Enstitümüz
Yönetim Kurulunun 18.01.2007 tarih ve 2007-1/10 sayılı kararıyla ile oluşturulan jüri
tarafından oy birliği / oy çokluğu ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

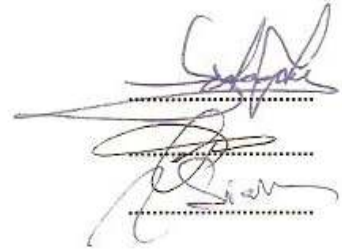
İmzası

Tez Savunma Tarihi : 12.10.11.2007

1) Tez Danışmanı : DOÇ. DR. M. MUSTAFA ERDOĞDU

2) Jüri Üyesi : PROF. DR. AYŞEGÜL MUTLU

3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. MEHMET ŞİŞMAN

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı : Seymur Hasanov
Anabilim Dalı : Maliye
Programı : Mali İktisat
Tez Danışmanı : Doç. Dr. M. Mustafa Erdoğan
Tez Türü ve Tarihi : Yüksek Lisans - 2007
Anahtar Kelimeler : Dışsallıklar, Bedavacılık Sorunu, Bölgesel Mallar, Hazar Denizi.

ÖZET

HAZAR DENİZİ'NDE MEYDANA GELEN OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Hazar Denizi dünyanın en büyük gölüdür. Azerbaycan, İran, Rusya, Kazakistan ve Türkmenistan ile çevrelenen Hazar Denizi çok büyük sayıda ekosisteme de ev sahipliği yapmaktadır. Hazar Denizi son yıllarda birikmiş çevre sorunlarının baskısını hissetmektedir. 1938 yılında petrol üretimine başlanan Hazar Denizi'nde tabiatı ve çevreyi koruma hususları göz ardı edilmiş, deniz ve denize dökülen nehirler bu süreçte ağır metallerle ve diğer atıklarla kirlenmiş, su seviyesinde oldukça sık bir şekilde ortaya çıkan yükselmeler ise, bu denizde olumsuz dışsallıkların birikimli olarak artmasına neden olmuştur. Hazar Denizi'nin maruz kaldığı sorunların gelecekte daha da ağır sonuçlara neden olmaması için biran önce çözüm yönünde adımların atılmasına ihtiyaç olduğu açıktır. Bu çalışmada, Hazar Denizi'nde meydana gelen olumsuz dışsallıkların nedenleri ile bu dışsallıkların giderilmesinde karşılaşılan zorlukların nasıl aşılabileceği hususları ele alınarak bu konuda neler yapılabileceği sorusuna cevap aranmıştır. Tespit edilen sorunlara kalıcı çözümler getirilebilmesinin ise yalnızca bölge ülkelerinin büyük çabası ve gerekli finansal kaynakları bulabilmelerine değil, aynı

zamanda uluslararası kurumlarla etkin işbirliği sağlayabilmelerine de bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Seymur Hasanov
Field : Public Finance
Programme : Public Finance and Economics
Supervisor : Associate Professor M. Mustafa Erdoğan
Degree Awarded and Date : Master – 2007
Keywords : Externality, Free Rider Problem, Regional Goods, The Caspian Sea.

ABSTRACT

NEGATIVE EXTERNALITIES ORIGINATING FROM THE CASPIAN SEA AND SOLUTION PROPOSAL

Caspian Sea is the biggest lake in the world. Surrounded by Azerbaijan, Iran, Russia, Kazakhstan and Turkmenistan, Caspian Sea hosts lots of ecosystems. In the recent years, it has felt the pressure of the accumulated environmental problems. In the Caspian Sea where petroleum production started in 1938, the question of protecting the nature and environment was disregarded, the sea and the rivers pouring into the sea were contaminated in the process by heavy materials and other waste, and the frequent rise in the water level caused the cumulative increase of negative externalities in this sea. It is obvious that there is a need to take steps for solution so that the problems facing Caspian Sea will not result in heavier consequences in the future. In this study, an answer to the question of what could be done is sought by discussing the reasons behind negative externalities occurring in the Caspian Sea together with the case of how to overcome the difficulties encountered in removing these externalities. It is concluded that attaining a permanent solution depends not only on the great effort of the countries in the region and their obtaining necessary financial resources but also on their securing an efficient cooperation with international institutions.

ÖN SÖZ

Hazar Denizi Bölgesi olarak adlandırılan bölgede yer alan ülkeler- Hazar'a kıyısı olan Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Rusiya ve İran-dünyanın bu en büyük gölünün altında ve yakınlarında dev petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip bulunmaktadır. Hazar Denizi'ndeki petrol ve doğal gaz rezervlerine çevrilen dikkatler denizdeki ve deniz dışındaki çevrenin dehşet verici durumu ile karşılaşmıştır. Yıllarca süregelen çevre duyarsızlığı Hazar'da zararlı dışsallıkların birikimli olarak büyümesine neden olmuştur. Hazar Denizi'nde oluşan zararlı dışsallıkların başında çevre sorunları ve balıkçılık sektöründe gözlenen olumsuz gelişmeler gelmektedir. Zararlı dışsallığa çözüm noktasında temel eksikliklerin varlığı ise olumsuzlukların büyümesine neden olmaktadır. Bu çalışma ile Hazar Denizi'nde meydana gelen olumsuz dışsallıklar ve bu dışsallıklara yönelik çözüm önerileri anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmayı sonuçlandırmamda görüşleri ile katkıda bulunan değerli hocam Doç. Dr M. Mustafa Erdoğan'a ve desteğini esirgemeyen ailem ve arkadaşlarıma çok teşekkür eder, çalışmanın tüm ilgililere yararlı olmasını dilerim.

İstanbul, 2007

Seymur HASANOV

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖZ	i
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
TABLO LİSTESİ	x
ŞEKİL LİSTESİ	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞSALLIKLAR VE BU ÇERÇEVEDE ORTAYA ÇIKAN SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜMLER

I. GENEL OLARAK DIŞSALLIK KAVRAMI VE TÜRLERİ	4
A. ÜRETİM VE TÜKETİMDEN KAYNAKLANAN OLUMLU DIŞSALLIKLAR	5
1. Üretimden Kaynaklanan Olumlu Dışsallıklar	5
a. Üretimden Kaynaklanan Olumlu Üretim Dışsallığı	5
b. Üretimden Kaynaklanan Olumlu Tüketim Dışsallıkları	5
2. Tüketimden Kaynaklanan Olumlu Dışsallıklar	6
a. Tüketimden Kaynaklanan Olumlu Tüketim Dışsallıkları	6
b. Tüketimden Kaynaklanan Olumlu Üretim Dışsallıkları	7
B. ÜRETİM VE TÜKETİMDEN KAYNAKLANAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR	7
1. Üretimden Kaynaklanan Olumsuz Dışsallıklar	8
a. Üretimden Kaynaklanan Olumsuz Üretim Dışsallıkları	8
b. Üretimden Kaynaklanan Olumsuz Tüketim Dışsallıkları	9
2. Tüketimden Kaynaklanan Olumlu Dışsallıklar	9
a. Tüketimden Kaynaklanan Olumsuz Tüketim Dışsallıkları	9
b. Tüketimden Kaynaklanan Olumsuz Üretim Dışsallıkları	10
C. OLUMSUZ DIŞSALLIKLARIN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK ARAÇLAR	10

1. Mali Araçlar	10
a. Çevre Vergileri	11
(1) Pigovian Vergiler.....	11
(2) Dolaylı Çevre Vergileri	13
(3) Diğer Vergisel Düzenlemeler	16
b. Kirletme Harçları	17
c. Teşvikler	19
d. Pazarlanabilir Kirlilik Hakları.....	20
2. Hukuki Araçlar	22
a. Kirletme Yasakları	23
b. Çevre Standartları.....	24
c. Kirleticilerin Atılmasını Düzenleme	26

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL MALLAR VE BU ÇERÇEVEDE ORTAYA ÇIKAN SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜMLER

I. BÖLGESEL MAL KAVRAMI	28
II. BÖLGESEL MALLARA YÖNELİK SORUNLAR.....	29
A. BEDAVACILIKTAN KAYNAKLANAN SORUNLAR	32
B. KOLEKTİF KARAR ALMA ZORLUKLARINDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR	32
III. BÖLGESEL MALLARA YÖNELİK SORUNLARIN ÇÖZÜM YOLLARI	34
A. BEDAVACILIKTAN KAYNAKLANAN SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜMLER.....	34
1. Hakim Sigorta Sözleşmeleri (Dominant Assurance Contracts)	34
2. Coasian Çözüm	35
3. Devlet Hükümü (Government Provision)	36
4. Sübvansiyonlar	36
5. İmtiyazlı Grup (Privileged Group).....	37
6. Bedavacıların Kaynaşması (Merging of Free Riders).....	37

7. Yasalaştırılmış İhraç (Legislated Exclusion)	38
8. Halk Ruhu – Hamiyet (Public Spirit).....	39
B. KOLEKTİF KARAR ALMA ZORLUKLARININ AŞILMASINA YÖNELİK	
ÇÖZÜMLER.....	39
1. Demokratik Ülkelerde Kollektif Karar Almada Kullanılan Yöntemler.....	41
a. Oybirliği Yöntemi	41
(1) Tam Oybirliği Kuralı	41
(2) Yaklaşık Oybirliği Kuralı	44
b. Çoğunluk Yöntemi	44
(1) Nispi Çoğunluk Kuralı	45
(2) Basit Çoğunluk Kuralı	46
(3) Kaliteli Çoğunluk Kuralı	47
c. Medyan Seçmen Teorisi.....	47
d. Optimal Oy Oranı Yöntemi.....	51
e. Puanlama Yöntemi	51
f. Gunning’in Alternatif Oylama Yöntemleri.....	52
g. Arrow’un İmkansızlık Teoremi.....	53
2. Uluslararası Hukuk Kişileri Arasında Uyuşmazlıkların Çözüm Yolları.....	56
a. Geleneksel Çözüm Yolları	57
(1) Yargı-Dışı Çözüm Yolları	57
(a) Görüşmeler	57
(b) Dostça Girişim.....	58
(c) Arabuluculuk	60
(d) Uzlaştırma.....	61
(e) Araştırma ve Soruşturma	63
(2) Yargısal Çözüm Yolları.....	65
(a) Uluslararası Hakemlik	65
(i) Uluslararası Hakemliğin Dayanağı: Tarafların İradesi	66
(ii) İsteğe Bağlı Hakemlik ve Zorunlu Hakemlik	68
(iii) Hakemlik Organının Yapısı ve Kurulması.....	69
(iv) Hakemlerin Yetkisi.....	71
(v) Uluslararası Hakemlikte Usul.....	73

(vi) Hakemlik Kararları.....	75
(b) Uluslararası Mahkemeler ve Uluslararası Adalet Divanı.....	77
(i) Uluslararası Adalet Divanı ve Yapısı.....	79
(ii) Uluslararası Adalet Divanının Yetkisi	83
b. Uluslararası Örgütler ve İşbirliği Örgütlenmeleri Çerçevesinde Çözüm Yolları ve Birleşmiş Milletler Örneği.....	86
(1) Güvenlik Konseyinin Görev ve Yetkileri.....	87
(a) Güvenlik Konseyinin Harekete Geçebilmesinin Koşulları.....	87
(b) Güvenlik Konseyinin Uyuşmazlıklara ilişkin Yetkileri ve İzlenen Usuller.....	88
(i) Uyuşmazlığın Taraflarca Güvenlik Konseyine Getirilmesi	88
(ii) Uyuşmazlığın Taraflar Dışında Güvenlik Konseyi'ne Getirilmesi....	89
(c) Güvenlik Konseyinin Uyuşmazlıklara İlişkin Kararlarının Niteliği.....	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAZAR DENİZİ VE MARUZ KALINAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR

I. HAZAR DENİZİNİN COĞRAFİ KONUMU VE EKONOMİK KAYNAKLARI....	93
A. HAZAR DENİZİ'NİN COĞRAFİ KONUMU VE STATÜ SORUNU	93
1. Hazar Denizi'nin Coğrafi Konumu	93
2. Hazar Denizi'nin Statü Sorunu	96
B. HAZAR DENİZİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI	104
1. Petrol	104
2. Doğal Gaz.....	105
3. Balıkçılık	107
4. Nakliyat	108
5. Ekonomik Değer Taşıyan Diğer Doğal Kaynaklar	109
6. Rüzgar Enerjisi.....	109
II. HAZAR DENİZİ'NDE MEYDANA GELEN OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR.....	111
A. PETROL VE DOĞAL GAZ KAYNAKLI KİRLENME	111
B. ZİRAAT, SANAYİ VE BELEDİYE ATIK SULARI	112

C. DEĞİŞEN SU SEVİYESİ	119
III. HAZAR DENİZİ'NDE ORTAYA ÇIKAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLARIN SONUÇLARI	120
A. ÇEVRE KİRLİLİĞİ	120
B. BALIK ÜRETİMİNİN DÜŞMESİ	123
C. DİĞER OLUMSUZLUKLAR	124
IV. HAZAR DENİZİ'NDE ORTAYA ÇIKAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLARI GİDERMEK İÇİN YAPILANLAR	125
A. ŞİRKETLERİN KENDİ İNİSİYATİFLERİYLE GERÇEKLEŞTİRDİKLERİ UYGULAMALAR	125
B. ÇEVRE KORUMAYA YÖNELİK YASA VE YÖNETMELİKLER	127
C. HAZAR DENİZİ ÇEVRE PROGRAMI	128

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAZAR DENİZİ'NDE ORTAYA ÇIKAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLARIN GİDERİLMESİNDE KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE OLASI ÇÖZÜMLER

I. ORTAK KARAR ALMA ZORLUĞUNDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR ...	132
A. HAZAR DENİZİ'NİN STATÜ PROBLEMİNİN ÇÖZÜMLENEMEMESİ	132
B. KİRLETME YASAKLARININ VE ÇEVRE STANDARTLARININ UYGULANAMAMASI	133
C. PAZARLANABİLİR KİRLİLİK HAKLARI YÖNTEMİNİN UYGULANAMAMASI	134
D. KİRLETME HARÇLARININ UYGULANAMAMASI	135
II. BÖLGE ÜLKELERİNİN BEDAVACILIĞINDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR	136
A. OLUMSUZ DIŞSALLIKLARI AZALTABİLECEK PIGOUVIAN VERGİLERİN UYGULANAMAMASI	136
B. TEMİZ TEKNOLOJİLERİN KULLANILMASINI ÖZENDİRECEK SÜBVANSİYONLARIN FİNANSE EDİLEMEMESİ	136

III. HAZAR DENİZİ HAVZASINDAKİ ÜLKELERİN ORTAK KARAR ALMA SORUNLARINA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ.....	138
A. HAZAR DENİZİ’NİN STATÜ PROBLEMİNİN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK ÖNERİLER.....	138
B. TÜM HAZAR DENİZİ HAVZASINI KAPSAYAN BİR ÇEVRE PROGRAMININ HAZIRLANMASI	142
IV. HAZAR DENİZİ’NDEKİ DEVLETLERİN BEDAVACILIĞINDAN KAYNAKLANAN SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ.....	144
A. KIYIDAŞ ÜLKELERİN ORTAK VERGİ UYGULAMASI (DEVLET HÜKMÜ) ...	144
B. ULUSLARARASI YAPTIRIM UYGULAMA ANLAŞMASI.....	145
C. KÜRESEL FİNANSAL OLANAKLARDAN YARARLANILMASI.....	147
V. HAZAR DENİZİ’NDE ORTAYA ÇIKAN DIŞSALLIKLARIN GİDERİLMESİNE YÖNELİK GENEL BİR DEĞERLENDİRME	149
SONUÇ	154
EKLER	157
KAYNAKÇA	158

TABLO LİSTESİ

Sayfa No.

Tablo 1 : Nispi Çoğunluk Kuralı.....	45
Tablo 2 : Hazar Denizi Bölgesi Petrol Rezervleri (Milyar Varil)	105
Tablo 3 : Hazar Denizi Bölgesi Doğal Gaz Rezervleri (Trilyon m ³).....	106
Tablo 4 : Belediyelerin Bir Yıl İçinde Hazar Denizi'ne Akıttığı Kirli Maddelerin Toplam Miktarı.....	113
Tablo 5 : Hazar Denizine Nehirlerin Bir Yıl İçinde Taşıdığı Toplam Atık Madde Miktarı.....	115
Tablo 6 : Hazar Denizinde Kirliliğe Neden Olan Ana Sanayi Alanları	118

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No.

Şekil 1 : Pigovian Tipte Vergiler	12
Şekil 2 : Dolaylı Çevre Vergisi Uygulaması.....	14
Şekil 3 : Farksızlık Eğrileri	42
Şekil 4 : Seçmenlerin Tercihlerinin Yoğunluğu Aynı İken Medyan Seçmen Durumu.....	48
Şekil 5 : Seçmen Tercihlerinin Yoğunluğu Farklı İken Medyan Seçmen Durumu	50
Şekil 6 : Belediyelerin Hazar Denizine Akıttıkları Toplam Atık Su Oranları	114
Şekil 7 : Belediyelerin Hazar Denizine Akıttıkları BOD Miktarı ve Bölgelere Göre Oranları.	114
Şekil 8 : Nehirlerin Toplam Akıttıkları Suyun Toplama Miktarına Göre Yüzde Oranları .	116
Şekil 9 : Nehirlerin Taşıdıkları Yıllık BOD'un Toplam Miktarına Göre Yüzde Oranları.....	116
Şekil 10 : Nehirlerin Taşıdıkları Yıllık Hidrokarbon'nun Toplam Miktarına Göre Yüzde Oranları	117
Şekil 11 : Nehirlerin Taşıdıkları Yıllık Kadmiyum'un Toplam Miktarına Göre Yüzde Oranları	117

KISALTMALAR

KDV	: Katma Değer Vergisi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
CITES	: Conventional on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora
AUEŞ	: Azerbaycan Uluslararası Emeliyat Şirketi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
SOCAR	: State Oil Company of Azerbaijan Republic
KCO	: Kazakhstan North Caspian Operating Company
CEP	: Caspian Environment Programme
GEF	: Global Environment Fund
TACIS	: Technical Assistance to Commonwealth of Independent States
UNDP	: United Nations Development Programme
UNEP	: United Nations Environment Programme
DB	: Dünya Bankası
AB	: Avrupa Birliği
SAP	: Strategic Action Plan
UNOPS	: United Nations Office for Project Services

GİRİŞ

Hazar Denizi, Azerbaycan, Rusya Federasyonu, Türkmenistan, Kazakistan ve İran devletleri ile çevrilmiş dünyanın en büyük gölüdür.¹ Çalışmanın konusunu oluşturan bu coğrafi oluşum, tuzluluğu ve büyüklüğü sebebiyle “deniz” olarak adlandırılmaktadır.

Hazar Denizi, mineral ve biyolojik kaynaklar itibariyle oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Hazar bölgesinin dünya enerji piyasasının önemli kaynaklarından biri olmasında temel etken, Hazar Denizi’nin ihtiva ettiği bilinen ve mühtemelen henüz bilinmeyen hidrokarbon rezervleridir. Hazar Denizi aynı zamanda, ekolojik bakımdan da zengin bir biyolojik çeşitliliği bünyesinde barındırmakta ve ekonomik değeri yüksek canlı kaynaklar içermekte, bölge bakımından önemli bir gelir kaynağı olan havyar ile dünya talebinin büyük kısmını karşılamaktadır.²

Dünyada birincil enerji tüketiminde petrolün payı %40, kömürün payı %28, doğal gazın payı ise %23 tür.³ Hazar Denizi, özellikle sahip olduğu enerji kaynakları ile Hazar’a kıyısı olan devletler kadar, diğer bölge devletleri, ABD, Avrupa Birliği, Asya devletleri ve uluslararası enerji şirketlerinin de ilgisini çekmektedir.

1938 yılında petrol üretimine başlanan Hazar Denizi’nde tabiat ve çevreyi koruma hususlarının göz ardı edilmesi, denizin ve denize dökülen nehirlerin ve çayların atıklarla kirletilmesi, su seviyesinde görülen yükselme ve katı atıklar özellikle 1950’li yılların ortalarından itibaren Hazar’da olumsuz dışsallıkların birikimli olarak artmasına neden olmuştur.

Azerbaycan’ın Abşeron yarımadasındaki petro kimya ve rafineri kompleksleri karadan kirlenmenin ana unsurlarıdır. Açık denizdeki doğal gaz ve petrol çalışmaları ile kuyu kazıları da denizin kirlenmesinde önemli role sahiptir.

¹ Ramiz Memmedov, **İzmenchivost Gidrofizicheskix Poley i Rasprostraneniye zagrizniteley v Kaspiyskom More**, Bakı, Elm, 2000, s.5.

² Payam-a Darya, Publication of the Shipping Organization of the Republic of Iran, “**Water Pollution in the Persian Gulf and the Caspian Sea**”, May 1995, Vol: 32.

³ Ayşe Nur Timor, “Hazar Bölgesi Petrol ve Doğal Gaz Kaynakları”, **Coğrafya Dergisi**, Sayı 8, İstanbul, 2000, s.215.

Rusya nüfusunun neredeyse yarısının kanalizasyon atıkları ve ağır sanayinin kirli atıkları çoğunlukla temizlenmeden Hazar Denizi'ne akıtılmaktadır. Yıllarca süregelen çevre duyarsızlığı, deniz ve denize dökülen nehirlerin ve çayların atıklarla kirletilmesi, su seviyesinde görülen yükselme ve katı atıklar Hazar'da olumsuz dışsallıkların meydana gelmesine ve büyümesine neden olmuştur.

Çevre ile ilgili gereken yasal düzenlemelerin yeterince yapılmaması ve çevreye verilen zararların göz ardı edilmesi olumsuzlukların büyümesine neden olmuştur. Hazar Denizi'nde var olan çevre problemlerinin göz ardı edilmesinin başlıca sebeplerinden birisi bağımsızlıklarını yeni kazanmış Hazar kıyısındaki ülkelerin kötü durumda olan ekonomilerini petrol gelirleriyle istikrara kavuşturmayı hedefliyor olmalarıdır. Bu yüzden denizde petrol arama ve çıkarma faaliyetleri esnasında çevreyle ilgili bütün yasalar göz ardı edilmektedir. Bugün Hazar Denizi'nde meydana gelen olumsuz dışsallıklar sorununun çözümünü önemli kılan nedenler arasında Mersin balığı gibi ticari değeri yüksek balıkların stoklarındaki düşüş, kıyıdaki bitki ve hayvan aleminin doğasına verilen zarar, doğal çeşitliliği tehdit, insan sağlığına zarar ve çevre kalitesinde genel düşüş gibi problemler yer almaktadır. Bugüne kadar Hazar Denizi ile ilgili yapılan bilimsel çalışmalarda Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili konular ağırlık taşımış ve bu bölgeye ilişki çevre sorunları arka planda kalmıştır. Hazar'ın statü sorunundan dolayı bir araya gelemeyen bölge ülkeleri Hazar'ın çevre sorunlarına ilişkin çoğu kez ulusal bazda çözümler üretmeye çalışmışlardır. Fakat böyle bir metodoloji Hazar'ın çevre sorunlarının çözümü için yetersiz kalmış ve Hazar'daki çevre sorunlarının büyüüp gelişmesine sebep olmuştur.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde dışsallıklar ve bu çerçevede ortaya çıkan sorunlara yönelik teorik çözümler ana hatlarıyla ele alınmıştır. İkinci bölümde bölgesel mallar ve bu çerçevede ortaya çıkan sorunlara yönelik somut çözüm önerilerinin üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde bölgenin önemli enerji kaynaklarını derinliklerinde bulunduran ve bölge ticaretinde büyük role sahip olan Hazar Denizi'nin önemi ve coğrafi konumundan kaynaklanan statü sorunu ele alınmıştır. Daha sonra Hazar Denizi'nde meydana gelen olumsuz dışsallıklar, bu dışsallıklara sebep olan faktörler ve sonuçları ile bugüne kadar bölgede ortaya çıkan

olumsuz dışsalılıkları önlemek için yapılan çalışmalar gözden geçirilmiştir. Dördüncü bölümde Hazar Denizi'nde meydana gelen olumsuz dışsalılıkların giderilmesinde karşılaşılan temel zorlukların neler olduğu ve bu sorunların çözümü için Hazar kıyısında yerleşen ülkelerin nasıl bir yol izlemesi gerektiği yönünde değerlendirmeler yapılarak çözüm önerileri ortaya konulmuştur. Tezimizde diğer çalışmalardan farklı olarak sorunun çözümü için bölgesel işbirliğinin önemine özel bir vurgu yapılmış ve sorunun çözümü açısından hangi metodolojinin en iyi sonuçları vereceği konusuna odaklanılmıştır. Bu bağlamda havzadaki ülkelerin bir araya gelerek ortaya çıkan olumsuz dışsalılıklar için çözüm üretmelerine büyük bir engel oluşturan Hazar'ın statüsüne ilişkin problemlere özel bir ağırlık verilmiş ve bu konuda çözüm önerileri getirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DIŞSALLIKLAR VE BU ÇERÇEVEDE ORTAYA ÇIKAN SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜMLER

I. GENEL OLARAK DIŞSALLIK KAVRAMI VE TÜRLERİ

Çevre kirliliği ekonomistleri özellikle dışsallıklar açısından ilgilendirmektedir. Dışsallık, herhangi bir bireyin üretim veya tüketim kararının diğerlerinin üretim veya tüketim kararlarını, piyasa fiyatları aracılığından ziyade doğrudan etkilediği durumda ortaya çıkmaktadır.⁴ Dışsal maliyetlerin iki özelliği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi fiyatlandırılmamış olması, dolayısıyla piyasa mekanizmalarının dışında bulunmalarıdır. İkinci özelliği ise yüklenen birey ya da grupların herhangi bir ön bilgisi veya rızası olmaksızın ortaya çıkmalarıdır.⁵

Arz ve talep eğrilerinin optimumunun sağlanmaması durumunda piyasa ekonomisinin doğru işlemediği sonucu çıkar. Bunun nedeni ise yanlış ve eksik piyasa bilgisi (talep yanı), piyasada monopolistik durum (arz yanı) ve karşılanamayan dışsal zarar olabilir. Dışsallığın optimum ve piyasa koşullarını bozan bir unsur olduğu düşünülürse dışsallığın varlığı kaynakların etkin değerlendirilemediğinin bir işareti sayılabilir.⁶

Dışsallıklar konusunda çok değişik sınıflamalar yapılmaktadır. Genel kabul görmüş tek bir sınıflamadan bahsetmek mümkün değildir. Çünkü yapılan tüm sınıflamalar birbirinin alternatifini oluşturmaktadır. Çözümlemenin amacına göre birbirilerini tamamlayıcı niteliktedir. Bu nedenle çalışmanın amacı ve kapsamına uygun olarak yaygınlıkları da göz önüne alınarak dışsallıklar dört ayrı başlık altında sınıflandırılmıştır.

⁴ Stanley Fisher, David Begg ve Rudiger Dornbush, **Mikro İktisat**, Vildan Serin (çev.), Alkım Yayınları, İstanbul, 2001, s.248-249.

⁵ Bradley R. Schiller, **The Micro Economy Today**, Mc Graw-Hill Inc, New York, 1991, s. 317.

⁶ Joseph Stiglitz, **Kamu Kesimi Ekonomisi** (Çev: Ömer Faruk Batirel), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1986, s.180.

A. ÜRETİM VE TÜKETİMDEN KAYNAKLANAN OLUMLU DIŞSALLIKLAR

Olumlu dışsal ekonomiler, ekonomik karar vericilerin eylemlerinin diğer birimlere fayda sağlaması ve bu faydayı elde edenlerin eylemi gerçekleştirene ödemedede bulunmaması durumunda ortaya çıkar. Olumlu dışsallıklar üretimden ve tüketimden kaynaklanan olumlu dışsallıklar olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.

1. Üretimden Kaynaklanan Olumlu Dışsallıklar

a. Üretimden Kaynaklanan Olumlu Üretim Dışsallığı

Bir üreticinin üretiminin diğer üreticinin üretim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumlu etki yaratması durumunda ortaya çıkan dışsallık türüdür. Herhangi bir üretim süreci içerisinde üretime etkide bulunan dışsal faktörlerden herhangi birisinin, bu üretim sürecine yaptığı olumlu yöndeki katkısıdır.

Buna örnek olarak bakır kablolar yerine yoğun olarak kullanılmaya başlanılan fiber optik kabloların üretim üzerinde yarattığı olumlu etkiler verilebilir. Fiber optik kablolar bakır kablolarına göre çok daha hızlı ve kolay iletişim sağlamaktadır. Parmak kalınlığında fiber optik kabloya 20-30 milyon telefon konuşması veya dijital veri yüklenebilmektedir. Bu ise uzak mesafeler arasındaki ses ve görüntü iletişimini kolaylaştırmaktadır.⁷ Fiber optik kablo teknolojisindeki gelişmeler sonucunda telefon, televizyon ve bilgisayar teknolojisi alanlarında kaydedilen gelişmeler olumlu üretim faaliyeti dışsallığı olarak ele alınabilir.

b. Üretimden Kaynaklanan Olumlu Tüketim Dışsallıkları

Bir üreticinin üretiminin bir tüketicinin tüketim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumlu etki yaratması durumunda ortaya çıkan dışsallık türüdür.⁸

⁷ Hamid Erkan, **Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 326, Bilim Dizisi: 8, 1994, s.87.

⁸ Şerafettin Aksoy, **Kamu Maliyesi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1998, s.54.

Üretici firmaların yeni teknoloji kullanarak üretim faaliyetleri yapmaları sonucunda ürün fiyatlarının düşmesi ile üreticilerin dışa fayda sağlaması bu tür dışsallıklara örnek olarak verilebilir. 1980'lerin başında, çok pahalı olan kişisel bilgisayarlarda yaşanan teknolojik gelişmeler sonucunda, günümüzde fiyatlarının düşmesi ile tüketicilerin sağladığı fayda buna örnek olarak verilebilir. Bilgisayar teknolojisindeki hızlı gelişme, dev bilgisayarların küçülmesi ve ucuzlamasına yol açarken; sınırlı kullanışından, yaygın kullanıma, yani kişisel kullanıma kadar uzanan olanaklar doğmuştur. Kişiler, yaptıkları işe kendi kişiliklerini ve yeteneklerini katma olanağı da bulabilmektedirler. Kişisel bilgisayar teknolojisi sayesinde ucuzlayan ve kişisel mekanlara taşınabilen bilgisayarlar, klasik programlama dillerine bağımlılığı ortadan kaldıran hesap tabloları (spreadsheet) ve diğer paket programları sayesinde bilgisayar konusunda kullanıcılara etkili kullanım olanakları sağlamıştır. Uydu teknolojisindeki gelişmeler ve iletişim araçlarındaki teknolojik yenilikler sonucu cep telefonlarında da benzer gelişim gözlenmiştir.⁹

Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken bir konu da bu tür teknolojilerin kullanılması sonucu fiyat düşmelerinin yarattığı olumlu dışsallıkların yanı sıra bu teknolojilerin yaratabileceği olumsuz dışsallıkların da olabileceği gerçeğidir. “Bir ekonomide kaynakların etkin kullanımı en uygun üretim teknolojilerinin kullanılması ile yakından ilintilidir. Çevre maliyetlerini de hesaba katan bir fayda maliyet analizi, var olan üretim teknolojilerinin en uygun üretim teknolojisi olmadığı sonucunu da verebilir.”¹⁰

2. Tüketimden Kaynaklanan Olumlu Dışsallıklar

a. Tüketimden Kaynaklanan Olumlu Tüketim Dışsallıkları

Bir kişinin tüketiminin diğer bir kişinin tüketim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumlu etkilerde bulunması durumunda ortaya çıkan dışsallık türüdür.¹¹

⁹ Erkan, s.74.

¹⁰ Cihan Dura, **Çevre Sorunları ve Ekonomi**, TÇSV, Ankara, 1991, s. 74.

¹¹ Aksoy, s.55.

100 milyondan fazla insanın kullanıcı olduğu internette aranılan bilgilere tam olarak ulaşmak çok fazla zaman gerektirmektedir ve çoğunlukla tam olarak ulaşmak mümkün olmamaktadır. Kendi mesleği ile ilgili teknik bilgiler üzerine sanal ortamda yoğun çalışmalar yapan ve taramalarda bulunan bir kişinin bulduğu sonuçları, konuyla ilgili diğler siteleri, kişileri belirleyerek kendi web sitesinde kullanıma açması konuyla ilgilenen insanların bu bilgiye daha kolay erişimini sağlayacağından üçüncü kişilere olumlu dışsallık sağlayacaktır.¹²

b. Tüketimden Kaynaklanan Olumlu Üretim Dışsallıkları

Bir kişinin tüketiminin diğler bir kişinin üretim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumlu etkilerde bulunması durumunda ortaya çıkan dışsallık türüdür.¹³

Bilgi toplumunun gerektirdiği bilgi ve teknolojik donanıma sahip olmak ve kullanmak bir yandan bu ürünlerin kullanımını yaygınlaştırırken diğler yandan bu teknolojilerin kullanımı sonucunda edinilen birikim iş yaşamında daha verimli ve etkin sonuçlarında alınmasını sağlayabilir.¹⁴

B. ÜRETİM VE TÜKETİMDEN KAYNAKLANAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR

Olumsuz dışsallık firma/bireylerin aktiviteleri ve ekonomik faaliyetleri sonucunda zararlı etkilerin bir kısmının ya da tamamının üçüncü kişilerin fayda ve maliyet fonksiyonunda yer alması durumunda ortaya çıkmaktadır. Bir başka tanımlamaya göre ise olumsuz dışsallıklar, ekonomik karar vericilerin eylemlerinin diğler birimler için zarara neden olduğu, ancak eylemi gerçekleştiren birimin bu zararı

¹² Erkan, s.78.

¹³ Burhan Kuzu, **Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı**, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1997, s. 70.

¹⁴ Erkan, s.76.

karşlamak için ödeme yapmadığı durumlarda oluşur.¹⁵ Olumsuz dışsallıklar üretimden ve tüketimden kaynaklanan olumsuz dışsallıklar olmak üzere ikri gruba ayrılmaktadır.

1. Üretimden Kaynaklanan Olumsuz Dışsallıklar

a. Üretimden Kaynaklanan Olumsuz Üretim Dışsallıkları

Bir üreticinin üretiminin diğer üreticinin üretim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumsuz etki yaratması durumunda ortaya çıkan dışsallık türüdür. En fazla karşılaşılan dışsallık türüdür. Olumsuz dışsallık kapsamında yer alan pek çok olay aslında ekonomik bir üretim faaliyeti sonucunda ortaya çıkmaktadır. “Bu tür dışsallıklar çoğu kez faydalı faaliyet olan üretim sürecinde ortaya çıkan, ancak arzu edilmeyen yan ürünler” olarak da değerlendirilebilir¹⁶. Ekonomi tarihinde de çevre sorunlarının insanın üretim ve tüketim gücündeki artışla paralellik gösterdiğini görmekteyiz. Örnek olarak, çimneto fabrikasından yayılan çimento tozları, çevredeki tarımsal alanların verimlerinin azalmasına hatta tümüyle tahribolmasına yol açabilirler. Bu örnek üzerine düşünüldüğünde bu araziden elde edilen tarımsal ürünlerin tüketilmesi durumunda, insan sağlığı üzerinde yaratacağı olumsuz etkiler de ayrı bir dışsallık kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁷ Bu ise olumsuz tüketim dışsallığı yaratan üretim faaliyeti olarak nitelenebilir.

Diğer bir güncel örnek ise, bilgisayar sektöründeki gelişmelerin müzik sektöründe yarattığı olumsuzluklarla ilgilidir. Bilgisayarda CD kalitesinde ses ve müzik dosyalarının dinlenmesini sağlayan MPEG/MP3 programları aynı zamanda değişik ses formatlarını birbirine çevirebilen programlarla birleşince ilginç bir sonuç ortaya çıkardı. İnternete bağlanabilen bir kullanıcı MP3 formatında dilediğince müzik parçasını temin edebilmekte ve bunun karşılığında bir ücret ödememektedir. İnternet kullanıcıları, müzik piyasasında 10 – 12 besteden oluşan CD şansına sahiptir. Bu gelişmeler dünyada ve Türkiye’de tartışma yaratmaktadır. Müzik sektöründeki fikir ve sanat eserleri sahipleri zarara uğramaktadır.

¹⁵ Rona Turanlı, **MikroEkonomik Analiz**, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1991, s.496.

¹⁶ Dura, s.74.

¹⁷ Dura, s.78.

Günümüzde müzik sektöründeki üreticiler açısından, üretim faaliyetleri sonucu olarak olumsuz dışsallık olarak kabul edilebilecek bu durum önümüzdeki yıllarda değişim gösterebilir. Müzik Şirketlerin MP3/ MPEG’le mücadeleyi yasal olarak sürdürebilmesi çok zor ve maliyetli bir konudur. Başarısız olma riski de azımsanamayacak ölçüdedir. Ancak dağıtım aracı olarak kullanılabilecek internet sektöründeki diğer dağıtım kanallarından çok daha ucuz ve etkili bir araçtır. Önümüzdeki yıllarda müzik şirketlerinin mevcut dağıtım sistemlerini gözden geçirerek parçaları mağazalara ISDN hatları ve kablo aracılığıyla göndermeleri ve dağıtımını yapmaları büyük olasılıktır. Böyle bir durumda ise üretimin ortaya çıkardığı olumlu dışsallıklardan bahsetmek olasıdır.

b. Üretimden Kaynaklanan Olumsuz Tüketim Dışsallıkları

Bir üreticinin üretiminin bir tüketicinin tüketim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumsuz etki yaratması durumunda ortaya çıkan dışsallık türüdür.¹⁸ Üretime konu olan pek çok üründe gerekli standartlara uyulmaması durumunda, standartların tam olarak belirlenemediği hallerde ise kalitesiz üretimin söz konusu olduğu pek çok ürünün tüketimi, bu tür dışsallıkları yaratabilir. Bu nedenle oldukça yaygın olan bir dışsallık türüdür.

Bir fabrikanın bacasından çıkan çeşitli hava kirliliği unsurları, bu havayı soluyan canlıların solunum yollarında rahatsızlıklara yol açabilir. Fotokimyasal süreçler sonucunda oluşan oksitlenmiş gaz halindeki maddeler gözlerde yanmalara neden olur. Bu örneklerde olumsuz tüketim dışsallığı yaratan üretim faaliyetleri söz konusudur. Bu tür dışsallıklar da yoğun ölçüde çevre kirliliği analizlerine giren bir dışsallık çeşididir.

2. Tüketimden Kaynaklanan Olumsuz Dışsallıklar

a. Tüketimden Kaynaklanan Olumsuz Tüketim Dışsallıkları

Bir kişinin tüketiminin diğer bir kişinin tüketim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumsuz etkilerde bulunması durumunda ortaya çıkan

¹⁸ Kuzu, s.67.

dışsallık türüdür.¹⁹ Örneğin televizyon yayınlarında şiddet içerikli çizgi film, film ve diğer yapımların özellikle çocukların fiziksel ve ruhsal gelişimi üzerine ortaya çıkabilecek olumsuzluklar buna örnek verilebilir.

b. Tüketimden Kaynaklanan Olumsuz Üretim Dışsallıkları

Bir kişinin tüketiminin diğer bir kişinin üretim fonksiyonuna bağımsız değişken olarak girmesi ve olumsuz etkilerde bulunması durumunda ortaya çıkan dışsallık türüdür.²⁰

Belli dönemlerde balık avına yasaklar getirilmektedir. Bunun temeldeki nedeni, balık neslinin devamının sağlanması ve avlanması muhtemel balıkların gelişiminin tamamlanmasına izin verilmesidir. Ancak bu dönemlerde çok sıkça kaçak balık avı gündeme gelmektedir. Bu tip faaliyetler sonucu balıkçılıkla geçimini sağlayan ve bu sektörde faaliyet gösteren üreticilerin zarar görmesine neden olmaktadır.

C. OLUMSUZ DIŞSALLIKLARIN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK ARAÇLAR

1. Mali Araçlar

Mali araçların temel amacı, olumsuz dışsal etkileri içselleştirmek ve böylece, çevre sorunlarına neden olan üreticilerin söz konusu maliyetleri üstlenmesini sağlamaktır.²¹ İçselleştirme, yaptığı iktisadi faaliyetler sonucu çevre, doğal kaynaklar ve üçüncü kişiler üzerine dışsal maliyetler yükleyenlerin, kamu idaresine, düzenleyici (yeşil) vergi, harç, tazminat vb. ödeyerek dışsallıkları kendi bilançosuna aktarmasıdır. Söz konusu araçlarla dışsal maliyetlerin, üreticilerine aktarılması, “kirleten öder” prensibinin uygulamaya geçirilmesidir.

Vergi, harç vb. araçların uygulanması, firmaları, kirliliğe karşı önlem almak, daha temiz teknolojiler kullanmak, arıtma tesisleri filtreleri gibi kirliliği azaltıcı

¹⁹ Güler Çağatay, **Çevre Sözlüğü**, Saypa Yayınları, İstanbul, 1994, s.224.

²⁰ İzzettin Önder, “**Pareto Dengeleri Açısından Bölünmezlik ve Dışsallık Kavramları**”, Maliye Enstitüsü Konferansları, 23. Seri, İstanbul, 1975, s.11-13.

²¹ Stiglitz, s.266.

yatırımlar yapmak ve geridönüşüm yöntemleri uygulamak gibi davranışlara yöneltecektir. Mali araçları kullanma konusunda ikinci yöntem, çevreyi dikkate alan yatırımlar yapmak isteyen firmaları teşvik etmektedir. Bunu sağlayacak teşvik araçları ise, vergi indirimleri, çevre fonları ve çeşitli sübvansiyon uygulamalarıdır.²²

Dışsallıkları önleme ve azaltma politikalarında iktisadi yaklaşım aşağıdaki mali araçların kullanımını ön plana çıkarmaktadır: Bunlar, 1. Pigovian vergiler 2. Dolaylı vergiler, 3. Kirlenme Harçları, 4. Pazarlanabilir kirlilik hakları (emisyon ticareti), 5. Teşviklerdir.

a. Çevre Vergileri

Çevre vergileri, yeşil vergiler vb. adlarla da anılmaktadır. Bu tür vergiler, kirlenmeye yol açan firmaların topluma yüklediği maliyetleri ortadan kaldırmak amacı ile konulan ve fiyatları artırarak zararlı atıkların atılmasını, zararlı hammaddelerin kullanılmasını ve kirlilik yaratan maddelerin üretilmesini önleme amacı güden mali yükümlülüklerdir. Çevre vergileri, farklı uygulama alanları bulmaktadır. Uygulanan başlıca çevre vergileri, Pigovian vergileri ile tüketim ve girdiler üzerinden alınan dolaylı vergilerdir.

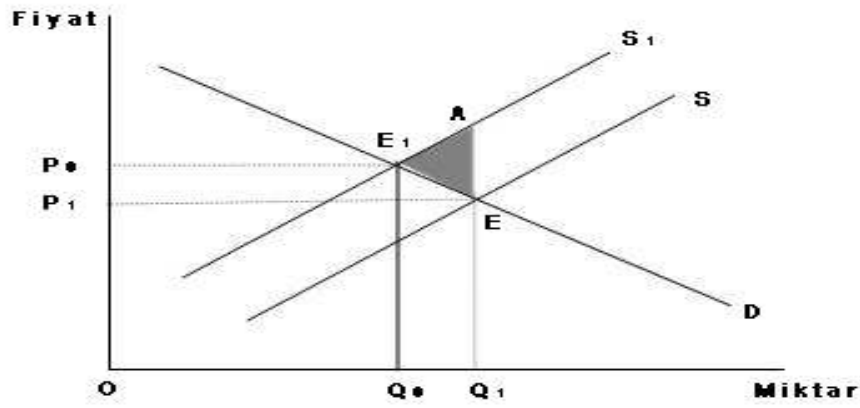
(1) Pigovian Vergiler

Dışsallıkların denetimi amacıyla vergi konmasının temel ilkesi, sosyal maliyetlerle özel maliyetler ve sosyal fayda ile özel fayda arasında ortaya çıkan farkın uygulanacak vergi sonucu giderilmesidir. Vergiler dışsallıkların etkilerini düzeltmek, marjinal özel maliyetleri marjinal sosyal maliyetlere eşitlemek ve marjinal özel faydaları, marjinal sosyal faydalara eşitlemek yoluyla firma ya da bireylerin faaliyetlerinin gerçek sosyal maliyetleri yansıtmalarını sağlar. Pigovian vergiler birim başına emisyonu ya da kirliliğe uygulanan spesifik oranlı vergilerdir. Verginin oranı

²² Stephen Smith, “**Environmental Tax Design**”, Ecotaxation, St. Martin’s Press, New York, 1997, s. 24.

sosyal etkin düzeydeki emisyonun marjinal sosyal maliyetine eşit olduğu noktada gerçekleşecektir.²³

Etkinlik için marjinal sosyal fayda ile marjinal sosyal maliyetlerin birbirine eşitlenmesi gerekmektedir. Firma marjinal özel maliyetler ile ilgilenmektedir. Ancak X malının üretimi sonucunda hava kirlenmesi meydana gelmekte ve bu kirliliğin X malının üretiminde birim başına sabit miktarda olduğu varsayılmaktadır. Şekil-1’de Pigovian bir verginin uygulaması gösterilmektedir. Şekilimiz de yine kirlenme miktarı üretim düzeyi ile orantılı ve kirlenmenin her bir biriminin maliyeti sabittir. Dolayısıyla kirlenmenin marjinal maliyetine eşit miktarda konulacak bir vergi firmayı sosyal bakımdan etkin üretim düzeyinde üretim yapmaya yönlendirecektir.

Şekil 1: Pigovian Tipte Vergiler

Kaynak: Allan Griffith and Stuart Wall, *Intermediate Microeconomics: Theory and Applications*, 2nd Ed., New York, Financial Times Prentice Hall, 2000, s.433-454.

Birinci durumda olumsuz dışsallık dikkate alınmamaktadır. Bu durumda olumsuz dışsallığa neden olan firmanın arz eğrisi S ile gösterilmektedir. Kısa dönemde $MC=MR$ eşitliğinin sağlandığı E noktasında firma denge üretim düzeyinde olup, Q_1 miktarında üretim yapmakta, ve P_1 fiyatından satmaktadır. Bu noktada firmanın marjinal özel faydası, marjinal özel maliyetine eşittir. Üreticiler her fiyat düzeyinde ne kadar X malı üreteceklerine karar verirken kirliliğin meydana getirdiği maliyetleri

²³ Ronald T. McMorran ve David L. Nellor, *Tax Policy and the Environment: Theory and Practice*, IMF Working Paper, September 1994, WP/94/106. s. 2.

hesaba katmazlar ve $O-Q_1$ kadar X malını OP_1 fiyatından satıldığında piyasa dengeye ulaşacaktır. Bu üretim miktarı üretim sonucu meydana gelen kirliliğin dikkate alındığı ve üretimin bütün sosyal maliyetlerinin hesaba katıldığı optimum üretim miktarından farklıdır.²⁴

İkinci durumda ise firmanın yol açtığı olumsuz dışsallık söz konusudur. Pareto etkinliğine ulaşmak için Pigou'nun önerdiği devlet politikası, AE yüksekliği kadar olan dışsallık nedeniyle firmanın neden olduğu kirlenmenin bedelini ödemesi için, X ürünü için birim başına AE kadar vergi uygulanmasıdır. Verginin neden olacağı ilk sonuç üretici maliyetlerinin artmasıdır. Bu nedenle de firmanın arz eğrisi yukarı doğru kayacaktır. S_1 yeni arz eğrisini göstermektedir. Firmanın dengesi E_1 noktasında gerçekleşirken, firmanın yarattığı dışsal maliyetin, firma içi maliyetlere eklenmesi nedeniyle üretim düzeyi Q_0 düzeyine gerilerken vergi dahil fiyatı P_0 düzeyine yükselecektir. Yeni üretim düzeyinde marjinal sosyal maliyet ve marjinal sosyal fayda eşitlenmiş olacaktır. Bu politika dışsallığın içselleştirilmesini sağlayacaktır.

(2) Dolaylı Çevre Vergileri

Dolaylı çevre vergileri, çevre kirliliği yaratan atıkların ortaya çıkmasına neden olan üretim giderleri ve tüketim malları üzerinden alınan vergilerdir. Doğrudan emisyon üzerinden vergi alınamadığı durumda ikinci en iyi vergiler, dolaylı çevre vergileridir. Bu vergiler, emisyonun, toplumsal katlanabilirlik düzeyinde gerçekleşmesini sağlayabilmek için üretici ve tüketicilerin kirlenmeye yönelik iktisadi faaliyetlerini fiyat yoluyla düzenler. Düzenleyici vergilere göre daha kolay uygulanabilirler, ancak daha az etkindirler.²⁵

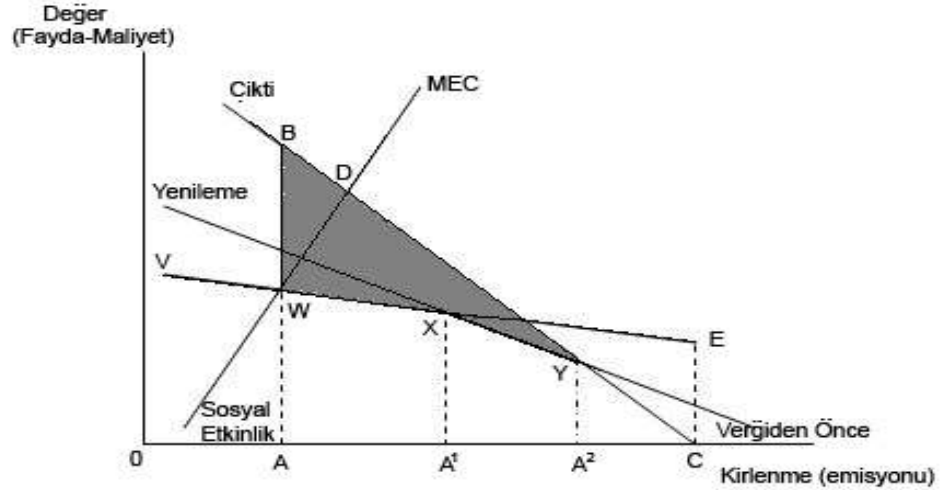
Dolaylı vergilerde etkinliği sağlamak için gerekli temel unsur, vergi matrahını oluşturan unsurlarla çevre kirliliği arasındaki ilişkidir. Örneğin en önemli dolaylı çevre vergisi olan karbon vergisi, karbondioksit atığı nedeniyle ortaya çıkan global kirliliği azaltmak amacı ile uygulanmaktadır. Karbon dioksit atığı en etkin şekilde fosil yakıtların vergilendirilmesi ile azaltılabilir. Fosil yakıtlar ile karbondioksit arasındaki

²⁴ Allan Griffith and Stuart Wall, **Intermediate Microeconomics: Theory and Applications**, 2nd Ed., New York, Financial Times Prentice Hall, 2000, s.433-454.

²⁵ Smith, s.24-26.

ilişkiyi (fosil yakıtlarının farklı koşullarda teknik olarak ne kadar karbondioksit ürettiğini) tam olarak ölçecek teknoloji bulmadığı için, düzenleyici (Pigovian) vergi yerine, dolaylı vergi uygulanması daha etkin olacaktır.²⁶

Dolaylı çevre vergileri ile ilgili uygulama Şekil-2’de açıklanmaktadır.²⁷

Şekil 2: Dolaylı Çevre Vergisi Uygulaması

Kaynak: Ayşegül Mutlu Çolakoğlu, **Dışsal Ekonomiler ve Çevre Kirlenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi, İstanbul, 1989, s.86.

Şekil-2 çeşitli emisyon azaltma yöntemleri ile, dolaylı çevre vergilerinin etkinlik yapılarını göstermektedir. Marjinal dışsal maliyet eğrisi (MEC) çevre zararlarının marjinal sosyal maliyetini göstermektedir. Firmaların kirlenmeden sağladıkları marjinal içsel fayda eğrisi de BZ’dir. Teknik imkanlar yardımıyla firmanın emisyonu azaltmasının, teknoloji, yenileme ve çıktı gibi üç faktöre bağlı olduğunu varsayalım. Her bir faktör için emisyon azaltma maliyetleri, üretim yaparak elde edilen marjinal kirlenme maliyetlerini; yenileme eğrisi, daha sık ve etkin yenileme ile sağlanan marjinal azaltma maliyetlerini ve teknoloji eğrisi ise, teknoloji yatırımları ile sağlanacak marjinal azaltma maliyetlerini göstermektedir. Şekilde görüldüğü gibi, vergiden önce, en az maliyetle kirliliği azaltmak, daha az üretim yaparak gerçekleştirmektedir. Bununla

²⁶ Paul Ekins, “On the Dividends from Environmental Taxation”, Ecotaxation, St.Martin’s Pres, New York, 1999, s.45-47.

²⁷ Ayşegül Mutlu Çolakoğlu, **Dışsal Ekonomiler ve Çevre Kirlenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi, İstanbul, 1989, s.88.

beraber, kirlenme önce A'' noktasına düşecektir. Bu durumda, yenileme yapılarak A' noktasında daha etkin bir emisyon azaltılması ise sağlanabilir. En az kirlenme veya en etkin emisyon azaltılması ise teknolojik yatırımlar yapılarak A' noktasının da ötesinde gerçekleştirilebilir. Çıktı, yenileme ve teknoloji faktörler için kirlenmenin maliyetinin azaltılma doğrusu VWXYZ ile gösterilmiştir. Marjinal dışsal maliyet ile marjinal içsel fayda doğrularının kesilmesi ile, AC düzeyinde kirlilik azaltılmasını gerektiren sosyal etkinlik düzeyi belirlenmiştir.

Emisyonu vergileyen düzenleyici vergilerle, dolaylı çevre vergilerini karşılaştırdığımız da aşağıdaki sonuç ortaya çıkmaktadır. Dolaylı vergiler, düzenleyici vergilerden daha maliyetlidir. Kirlenmeye karşı uygulanacak düzenleyici bir vergiye tepki olarak firmalar, emisyonlarını, her maliyet kombinasyonunda azaltacaklardır. Bu durum grafik de, C'den A'ya çıktı azaltılarak, A'dan A'ya yenileme çalışmalarını geliştirerek ve A' dan A'ya yeni teknolojileri uygulayarak gerçekleşmektedir. Kirliliği azaltmanın toplam maliyeti ise AWXYZ alanı ile belirlenmektedir.

Buna karşılık, dolaylı bir çevre vergisi ile emisyon azaltmak için, firma, sadece daha düşük seviyede çıktı miktarına teşvik edilecektir. Fakat daha yüksek maliyetler ortaya çıkacaktır. Firma, vergi ile çıktı azaltma eğrisi üzerinde değişiklik yapacaktır; marjinal içsel fayda eğrisinde bir değişiklik yapmayacaktır. Dolaylı çevre vergisinin kirlilik azaltma maliyeti böylece, ABC alanı kadar gerçekleşecektir. Bu maliyet, düzenleyici verginin maliyetinden gölgeli alan kadar daha fazladır.²⁸

Dolaylı çevre vergileri, mevcut dolaylı vergi sistemini yeniden düzenlemek yolu ile de kullanılabilirler. Satış vergileri ve KDV gibi vergiler, çevre zararı ile ilişkilendirilmiş ürünler (örneğin: tarımsal ilaçlar gibi) üzerinden çevre zararını da dikkate alacak şekilde yeniden düzenlenerek kirliliği azaltıcı olarak kullanılabilirler. Bu tür vergileri de dolaylı çevre vergileri olarak değerlendirebiliriz.²⁹

Çevre politikaları oluşturulurken, çevre vergilerinin etkileri de dikkate alınmalıdır. Çevre vergilerinin vergi sistemine dahil edilmesi aşamasında,

²⁸ Dominick Salvatore, **Microeconomics: Theory and Applications**, 4th Ed., New York, Addison-Wesley, 1997, s.514-530.

²⁹ Smith, s.231.

değerlendirilmesi gereken önemli bir konu da vergilerin azalan oranlı etkileridir. Bu vergilerin büyük bir kısmı enerji sektöründen ve motorlu taşıtlar üzerinden alınmaktadır (kömür, gaz, elektrik üretimi, petrol ve petrol ürünleri, taşımacılık gibi). Özellikle enerji üretimi ve tüketimi ile ilgili olan bu vergilerin dağılım etkileri çok fazladır.

(3) Diğer Vergisel Düzenlemeler

Düzenleyici ve dolaylı vergiler dışında, yapılan bazı vergisel düzenlemeler de dolaylı çevre vergilerine benzer etkiler göstermektedir. Kirliliği azaltmaya yönelik olarak yapılan yatırımları teşvik amacıyla uygulanan vergisel düzenlemelerin amacı çevrenin korunmasıdır. Ancak, daha maliyetli bir araçtır. Vergisel teşvikler, firmanın teknoloji seçimini de etkiler. Bu konuda bazen sapmalar meydana gelip iktisadi etkinsizliklere yol açılabilir.³⁰

Vergi teşviklerinin etkisini görmek için Şekil - 2’ye dönebiliriz. Üretici firmanın yatırım teşviklerini kullanarak, kirliliği azaltıcı yatırıma yöneldiğini düşünecek olursak, diğer üretim faktörlerinin değil sadece teknolojinin kirliliği azaltmak için kullanıldığını görürüz. Bunun sonucunda oluşacak maliyet teknoloji doğrusu üzerinde ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, kirliliği C noktasından B noktasına azaltmak için teknoloji doğrusunun altındaki AWEZ alanı kadar harcama gerekecektir.

Yatırım teşviki ile kirliliği azaltmanın sosyal maliyeti, düzenleyici vergilerle sağlanan azaltma maliyetlerinden XYZE alanı kadar fazladır. Bu fazla maliyet devlet tarafından üstlenilmektedir.³¹ Öte yandan vergi teşviklerinin emisyon yayan tüm firmaları etkilemediği görülmektedir. Teşvikler, daha çok, sektöre giren yeni firmaları yayacakları kirliliği azaltmaları için uyarabilir, ama mevcut kirlilik yayan firmaları etkilemeyebilir.

b. Kirletme Harçları

³⁰ McMorran ve Nellor, s.5.

³¹ McMorran ve Nellor, s.6.

Harç kelimesi, harcanan para, masraf anlamına gelir. Belli bölgelerde kirleticilerin yarattığı zararlı maddeler nedeniyle alınan mali yükümlülüklerdir. Harcın yükümlüsü, kamu hizmetlerinden yararlanan veya harca tabi işlem yapan kişidir.³²

Çevre sorunlarının giderilmesinde Kullanılan ekonomik araçlardan bir diğeri de harçlardır ve çevresel kirliliğe yol açanlardan alınması gereken parasal karşılıklara harç adı verilmektedir. Çevre literatüründe “kirleten öder” olarak bilinen ilkeye dayanılarak harçlar değişik ülkelerde uygulama alanı bulmuştur. Harçlar genellikle yerinden yönetim birimlerince toplanmakta ve çevresel zararın giderilmesi ve tazmin amacını taşımaktadır.

Harç, verilen zarara eşit miktardan çok, ortalamasına yakın bir düzeyde saptanmaktadır. Bazı zamanlarda bölgesel ve mevsimler dalgalanmalar harç katsayısının belirlenmesinde göz önüne alınmaktadır. Kirletici harçları ile ilgili dikkat edilmesi gereken konu kirletici harçlarının standart belirlenmesi yönetiminin yerine geçmek amacı taşımadığı ve ancak standartları desteklemek amacıyla uygulanmasının gerektiğidir.³³

Bu açıklamalar ışığında harçların iki temel işlevi olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar:

- *Teşvik Etkisi:* Kirliliğe neden olan birimler açısından harçları ödemek alacakları önlemlerle kirlilik kaynaklarını ya da atıkları azaltmaktan daha maliyetli olması durumunda, kirliliğe neden olan birimlerin atıkları azaltmayı tercih etmesi sonucu ortaya çıkabilecek teşvik etkisidir.
- *Mali Etki:* Toplanan fonların kirlilikle mücadelede kullanılması durumunda ortaya çıkan etkidir.

³² Nühmet Turgut, “Kirleten Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 44. s.1-4. 1995, s.6171.

³³ Firuz Demir Yaşamış, **Çevre Yönetiminin Temel Amaçları**, İmge Yayınları, Ankara, 1995, s.163-165.

Bu etkilerden özellikle ikinci etkinin daha geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekte, harçların teşvik edici mekanizmayı harekete geçirecek ölçüde yüksek düzeylerde tespiti ender rastlanan bir durumdur.

Harçlarla ilgili olarak değişik uygulamalar karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle harçları sınıflandırma konusunda genel kabul gören bir yaklaşımdan bahsetme olanağımız yoktur. OECD'nin yaptığı bir sınıflandırmaya göre harçları dört gruba ayırabiliriz.³⁴

- *Atık Harçları:* Çevreye doğrudan bırakılan atıklar için yapılan ödemeleri ifade eder. Ancak atık harçlarının sınırlı bir rolü olduğu söylenebilir. Bu durumun başlıca nedenleri ise uygulama ve hesap yöntemlerinin karmaşıklığı ve elde edilecek gelirleri değerlendirecek ortak bir arıtım kuruluşunun olmasıdır. Bu nedenle kirlilikle mücadelede alınan önlemlerin mali destek olma gibi bir işlevi vardır.
- *Hizmet Harçları:* ise isimlerindende anlaşılacağı üzere atıklara uygulanan çeşitli işlemler gibi, hizmetlerin karşılığı olarak yapılan ödemelerdir. Mahalli idareler seviyesinde alışlagelmiş hizmetler olarak sunulan çöplerin ve kirli suların toplanması, değerlendirilmesi için ödenen harçlar bu tip hizmetlerin normal fiyatı olarak kabul edilmekte ve nadiren kirliliği azaltmaya yönelik ekonomik bir etki yaratmaktadır.
- *Üretimle İlgili Harçlar:* Kirliliğe neden olan ürünlerin fiyatlarına, üretim ya da kullanma aşamalarında uygulanan harçlardır. Üretim harçlarının amacı, farklı ürünlerin göreceli fiyatlarını değiştirmek ve/veya toplama ve işleme sistemlerini finanse etmektir.
- *Yönetimle İlgili Harçlar:* Temel olarak permilerin teslimi ve permi sahiplerinin denetimi gibi işlevlerin kısmi veya tam finansmanını sağlamayı amaçlar.

³⁴ Environmental Policy: **How to Apply Economic Instruments**, OECD, Paris, 1991.

c. Teşvikler

Vergisel araçların etkilerini artırmak veya vergisel araçların etkili olmadığı hallerde, işletmelerin üretimlerini sürdürebilmesi veya temiz teknolojilerin uygulanması için vergilerin teşvik edici etkilerini artırabilmek amacıyla kamu idareleri teşvikler kullanırlar.³⁵

Teşvik amacıyla kullanılan araçlar, vergi teşvikleri ve sübvansiyonlardır. Gelir ve kurumlar vergisi sistemi içinde kolaylıklar sağlanarak, üretici ve tüketiciler teşvik edilmektedir. Geri ödeme koşulu olmayan veya faizli krediler şeklinde uygulanan ve kirliticilerin çevresel önlemler almalarını veya temiz teknolojiler kullanmalarını sağlamak için ödenen mali yardımlar sübvansiyonlardır. Sübvansiyonlar hazineden verilebileceği gibi, çevre amaçlı olarak kurulan fonlardan da verilebilir. Vergiler, harçlar ve kirlilik haklarının satışı ile oluşturulan fonlar, temiz üretim yapmak isteyen işletmelere yardım etmek için kullanılabilir. Uygulamada genellikle düşük faizli krediler verilir.

Vergi indirimleri de işletmelerin mali yapısını etkileyerek, çevreyle uyumlu üretim yapmak isteyen firmalar için kaynak yaratırlar. En yaygın olarak kullanılan teşvik yönetimi, hızlandırılmış amortisman yönetimidir. Ayrıca, pek çok ülke çevre kirliliğini kontrol amacıyla yapılan teknoloji yatırımları ile araştırma - geliştirme harcamaları için yatırım indirimi uygulamaktadır. AB üyesi ülkelerin çoğunda – özellikle Almanya’da çevreyle ilgili yatırım yapılması halinde, yatırım maliyetleri, yıllara yayılarak vergiden indirilebilmektedir.³⁶

Çevre vergileri ile sübvansiyonlar benzer sonuçlar yaratırlar. Ancak, çevre vergileri firmaların üretim maliyetlerini artıracak için, bazı firmaların bu maliyet artışları karşısında piyasadan çekilmesi söz konusu olabilmektedir. Sübvansiyonlar ve vergi teşvikleri, bir yandan vergilerin bu olumsuz özelliğini telafi ederken, diğer yandan da, firmaların üretim maliyetlerini azaltacak için firmaların karlılığını artırır. Bu durum, piyasaya yeni firmaların girmesini de teşvik ederek, kirlilik miktarını yukarıya

³⁵ Stiglitz, s.272-273.

³⁶ Yaşamış, s.141.

ekebilir.³⁷ çünkü, firmanın karlılığı, neden olduğu kirliliğin vergilendirilmesi yerine, kısılan üretim karşılığı sübvansiyon planı çerçevesinde yeni firmaların kirlilik yayan endüstriye girmesi teşvik edilmiş olmaktadır.³⁸

Öte yandan, uygulamada evre üzerinde olumsuz etki potansiyeli olan vergisel düzenlemeler ve sübvansiyonlar da, kaldırılmaktadır. Zira sübvansiyonlar bu konudaki en önemli örneklerden biridir. Tarımsal retim artışı için verilen zirai sübvansiyonlar, daha çok pestisid ve kimyasal gübre kullanımına yol açmakta, bu da toprağın ve yer altı sularının kirlenmesine yol açmaktadır. Bu nedenle, evre kirliliği yaratan sektörlerde üretim artışı olduğuanda kaldırılabilir.

d. Pazarlanabilir Kirlilik Hakları

Kirlilik izni, belirlenen maksimum bir düzeye kadar çevrenin kirlenmesine müdahale edilmeyeceğini ifade eder. Kirlilik izinleri firmalara bedelleri karşılığında verilir. Pazarlanabilir oldukları lde söz konusu izinlerin ekonomik açıdan etkin oldukları söylenebilir. Ancak kirlilik izninin bedel karşılığında verilmesi politik açıdan popüler bir yöntem olarak görülmeyebilir. Kirlenme hakkının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan bu kavram “kabarcık” teoremi (bubble theory) yardımı ile açıklanmaktadır. Buna göre herhangi bir yerleşim yerini çevreleyen atmosfer tek bir hava kabarcığı olarak kabul edilmektedir. Bu hava kabarcığında (atmosferinde) kendine özgü özellikler ve nitelikler vardır. Kent içindeki pek çok etkinlik sonucu kentin hava kalitesi belirli bir değere ulaşmaktadır. Bu aşamada, kent yönetimi kentin hava kabarcığı içindeki hava kalitesini insan ve evre sağlığı açısından uygun bulunduğu takdirde, kirlenici kaynaklarına yapabilecekleri en fazla emisyonu gösteren bir izin belgesi vermekte ve bu limitin aşılmasını yasaklamaktadır. Hava kalitesinin güvence altına alındığı bu noktadan sonra hiçbir işletmeye yeni izin belgesi verilmeyecektir. Bu yöntem “kirlenici izni” ya da “pazarlanabilir kirlenici izni” olarak anılır.³⁹

³⁷ OECD, **Economic Instruments for Pollution Control and Natural Resources Management in OECD Countries**, A. Survey, 1998, s.59-63.

³⁸ Orhan Uslu, **evresel Etki Değerlendirilmesi**, Türkiye evre Sorunları Vakfı Yayını, Ankara, 1986, s.45.

³⁹ Yaşamış, s.165.

Kabarcık kuramından hareketle herhangi bir bölgede belirlenmiş olan kirlilik tavanına ulaşıldığında, yeni kurulacak tesislerin yaratacağı kirlilik belirlenen sınırların aşılması anlamına geleceğinden bu bölgeye yeni tesislerin kurulması mümkün olmayacaktır. Bunun gerçekleşebilmesi için yeni bir firmanın kuracağı tesisin bölgede kirlilik yaratmaması gerekir. Çoğu kez teknik ve ekonomik nedenlerden ötürü bu mümkün değildir. Bu veri koşullar altında bölgede yeni tesis kurmak isteyen firmalar daha önceden bu bölgeye yerleşmiş olan tesislerden “Kirlilik Hakkı” veya “Ruhsatı” almak zorundadır. Bu hakkı satan firma açısından olaya baktığımızda ise yeni tesisin neden olacağı kirlilik miktarı kadar kendi yarattığı kirlilik miktarını düşürmek zorundadır.

Buradan kirlilik ruhsatlarının değişiminin;

- Kirliliğe karşı mücadelede maliyetleri düşürmek,
- Ekonomik gelişme ve çevre korumasını bir arada gerçekleştirme,
- Net bir kirlilik azalımı ile çevre kalitesini iyileştirmek, gibi amaçlara hizmet etmesi beklenir.⁴⁰

Ancak bu olumlu beklentiler her zaman gerçekleşmeyebilir. Uygulamada olumsuzluk yaratacak aşağıdaki durumların ortaya çıkması da olasıdır.

- *Firmaların izni kötüye kullanması*: Yeterli miktarda firma rekabet halinde değilse pazarlanabilir kirlilik izinleri monopolistik davranışlara neden olabilir. Bu izini alan firmalar pazara yeni firmaların girmesini engellemek amacıyla bu hakkı kullanabilir.
- *Kamusal kötüye kullanım*: Bu izini vermek durumunda olan ilgili kamu otoritesi bu etkiyi daha fazla gelir sağlamak amacıyla kötüye kullanabilir. Eğer bu izinlerin maliyeti emisyonu azaltacak yeni bir teknoloji geliştirmenin maliyetinden daha düşükse firma bu izini satın

⁴⁰ Jean – Philippe Barde, Economic Instruments in Environmental Policy: **Lessons from OECD Experience and their relevance to Developing Economies**, Technical Paper No. 42, January 1994, s.158.

almayı kirliliği azaltmayı tercih edecektir.⁴¹ Sonuç olarak kamunun sadece gelir elde etme isteği toplam kirliliğin artmasına neden olabilir.

2. Hukuki Araçlar

Hukuki araçların, olumsuz dışsallıkların önlenmesi amacıyla kullanılması pek çok avantaja sahiptir. Çevre politikalarının ve hedeflerinin belirlenip uygulanmasından, hukuki araçlar, iktisadi-mali araçlara karşı bazı üstünlüklere sahiptir. Öncelikle, hukuki araçların uygulanmasının iki önemli üstünlüğü bulunmaktadır:⁴² Bunlardan birincisi, çıkar guruplarının baskılarına karşı duyarlı olmamasıdır. İkincisi ise, hukuk sisteminin belli dışsallıkların çözümü için hukuki bir çerçeve oluşturmalarıdır.

Hukuk araçları, yasal her türlü kısıtlamaya olanak sağlayan tedbirlerdir. Kirleticiler, ya bu kısıtlamalara uyarlar, veya hukuksal uygulamaların sonucunda ceza yaptırımları ile karşı karşıya kalırlar. Kumandan – kontrol veya düzenle – deneyle yaklaşımı ile özetlenen hukuksal önlemlerin etkin olabilmesi için, tanımlanmış ve tutarlı bir mülkiyet hakları sisteminin olması gerekmektedir. Aksi halde, hukuk sistemi, çevre sınırlarının giderilmesinde yetersiz kalacaktır.

Çevre sorunları konusunda, hukuk sistemi bazı sınırlamalarla karşılaşmaktadır.⁴³

- Olumsuz dışsallığı yaratan taraflar, dava açılmasının maliyetinin yüksek olduğunu bildikleri için, dışsallıkları, zarar gören tarafın tam dava açmasına degecek noktaya kadar çıkarabilmekte ve önemli etkinsizliklere yol açabilmektedirler.
- İşlem maliyetlerinin büyüklüğü zarar görenleri dava açmaktan caydırabilmektedir.
- Ortaya çıkan zararın derecesi hakkında belirsizlikler bulunabilmektedir.

⁴¹ F. Nuran Özgan, **Çevre Sorunlarına Ekonomik Yaklaşım: Su – Deniz Kirliliğinin Denetimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler, İstanbul, 1992, s.36.

⁴² Nükhet Turgut, **Çevre Hukuku**, Savaş Yayınları, Ankara, 1998, s.183.

⁴³ Joseph Stiglitz, **Kamu Kesimi Ekonomisi** (Çev: Ömer Faruk Batrel), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1994, s.270.

- Yüksek dava maliyetleri ve dava sürecinin sonucunun belirsiz olması, aslında alışılmış adalet kavramı ile çatışan ve yasal önlemlere diferansiyel bir faydalanma imkanının var olduğu anlamına gelmektedir. Zarar görenlerin çoğu zaman birden fazla olması, “free-rider” problemini ortaya çıkarmaktadır. Çünkü bireylerden birinin, başkalarının dava açmasını beklemesi, kendi yararınadır. Dava açanlar kazandıkları takdirde, bu kişiler, emsalleri kullanarak kendi davalarını daha düşük maliyetlerle sonuçlandırma yoluna gitmekte, hatta bazen mahkeme dışı anlaşmalara başvurmaktadırlar.

Hukuki düzenlemeler temel olarak iki grupta incelenebilir.⁴⁴ Bunlardan birincisi, kirlenme düzeyini ve firmaların “optimum” kirlenme düzeyini aşp aşmadığını izleyen düzenlemelerdir.

İkinci grup ise, üretim sürecini düzenleyen ve girdi düzenlemeleri olarak bilinen regülasyonlardır.

a. Kirletme Yasakları

Çevre kirliliğinin doğrudan düzenlemelerle (kumanda ve kontrol) denetlenmesi amacıyla en sık başvurulmuş yöntemlerden biridir. Bu yöntemde, kanunlar veya diğer düzenleyici işlemlerle, kirletici faaliyetler önceden sınırlandırılmakta veya tamamen yasaklanmaktadır.⁴⁵ Yasaklama işlemine örnek olarak, çevreyi kirletici üretim yapan bir sanayinin atıklarını bir temizleme işleminden geçirmeden havaya veya suya atması yasaklanabilir. Her türlü atığın, çevreye zarar verecek şekilde alıcı ortama bırakılması, hayvan ve bitki türlerinin varlıklarının tehlikeye sokulması vb. yasaklar getirilerek, kirletmeme emri uygulanabilmektedir. Yasaklar ve kirletmeme emirlerine uymayan kişi, kuruluş ve firmalara verilecek cezalar da yasalarla düzenlenmektedir. Bu cezalar, firmaların çalışmasının süreli veya süresiz olarak durdurulması olabileceği gibi, para cezaları da olabilir. Bu sistemin işlemesi ise çevre ile ilgili idari birimlerin sürekli denetim yapmasına bağlıdır.

⁴⁴ Nesrin Algan, “Avrupa Topluluklarının Çevre Politikasına Kısa Bir Bakış”, **Çevre ve İnsan Dergisi**, Yıl 3, Sayı 7, Mart 1988.

⁴⁵ İrfan Erdoğan ve N. Ejder, **Çevre Sorunları**, Doruk Yayınları, Ankara, 1997, s.114.

b. Çevre Standartları

Çevresel kirliliğin neden olduğu olumsuz dışsallıklara yönelik düzenlemelerde tatmin edici çözüm ya da ekonomik anlamda en iyi çözüm, optimal çözüm henüz bulunmuş değildir. Bunun sonucu olarak olumsuz dışsallıklarla ilgili araştırmalar ve politika önermeleri daha çok ikinci en iyi sonucu verecek politikalar ve öncelikli tedbirler üzerinde yoğunlaşmıştır.⁴⁶ Bu yöntemlerden biri de “doğrudan kontroller” olarak da adlandırılan kirlilik standartlarıdır ve hükümetler için “geleneksel” araçlar olarak kabul edilebilirler.

Olumsuz dışsallıkların büyük bir bölümünün çevreye verdiği zararlar göz önüne alındığında giderek artan, çeşitlenen ve yoğunlaşan çevresel bozulmalara ve kirlenmelere önlem almak durumunda olan kamu otoritesi öncelikle mevcut kaliteyi tespit etmek durumundadır.⁴⁷ Bozulmuş çevrelerde onarım amacıyla yapılması gereken ilk işlem yapılacak envanter çalışması olmalıdır. Bu envanter, çalışmanın referans noktasını oluşturur ve tüm koruyucu ve onarıcı seçeneklerin aynı bazda kıyaslanmasını sağlar.⁴⁸ Bundan sonra, ölçülen yoğunluğun eko sistem üzerindeki zararlı etkilerinin saptanması ve zararlı etkilerin eşik değerin üstüne çıkmamasını sağlamak gerçekleştirilmelidir. Bu bağlamda, kamunun öncelikli işlevi mevcut parametrik değerlerin ölçülmesi ve eko sistemi güvencede tutacak maksimum emisyon değerlerinin saptanması olacaktır. Başka bir deyimle kamunun çevresel yönetimde en önde gelen işlevi, çevresel standartların oluşturulması olarak kabul edilebilir.⁴⁹

Doğrudan kontroller, belirlenen kirlenme standartlarına göre kirletici faaliyetleri yasaklama seçeneği de dahil olmak üzere, sınırlamalar getirme esasına dayanır. Dolayısıyla bu politika aracının başarısı temelde kirliliğin kontrol edileceği düzeyi gösteren standartların doğru olarak belirlenmesine bağlıdır.⁵⁰ Çevresel kaliteyi artırmak ve sosyal maliyeti tazmin için uygulanan standartlar çoğu kez ölçüm zorluğu nedeniyle tahmini olarak uygulanabilmektedir. Bu, konulan standartların ekonomik

⁴⁶ Eban Goodstein, “In Defense of Health-Based Standards”, *Ecological Economics* 10, No: 3, 1994, s.189-199.

⁴⁷ Yaşamış, s.141.

⁴⁸ Orhan Uslu, “Çed Kavramına Genel Bakış”, *Çed Eğitimi*, T.Ç.S.V. Yayını, Ankara, 1994, s.134.

⁴⁹ Yaşamış, s.141.

⁵⁰ Goodstein, s.185.

olarak geçersiz ya da anlamsız olduğu anlamına gelmez, ancak, kötü tahmin ya da etkin olmayan bir standart uygulaması da etkinsizliğe yol açar ve kamusal düzenlemelerde önemli kayıplara neden olabilir.⁵¹

Kirliliğin ya da olumsuz dışsallığın ölçümünün kolay olmadığı durumlarda standartlar, kabul edilebilir üretim teknolojilerinin ve tekniklerinin belirlenmesi, izin verilebilir kirlilik düzeyinin tespiti, kirlilik ruhsatları veya geri iade edilebilir teminat türü tek alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵²

Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken bir nokta da yasa koyucu konumundaki yasama organının ve çıkarılan bu yasaları uygulayacak yürütme organı ile yürütme organına bağlı idarenin ve bürokratik mekanizmanın konuya yaklaşımındaki hassasiyetin çok önemli olduğudur. Zira alınacak kararların, kendilerine yükleyeceği maliyetten kaçınmak isteyen çıkar guruplarının politik karar alma sürecine müdahalesi ve etkisi çoğu kez kamuoyunun etkisinden daha yoğun olmaktadır. Bu nedenle de standartların uygulanabilmesinin ön koşulu siyasi otoritenin ve kamu gücünün bu konudaki samimiyeti ve kararlılığıdır.

Standartların uygulanmasında amaç ve araç ilişkisinde birinci olarak çevresel standartlar ve hedefler çevre kalitesini artırmak ve yaşanabilir, sağlıklı çevreyi oluşturmak amacıyla konulur. İkinci olarak düzenleyici rolünü üstlenen kamu, buna göre yasal ve idari düzenlemeler yaparak standartları uygulamaya koyar. Bunlara üçüncü olarak izleme ve denetleme (monitoring) süreci eklenebilir.

Kirlilik standartlarının belirlenmesi az gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler açısından daha büyük bir önem taşımaktadır. Standartların tespitinde başlıca şu konular dikkat edilmesi standartların başarıya ulaşması açısından önem taşımaktadır.

- Fiziksel çevrenin dikkate alınması,
- Ekonomik faaliyetlerin yoğunluğu ve düzeyinin dikkate alınması,

⁵¹ Özgan, s.38-40.

⁵² Ali Sonat, **Çevre Sorunlarının Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi ve Türkiye İçin Bir Model Denemesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler, Ankara, 1988, s.35.

- Gelir düzeyinin dikkate alınması,
- Fayda maliyet hesaplarının yukarıdaki kriterleri de içerecek şekilde düzenlenmesi,
- Maliyetleri azaltabilmek için kaynaklara göre ürün standartlarının belirlenmesi.⁵³

Özellikle ABD’de son yıllarda doğrudan kontrollerin yoğun olarak kullanıldığını görmekteyiz. Buna göre çevreden sorumlu kuruluşlar, her sektör, bölge, bazen işletme için izin verilebilir kirlilik düzeyini tespit etmektedir.⁵⁴

c. Kirleticilerin Atılmasını Düzenleme

Üretim sonucu ortaya çıkan veya evlerde kullanılan maddelerin atıkları ve diğer kirletici etkilerin çevreye atılmasını düzenleyen hukuki düzenlemeler yapılmaktadır. Bunlar kirletici atıkların atılmasını azaltıcı ve bu atıkların atılmasını düzenleyici kural ve yasalardır.

Atıkları, katı ve sıvı atıklar ile tehlikeli atıklar olmak üzere sınıflandırmak mümkündür. Katı ve sıvı atıklarca, arıtma atıkları, çöpler, evsel atıklar, ambalaj atıkları, atık yağlar, atık metaller vb. örnek verilebilir. Bu atıkların ortadan kaldırılması, taşınması depolaması kurallara bağlanmadığı takdirde, gelişigüzel dökmek, çukurlara, vadilere doldurmak, havaya bırakmak veya en genel olarak akarsu, göl ve denizlere bırakmak söz konusu olmaktadır. Özellikle akarsular atıkları üzerinde tutmayıp denizlere taşıdıkları için sürekli atık depoları olarak kullanılmaktadır. Bu durumda, su hayatı ve çevresi için önemli yaşam sorunları ortaya çıkmaktadır. Bu konuda örnek olarak, New York’ da Coney Island plajının atıkları nedeniyle dolması nedeniyle, 1933 yılında ABD Anayasa Mahkemesi (U.S. Supreme Court) atıkları sulara bırakılmasını;

⁵³ P. A. Victor, **İktisadi Açından Çevre Kirlenmesi**, Akbank Kültür Yayınları, Mac Millan İktisat Serisi, İstanbul, 1978, s.56-57.

⁵⁴ Goodstein, s.65.

1988 yılında İngiltere’de parlamento atıkların suya ve çukurlara bırakılmasını yasaklamıştır.⁵⁵

Özellikle nehirler aracılığı ile pek çok ülkenin ortak kullanımına açık denizlere atıklar iletilmektedir. Örneğin; (Orta ve Doğru Avrupa’nın pek çok katı, sıvı ve kimyasal atığı Tuna Nehri aracılığı ile Karadeniz’i kirletmektedir. Dolayısıyla Uluslararası Çevre Koruma Anlaşmalarında da atıkların düzenlenmesi ile ilgili olarak çok sayıda hüküm vardır. Bu anlaşmalara örnek olarak, cıva, kadmiyum, çözilemeyen plastik gibi tehlikeli kimyasal maddelerin denizlere atılmasını yasaklayan 1977 Oslo Konversiyon’u; Akdeniz’in kirlenmeye karşı korunması sözleşmesi, 1976 Barselona; Temiz ve Güvenli Deniz-yolu Çevresi Anlaşması (MAR-POLE) 1988 (Akdeniz, Baltık ve Orta Körfez Bölgesi hiçbir atığın atılmaması ve imhasının Kontrolü Sözleşmesi, 1986 Basel. Türkiye de bu anlaşmalardan pek çoğuna imza atmıştır.

⁵⁵ Erdoğan ve Ejder, s.28-37.

İKİNCİ BÖLÜM

BÖLGESEL MALLAR VE BU ÇERÇEVEDE ORTAYA ÇIKAN SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜMLER

I. BÖLGESEL MAL KAVRAMI

Kamusal mal kavramı ekonomi düşünce tarihinde çok geçmişe uzanmaktadır. 1990'lı yılların sonuna doğru ekonomistler tarafından küreselleşme olarak adlandırılan bütünleşme hareketlerinin yoğunlaşması sonucu, kamusal mal kavramı müzakeresi küreselleşti.⁵⁶ Kamusal mal kavramı üzerine yeni siyasi ve araştırma ifadeleri ortaya çıkmaya başladı. Küresel kamusal mal, faydaları veya maliyetleri bütün ülkeler tarafından paylaşılan kamusal mallardır.⁵⁷ Küresel kamusal mal uluslararası kamusal mal olarak da adlandırılmaktadır. Uluslararası kamusal mallar Küresel kamusal mallar ve Bölgesel kamusal mallar olarak iki gruba ayrılmaktadır.⁵⁸ Bölgesel kamusal malların sağlamış olduğu fayda veya maliyetler coğrafi olarak belirli bir bölgeyle sınırlı olduğu için, bölgesel kamusal mallar küresel kamusal mallardan bu noktada ayrılmaktadır. Bugün kolektif özelliklere sahip bir malın coğrafik alanının ne olduğunu gösteren kavram “taşma alanı”dır. Bölgesel kamusal mallar fayda ve maliyetleri, belirli bir bölge içinde yerleşen bir grup ülkeler tarafından paylaşılan mal ve hizmetlerdir.⁵⁹ Saf bölgesel kamusal mal iki başlıca özelliğe sahiptir. Birinci özellik dışlanamama özelliğidir. Yani hiç bir ülke bölgesel kamusal malın kullanımından mahrum bırakılamaz. İkinci özellik tüketimde rakip olmamasıdır. Bir ülkenin tüketimi diğer ülkeler için mevcut olan miktarda bir azalma meydana getirmemektedir. Dünyada mevcut olan küresel ısınma veya ozon tabakasının delinmesi gibi bazı problemler küresel seviyede ele alınmayı gerektirirken, dünyanın bazı gelişmiş veya gelişmekte olan bölgelerindeki bir çok sınır aşan problemler bölgesel seviyede ele alınmayı gerektirmektedir. Örnek olarak iki nehir havzası arasında yerleşen set yönetimi gibi bölgesel çevre problemlerini gösterebiliriz.

⁵⁶ Marco Ferroni, **Regional Public Goods: The Comparative Edge of Regional Development Banks**, <http://www.petersoninstitute.org/publications/papers/ferroni0202.pdf> (Erişim: 12 Mart 2007).

⁵⁷ Marco Ferroni, **Regional Public Goods and the Regional Development Banks**, <http://www.eclac.cl/portofspain/noticias/noticias/8/14868/Ferronipub.pdf> (Erişim: 21 Şubat 2007).

⁵⁸ Marco Ferroni, **Financing Regional Public Goods**, <http://www.undp.org/ods/monterrey-papers/ferroni.pdf> (Erişim: 20 Mart 2007).

⁵⁹ Todd Sandler, **Regional Public Goods and Regional Cooperation**, <http://www.gpgtaskforce.org/uploads/files/219.pdf> (Erişim: 20 Mayıs 2007).

Bölgesel sorunların çözümü için yaygın ortak çözümler bölgesel kamusal malların niteliklerini taşımaktadır.⁶⁰ Bölgesel kamusal mallar küresel kamusal mallar gibi sınır ötesi problemlere yönelik ve sınır ötesi arzu edilen dışsallıklar meydana getiren bilgi, yönetim sistemi, standartlar ve kurallar içermektedir. Bölgesel kamusal malların üretimi genellikle söz konusu olan bölgesel kamusal malın faydasından pay alan ve o bölgede yerleşen ülkelerin veya bir grup ülkenin birlikte üretime katılmalarını gerektirmektedir. Bazı durumlarda, bölgesel kamusal mallar o bölgede yerleşen ve ülke çıkarını düşünen lider konumundaki bir veya birkaç ülke tarafından da sağlanmaktadır. Bölgesel sınır ötesi dışsal zarar veya faydalar ülkelerin bireysel eylemleri sonucu ortaya çıkmaktadır.⁶¹ Örnek olarak bir ülkede ortaya çıkan salgın hastalığa karşı verilen mücadeleyi gösterebiliriz. Çünkü verilen mücadele söz konusu ülkede yaşayan insanların sağlık durumlarını tehdit eden salgın hastalığı engellemeye çalışırken aynı zamanda bu hastalığın civar ülkede yaşayan insanlara geçmesini engellemektedir. Dışsal fayda veya zararlar, olumlu ve olumsuz “komşuluk etkileri” ne sebep olmaktadır. Bu durum bölgesel kurumların iş birliği yaparak bölgesel problemlere müdahalesi için mantıksal temel hazırlamaktadır.

II. BÖLGESEL MALLARA YÖNELİK SORUNLAR

Kamu mallarının başlıca iki özelliği vardır.⁶² Kamu mallarının birinci özelliği, ortak tüketim veya tüketimde rakip olmamadır. Bir başka deyişle, bir bireyin her hangi bir kamu malını tüketmesi halinde, eşzamanlı olarak, aynı malı tüketen başka bir bireyin ondan sağladığı faydada bir azalma yaratmaz. Halbuki, bilindiği üzere, özel mallarda birinin tükettiği mal, diğerlerine hiç bir fayda sağlamaz ve ortak olarak tüketim imkansızdır. Kamu mallarının İkinci özelliği, tüketicilerin kamu malının kullanımından dışlanamamaları veya mahrum bırakılmamalarıdır. Belirli bireyleri kamu malını tüketmekten veya kullanmaktan mahrum bırakmak çok maliyetli olabilir veya çoğu zaman imkansızdır. Milli savunma hizmetlerinde yurt içinde yaşayanların bu hizmetten

⁶⁰ Helmut Reisen, Marcelo Soto and Thomas Weithöner, **Financing Global and Regional Public Goods through ODA: Analysis and Evidence from the OECD Creditor Reporting System**, <http://62.237.131.18/conference/conference-2003-3/conference-2003-3-papers/Reisen-Soto-Weithoner1208.pdf> (Erişim: 11 Nisan 2007).

⁶¹ **External Influences on Economic Reform: Reform as a Regional Public Good**, <http://faculty-staff.ou.edu/G/Kevin.B.Grier-1/reform2002.pdf> (Erişim: 10 Ocak 2007).

⁶² Önder, s. 10.

mahrum bırakılmaları imkansız iken, televizyon hizmetlerinde mahrum bırakma teknolojik olarak mümkün olmasına rağmen, maliyetinin çok yüksek olması nedeni ile uygulanamamaktadır.⁶³

Kamu mallarının bu özellikleri, piyasa fiyat mekanizmasının çalışmasına engel olur. Dışlanamama özelliğinin bir sonucu olarak satıcılar fiyat oluşturamazlar. Çünkü tüketiciler o malın faydasından yararlanabilirler. Rasyonel bireyler gönüllü olarak bir fiyat ödemedikleri için, dışlanamama özelliği olan kamu malları için bir fiyat konulması, vergilerde olduğu gibi, zorlama unsuru taşıyacaktır.⁶⁴ Gönüllü fiyat sisteminde bu şekilde ortaya çıkan aksaklık “bedavacılık sorunu” (free-rider) olarak bilinmektedir. Kamu mallarında, mahrum bırakma söz konusu olsa bile, fiyat mekanizmasının başarılı olması mümkün olmayabilir. Eşzamanlı olarak aynı miktar kamu malı tüketen bütün bireyler, farklı toplam ve marjinal faydalar elde ederler. Bu nedenle her bir bireyin fiyatı marjinal olarak farklı olacaktır. Ayrıca, bireyler kamu malının kullanımından mahrum bırakılsa bile, ortak tüketim özelliği nedeniyle, optimum açısından mahrum bırakma etkin olmayacaktır. Çünkü üretim kapasitesi sınırına kadar, kamu malının kullanımına ilave bir bireyin dahil edilmesinin marjinal maliyeti sıfırdır.⁶⁵ Böylece bireyleri kamu malının kullanımından mahrum bırakan herhangi bir fiyat politikası etkin olmayacaktır.

Saf kamu mallarının varlığı, kamu kesiminin piyasaya müdahalesi için geçerli nedenlerden birisini oluşturmaktadır. Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, kamu kesimi ile özel kesimin üretimi arasında herhangi bir fark yoktur. Fark, özel kesimin bu tür malların üretimi için isteksiz olmasından kaynaklanmaktadır. Piyasa mekanizmasının aksamasına neden olan bu özellikler, aynı zamanda kamu kesimi karar alıcıları için de bazı sorunlar yaratmaktadır. Ortak tüketim ve mahrum bırakmama özellikleri ile, rasyonel bireyler kamu malının kullanımı için gönüllü olarak bir fiyat ödemek istemeyecekler ve bedavacı olamaya çalışacaklardır.⁶⁶ Kamu kesimi karar

⁶³ İngiltere’de uzun yıllar uygulanan özel bir kod çözücü kullanılarak bireylerin bazı hizmetten mahrum bırakılması, yakın yıllarda Türkiye’de de uygulanmaya başlamıştır.

⁶⁴ Orhan Şener, **Kamu Ekonomisi**, Okan Yayıncılık, Ankara, 1984, s.16.

⁶⁵ Ömer Faruk Batırel, **Kamu Maliyesi Teorisine Giriş**, İstanbul, 1976, s.45.

⁶⁶ J. Scott Lewis, **The Function Of Free Riders: Toward A Solution to the Problem of Collective Action**, http://www.ohiolink.edu/etd/send-pdf.cgi?acc_num=bgsu1148652968 (Erişim: 25 Mayıs 2007)

alıcıları, kamu malı üretim miktarını belirlemek ve bir fiyat oluşturmak için, oylama ve kullanıcılar üzerinde bir anket gibi bazı dolaylı mekanizmalara baş vurmak zorunda kalmaktadır.⁶⁷

Ancak bu tür dolaylı mekanizmalarda, bireylerin doğru olarak tercihlerini belirtip belirtmemeleri konusunda bazı sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Şöyle ki, kamu malı için yüklenilecek fiyat, tüketicilerin beyan ettikleri tercihlere veya ödeme isteklerini doğru olarak beyan etmeyeceklerdir. Böyle bir durumda, tercihlerini az göstererek daha düşük bir ödeme ile, daha fazla fayda elde etmeye çalışacaklardır. Aynı şekilde kamu karar alıcıları beyan edilecek tercihlerle ödemeler arasında bir bağlantı kurmadan sadece kullanıcıların tercihlerini öğrenmek isterse, tüketiciler bu kez gerçek tercihlerinin üzerinde bir beyanda bulunacaklardır.

Bireylerin gerçek tercihlerini beyan etmelerinde gösterdikleri bu isteksizlik, kamu kesimini bir bilgi yetersizliği sorunu (informational problem) ile karşı karşıya bırakır.⁶⁸ Ne kadar kamu malı üretileceğine karar verebilmek için karar alıcıların, değişik üretim düzeylerinde kamu malından elde edilecek faydaları bilmesi gerekmektedir. Bir başka deyişle bireylerin kamu malı tercihlerini kollektif kararları alanlara aktarması gerekmektedir. Ancak kollektif kararların alınmasında seçmenlerin kamusal mal ve hizmetlere tercihlerini açıklamalarına olanak vermediği belirtilmektedir.

Bedavacılık sorunu, yalnızca yerel ve ulusal kolektif mallarda değil, bölgesel kamusal mallarda da ortaya çıkmaktadır. Ancak şu farkla ki, ulusal düzeyde finansmana katılımı zorlayıcı bir güç olarak devletin varlığı söz konusu iken, bölgesel düzeyde yaptırım uygulayabilecek böyle bir otorite henüz bulunmamaktadır. Bunun yerine, özellikle standart koymanın geçerli olduğu hizmetlerde (örneğin çevre ile ilgili bazı hizmetler) uluslararası protokoller yapılabilmekte, ancak bunlar hiçbir şekilde bedavacılığı önleyememektedir. Bölgesel kamusal mallar için de bedavacılık ve tercihleri açıklamama problemleri geçerlidir. Burada karşımıza bazı sorular çıkmaktadır.

⁶⁷ Şener, s.34.

⁶⁸ Robin Broadway, Wildasin W ve E. David, **Kamu Kesimi Ekonomisi**, Tayfun Moğol (çev.), Boston, 1984, s.104.

Bölgesel kamusal malın arzı nasıl gerçekleşecek, bu malların hangi düzeyde nasıl üretileceği kararını kim verecektir? Finansmanı nasıl sağlanacaktır?

A. BEDAVACILIKTAN KAYNAKLANAN SORUNLAR

Daha önce kamu mallarının optimal miktarının söz konusu kamu malını tüketen bütün tüketicilerin marjinal faydaları toplamının kamu malının marjinal maliyetine eşit olduğu mikar olarak belirlenmişti. Ancak, özel sektör kamu malının bu miktardan muhtemelen daha az bir miktarını piyasaya arz etmektedir. Bir kamu malından elde edilen fayda, bir bedel ödmeden bu kamu malını kullanan diğer tüketicilerin istifadesine de sunulacağı için tüketicilerin bedavacı olma eğilimi ortaya çıkmaktadır. Çünkü her tüketici maliyete katlanmadan, kamu malından yararlanmak istemekte ve gerektiğinde de ihtiyaç duydukları kamu malına ulaşabileceklerine inanmaktadırlar. Yani, bir çok tüketici malın üretim maliyetini paylaşmamaktadır ve bireysel her tüketici kendi mali katkısının maliyeti içerisinde önemli bir yer tutmadığını ve istendiğinde kamu malını bulabileceğine inanmaktadır. Birçok tüketici de bedavacı olarak davrandığı için kamu malı optimal miktarından daha az sağlanmaktadır. Bedavacı sayısı arttıkça, bedavacı problemi daha ciddi bir sorun haline gelmektedir. Bu sorunu genellikle hükümetler, kamu malları üzerine genel bir vergi koyarak çözmeye çalışmaktadırlar. Bunun tipik örneği milli savunmadır.

B. KOLEKTİF KARAR ALMA ZORLUKLARINDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR

Bugüne kadar ortaya çıkmış olan, varlığını sürdürsün veya sürdürmesin bütün iktisadi doktrinlerin temel tartışma konularından biri iktisadi, sosyal ve siyasal düzende bireyin mi yoksa devletin mi esas alınacağı konusu olmuştur. Klasikler ve onların uzantısı olan iktisadi doktrinler (Yeni Klasikler, Monetaristler, Virginia Ekolü, Arz Yönlü İktisatçılar) bireyi temel almışken, Keynezyen Yaklaşım bireyi esas almamış, devletin ve sosyal adaletin üstün olduğunu, devletin yönlendirici ve düzenleyici etkisini göz önünde tutmuştur.⁶⁹ Hangi iktisadi doktrin savunulursa savunulsun, devletin iktisadi hayattaki rolünü göz ardı etmek mümkün değildir. Devletin sınırlı ve sorumlu bir nitelik

⁶⁹ Stiglitz, s.110.

kazanmasını isteyen liberal görüş dahi devletin saf kamusal mal sunumunun gerekli olduğunu savunmuştur.⁷⁰ O zaman, kamu sektörüne iktisadi, sosyal ve siyasal hayatta ihtiyaç olduğu kaçınılmaz bir gerçektir.

Saf kamusal malın iki temel belirleyici özelliği vardır.⁷¹

a) Tüketimde Rekabetin Olmaması (Non-rivalry In Consumption): Bir bireyin saf kamusal malın tüketimine katılması bu maldan yararlanan diğer bireylerin faydasını düşürmez. Bu yüzden saf kamusal malın tüketiminde tüketiciler birbirine rakip değildir. Özel malda ise bir malın tüketimine ek bir bireyin katılması bu maldan yararlanan diğer bireylerin faydasını düşürür. Bu yüzden özel mal durumunda bireyler tüketimde birbirine rakiptir.

b) Tüketimde Dışlamanın Olmaması (Non-exclusion In Consumption): Bir bireyin saf kamusal malın tüketimine katılması, bu maldan yararlanan diğer bireylerin faydasını düşürmediği için bu bireyin saf kamu malının tüketiminden dışlanması etkin olmaz. Her birey, saf kamusal maldan eşit fayda sağlar. Özel mallarda bireyin malın tüketimine katılması sonucunda diğer bireylerin faydası düştüğü için bedel ödemeyen dışlanır.

Bu iki kıstas saf kamusal malın iki temel özelliğidir. Bireylerin saf kamusal malın maliyetine katılımının vergilerle olduğu kabul edildiğinde ve etkinlik koşulunun fiyatın marjinal maliyete eşit olması durumunda ek bir bireyin saf kamusal malın tüketimine katılması bu maldan yararlanan diğer bireylerin faydasını düşürmez. Ek bir kullanıcının maliyeti sıfırdır. ($MC=0$) Yukarıda belirtilen etkinlik koşulunu da hesaba katarsak fiyat = marjinal maliyet = sıfır olacaktır ($P=MC=0$).⁷² Bireyler saf kamusal malın maliyetine vergilerle katılırlar. Fakat saf kamusal malın yukarıda belirtilen karakteristik özellikleri nedeniyle birey saf kamusal malın maliyetine katılmasa bile, yani ödemesi gereken vergiyi ödemese bile, tüketiminden dışlanamaz. Bunu bilen birey maliyete katılmaktan yani üzerine düşen vergiyi ödemekten, başka bir ifadeyle gerçek

⁷⁰ Üren Arsan, “**Kamu seçişi ve Kamu Maliyesine Kısa Bir Bakış**”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Ocak-Aralık, 1979, Vol. XXXIV, No; 1-4.

⁷¹ Aksoy, s.52.

⁷² Richard Musgrave and Musgrave Peggy, **Public Finance in Theory and Practice**, US, 1989, s.43.

tercihini açıklamaktan kaçınacak, fakat yine de bu malın faydasından yararlanmaya devam edebilecektir. Literatürde bu güdü Bedavacılık (Free-rider problem) olarak adlandırılır.⁷³

Piyasa mekanizmasında bireyler bir mala olan taleplerini o malı satın alarak veya almayarak açıklarlar.⁷⁴ Fakat yukarıda bahsedilen özellikler nedeniyle saf kamusal mallara olan taleplerini açıklamazlar. Bireylerin saf kamusal mallara olan taleplerini açıklayacak mekanizma kollektif karar alma mekanizmasıdır.

Kollektif Karar Alma sorununu inceleyen Kamu Tercihi Teorisi politika ve iktisat bilimlerini birleştirmeye çalışır. Kamu tercihi teorisi, siyaset biliminin iktisadi analizi olarak tanımlanabilir. Siyasal süreçte alınan karar ve yapılan uygulamaların iktisadi analizidir. Siyaset biliminin temel konuları iktisat biliminin araç, yöntem ve varsayımlarıyla analiz edilmektedir.⁷⁵ Saf kamusal mal, toplumun bütününe sunulur ve bu yüzden de saf kamusal mal hakkındaki kararlar toplumun bütünü tarafından alınmalıdır. Bu durum iktisat literatüründe kollektif karar alma sorunu olarak bilinmektedir.

III. BÖLGESEL MALLARA YÖNELİK SORUNLARIN ÇÖZÜM YOLLARI

A. BEDAVACILIKTAN KAYNAKLANAN SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜMLER

1. Hakim Sigorta Sözleşmeleri (Dominant Assurance Contracts)

Sigorta sözleşmeleri önceden belirlenmiş yeterli çoğunluğa ulaşma şartına bağlı olarak iştirakçilerin kamu malı yapımı için yapılan sözleşmelere katkıda bulunmaları için bağlayıcı rehine hakkı tesis ettikleri sözleşmelerdir.⁷⁶ Yeterli çoğunluğa ulaşılmadığı takdirde paraları iade edilir. Hakim sigorta sözleşmesi ise müteşebbisin sözleşme yaptığı ve yeterli çoğunluk sağlanmadığı zaman başlangıç rehini ve ayrıca ek bir miktar parayı geri ödediği çeşitlemedir. Oyun teorisi deyimiyle bu

⁷³ Anthony B. Atkinson, **Lectures on Public Economics**, McGraw-Hill Company, New York, 1980, s.123.

⁷⁴ Stiglitz, s.81.

⁷⁵ Denis C. Muller, **Public Choice**, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s.395.

⁷⁶ Robert Albanses, "Rational Behavior in Groups; The Free-Riding Tendency", **Academy of Managment Review**, Vol. 10; 2, 1985, s.244-245.

kamu malı yapmak için rehnetme olayını baskın strateji haline getirir: en iyi hamle diğerlerinin ne yapacaklarına aldırmaksızın sözleşmeyi rehnetmektir.

2. Coasian Çözüm

Dışsallıklar görüldüğünde, tarafların biraraya gelip dışsallığı içselleştirmesi ve etkinliğin temini konusunda yaptıkları bazı düzenlemeler konusundaki önermeye, Coase teoremi denilir.⁷⁷ Coase potansiyel kamu malı lehdarları arasındaki işlem maliyeti yeterli derecede düşük olursa – ki bundan dolayı kamu malının onlara göre değerine istinaden lehdarların birbirini bulması ve paralarını birleştirmesi daha kolay oluyor – rekabetçi serbest piyasa şartlarında bile yeterli düzeyde kamusal malların üretiminin mümkünlüğünü ileri sürüyordu.⁷⁸ Ancak Coase meşhur bir yazısında şöyle diyordu: “İşlem maliyeti sıfıra eşit olan bir dünya sık sık Coasian dünyası olarak tanımlanıyor. Hiçbir şey doğrunun ötesinde olamaz. Bu benim iktisatçıları terk etmeleri için ikna edeceğimi umduğum çağdaş ekonomi teorisi dünyasıdır.”

Kamusal malların üretimine fon oluşturacakları ayarlamak için benzer bir alternatif de kamu malını üretmek ve maliyeti karşılayacak bazı ödeme şekilleri gerçekleşinceye kadar onu halka sunmamaktır. Örneğin, yazar Stephen King yeni romanının bölümlerinin kendi sitesinden bedavaya indirilmesine izin vermişti ama bunun yanında müteakip bölümlerin indirilmesi için belirli miktar paranın toplanması gerektiği uyarısında da bulunmuştu. Bazen “rehine almak” diye adlandırılan bu metot kamusal malların üretimi için “sokak oyuncusu protokolü”nün (çev. sanat eserlerinin telif hakkından kurtarılmasını sağlamak için düşünülmüş bir finans modeli) çağdaş uygulama biçimidir.⁷⁹

Bazen de hükümetlerin ve ev sahipleri dernekleri gibi hükümet benzeri tüzel kişiliklerin oluşumu işlem maliyetini düşürmek için kurumlar oluşturarak uygulanmış coasian çözümün pratik örnekleri gibi düşünülebilir.

⁷⁷ Stiglitz, s.277.

⁷⁸ **The Free Rider Problem**, <http://www.jim.com/anarchy/freeride.htm>, (Erişim: 20 Ocak 2007)

⁷⁹ Albanese, s.243.

Liberteriyenler bu tür çözümlerin nerdeyse her zaman devlet hükmü için tercih edilir olduğunu iddia ediyorlar. Hatta bazıları savunma, yollar, yürütme ve diğer alanları geleneksel olarak devletin piyasa sistemleri için rezerve edilmiş iyi adayları gibi tanımlıyor.

3. Devlet Hükümü (Government Provision)

Kamusal malların gönüllü temini işe yaramadığı takdirde en belirgin çözüm onların teminini istem dışı, mecburi yapmaktır.⁸⁰ (Her birimiz, aynı zamanda kimsenin bedavacı olmaya izin verilmeyeceği temin edilerek, bireysel basiretsizliğimizden ve bedavacı olma eğilimimizden kurtuluyoruz). Sorunun genel bir çözümü kamusal malların üretimini fonlaştırmak için hükümet veya devletlerin vergi koymasıdır. Burada zor olan kısım farklı kamusal malların her birine ne kadar fon ayrılacağı ve maliyetlerin nasıl bölüştürüleceğidir.⁸¹

Bazen devlet “konsolide olmayan vekalet” sistemini kullanarak kamusal malları tedarik ediyor. Buna örnek olarak her arabanın katalitik konvertörle donatılma gerekliliği gösterilebilir. Bu özel sektörde de uygulanabilir, fakat son netice yine devlet tarafından belirleniyor: kamu malının – “temiz hava” – bireysel istemsiz sağlanması. Konsolide olmayan vekaletler ABD’de de, örneğin Americans with the Disabilities Act’te (Amerikan Engelliler Kanunu) olduğu gibi, devlet ve yerel hükümetlere empoze edilmiştir.

4. Sübvansiyonlar

Devlet kamu malının özel sektörde üretimine mali destek sağlayabilir. Fakat devlet yükümünden farklı olarak sübvansiyonlar serbest piyasa şeklinde ortaya çıkabilir. Eş-dost kayırmacılık potansiyeli (örneğin, siyasal borsa simsarları ile sübvansiyon alan işletmeler arasında olan birlik) genel prensipleri müteakiben sübvansiyonlar veya onların uygulanması için yapılan gizli tekliflerle kısıtlanabilir.⁸² Kamu malının ve ilgili sübvansiyonun türünden asılı olarak vatandaşlar ve devlet arasında veya devlet ve mali

⁸⁰ Elain Benneth, “**The Group Incentive Properties of Mechanisms for The Provision of Public Goods**,” Public Choice, Vol.29; 2, 1977, s.95-102.

⁸¹ Muller, s.356.

⁸² Broadway, David, s.106.

yardım yapılmış üreticiler arasında büyük aracı sorunları çıkabilir; bu etki ve belirli karşı önlemler sübvansiyonun yararlarını eksiltebilir.

Sübvansiyonlar aynı zamanda bireysel olmama potansiyeli bulunan alanlarda da kullanılabilir. Örneğin, devlet hava kirliliğini azaltmak için cihaz desteğinde bulunabilir ve geri kalan maliyetin ödenmesi için vatandaşlarına başvurabilir.

5. İmtiyazlı Grup (Privileged Group)

Toplu hareket üzerine çalışmalar bireyin kamu malının kullanımından onun kendisi için üretim maliyetinden daha fazla yarar sağladığı zamanlarda bile kamusal malların üretiminin devam ettiğini gösteriyor; örnekler bireysel kullanımdan sağlanan yararlar, üretim için zati motivasyon, ve tamamlayıcı malların satışına dayanan iş modellerini içeriyor. Böyle bireyleri içeren grup da “imtiyazlı grup” diye tanımlanıyor.⁸³ Buna tarihi bir örnek şehir merkezinde müşterileri cezbetmek için dükkanının önüne sokak lambası inşa eden bir girişimci olabilir; bunun sokak lambası için para ödemeyen komşu işletmelere sağladığı pozitif dış yararları olabilir, ama sayıca artmış müşterilerin dükkana ödedikleri para sokak lambasının maliyetini karşılamak için yeterince gelir sağlayabilir.

6. Bedavacıların Kaynaşması (Merging of Free Riders)

Bedavacılık sorunu ile baş etmenin diğer bir yöntemi ise tüm potansiyel bedavacıların yetkilerini satın alarak bedavacılık için kazanç teşvikini yok etmektir.⁸⁴ Örneğin, tüm sokağa sahip olan gayrimenkul komisyoncusunun bedavacıların sokak lambası inşa etmesinden endişelenmesine gerek yok, zira o kişi zaten o sokak üzerinde para ödmeden kar elde eden bütün işletmelerin sahibidir. Zımnen, o gayrimenkul komisyoncusu marjinal sosyal yarar marjinal sosyal maliyeti karşılayana kadar sokak lambası inşa etmeye devam edecektir, zira bu olayda onlar özel marjinal yarar ve maliyete eşdeğerlerdir.

⁸³ E.C.Pasour, **The Free Rider as a Basis for Government Intervention**, http://www.mises.org/journals/jls/5_4/5_4_6.pdf (Erişim: 23 Nisan 2007)

⁸⁴ Friedrich Schneider and W. Werner, “**Free Riding and Collective Action; An Experiment in Public Microeconomics**”, Quarterly Journal Of Economics, Vol. 116, 1981, s.689-704.

Potansiyel bedavacıların yetkilerinin ellerinden alınması küçük piyasalardaki bedavacılardan dolayı ortaya çıkan normalden az üretim sorununu hallederken eşzamanlı olarak tekelleşimden kaynaklanan düşük üretim sorununa yol açabilir.⁸⁵ İlâveten, bazı piyasalar lehdarların hisselerinin alınmasını mümkün kılmak için çok büyüktür – bu özellikle ülkedeki herkesi etkileyen kamu mallarında görülür.

7. Yasalaştırılmış İhraç (Legislated Exclusion)

Bilişim malları için geliştirilmiş olan diğer bir çözüm ise telif hakkı ve patent hakkı gibi kamu mallarına ait fikri mülkiyet yasaları yaratmaktır. Bu yasalar malların çoğaltılmasını yasaklayarak onların doğal dışlanmazlığını ortadan kaldırmaya çalışır.⁸⁶ Onlar bedavacılık sorununu çözseler bile özel tekelleşim gücü gerektirdikleri için Pareto-optimal olmama dezavantajını içerirler. Örneğin, ABD’de eczacılık şirketlerine verilen patent hakları onları yüksek fiyat (marjinal maliyetin üzerinde) uygulamaya, hastaların doktorları ilaçları reçeteye yazmaları için zorlamalarına ikna etmeleri, taklitçilere mahkemede dava açmaları, ve patent haklarının rant kollama şeklinde artırılmasına lobicilik yapmaları için reklam yapmaya teşvik etmektedir.⁸⁷

Bu her yerde rastlanan sorun bir malın çok kişiye verilmesinin esas marjinal maliyetinin düşük veya sıfıra eşit olmasından dolayı ortaya çıkar; fakat farklı fiyat uygulamasının limitlerinden (arbitraj ve parası yetmeyenler için ürünün ucuz ve yüksek kaliteli kopyalarının tedarik edilmesi için teşvik eksikliği dahil) dolayı kar maksimize eden fiyatlar için parası veya para ödeme isteği olmayanlar bu ürüne erişim hakkından mahrum olur.⁸⁸

Joseph Schumpeter telif hakkı veya patent tekeli ile elde edilen aşırı karların veya normal karın üstünde olan karların rakipleri teknolojik icatlar yapmaya cezbedeceğini ve böylece tekelleşim son vereceğini iddia ediyordu. Bu “Schumpateryen yaratıcı yıkım” diye tabir edilen daimi bir süreçtir ve bunun farklı kamu mallarına uygulanışı da münakaşa nedenidir. Teorinin savunucuları fiyatlarını yükselten (veya

⁸⁵ Albanese, s.240.

⁸⁶ **The Free Rider Problem**, <http://www.jim.com/anarchy/freeride.htm>, (Erişim: 20 Ocak 2007)

⁸⁷ Broadway, David, s.112.

⁸⁸ Sujay Sanghavi and Bruce Hajek, **A New Mechanism for the Free-rider Problem**, <http://www.ifp.uiuc.edu/~sanghavi/public.pdf> (Erişim: 23 Şubat 2007)

ürün kalitesini düşüren) ve böylece bu uygulamaların Linux ve Apple şirketlerinin piyasa hisselerinin artışı kaçınılmaz kılacağını öngören Microsoft örneğine dikkati çekiyorlar.

8. Halk Ruhu – Hamiyet (Public Spirit)

Eğer yeterli sayıda insan bedavacılar gibi düşünmüyorsa, o zaman kamu mallarının özel ve gönüllü temini başarıyla sonuçlanabilir.⁸⁹ Bedavacı bir kimse kamusal parkta karışıklık çıkarabilir, ama daha hamiyetli bir insan ise topluma yardım etmenin ona verdiği içsel memnuniyetle bunu yapmaz. Hamiyetli bir insan aslında var olan karışıklığın bir kısmını gönüllü olarak ortadan kaldırmaya çalışır. Eğer yeterli sayıda insan bunu yaparsa, devletin profesyonel muhafaza personelini kiralamak için vergi kullanmadaki rolü de azalacaktır. Bu da bedavacı eğiliminde olan birisinin bile karşılaşıcağı açık maliyetten dolayı karışıklık yapmayacağı anlamına gelebilir.⁹⁰

Hamiyet iktisadi sorunlara gelenek ve toplumsal normlar gibi piyasa dışı çözümlerle de teşvik edilebilir.⁹¹ Örneğin, milliyetçilik ve vatanperverlik kavramlarını içeren bu tür bir hamiyet vergilendirme ve askere çağırma gibi rollerin tamamlayıcısı olarak en başarılı savaş çabalarının bir hissesi olmuşlardır. Bir dereceye kadar, çok kısıtlı hamiyet türü kamusal radyo ve televizyonu destekleyen gönüllü bağışların temelini oluşturuyor. Wikipedia ve diğer wiki teknolojisine yarar sağlayan projeler tarzındaki ortak çevrimiçi medya kuruluşlarına yapılan yardımlar bu hamiyetin bir örneğinin temsili gibi görülebilir, zira onlar tüm okuyuculara ücretsiz kamu malı (bilgi) sağlıyorlar.

B. KOLEKTİF KARAR ALMA ZORLUKLARININ AŞILMASINA YÖNELİK ÇÖZÜMLER

⁸⁹ Gerald Marwell, “Economists Free Ride, Does Anyone Else?”, **Journal of Public Economics**, Vol. 15, 1982, s.295-310.

⁹⁰ E.C.Pasour, **The Free Rider as a Basis for Government Intervention**, http://www.mises.org/journals/jls/5_4/5_4_6.pdf (Erişim: 23 Nisan 2007)

⁹¹ Sujay Sanghavi and Bruce Hajek, **A New Mechanism for the Free-rider Problem**, <http://www.ifp.uiuc.edu/~sanghavi/public.pdf> (Erişim: 23 Şubat 2007)

Kamu tercihi literatürü, Neo-klasik iktisadın metodolojisini politik ve kurumsal karar almaya uygulamaya çalışır. Diğer bir deyişle, iktisat biliminin teorik karar alma yapısını kamusal karar alma analizleri bakımından inceler. Metodolojik yaklaşım, bireyin rasyonel ve fayda maksimizasyonu peşinde koştuğudur. Bu metodolojik bireyselciliği ifade eder.

James M. Buchanan ve Gordon Tullock, “Oybirliğinin hesabı” adlı çalışmalarında temel problemi; sosyal tercihin, bireysel tercihlerden nasıl türetileceği olarak ifade etmişlerdir.⁹² Kollektif karar alma mekanizması, esas olarak bireysel tercihlerin kollektif tercihlere dönüşüm sürecini inceler. Literatürde bu kavram “Kamusal tercih, sosyal tercih, toplumsal tercih, piyasa-dışı karar alma,” şeklinde de anılmaktadır.

Kollektif karar alma, piyasa dışı karar almanın ekonomik analizi veya basit olarak iktisat biliminin politika bilimine uygulanması olarak kabul edilebilir. Bu süreçteki temel davranışsal postüla, bireyin iktisat biliminin öngördüğü gibi egoist, rasyonel, fayda maksimizasyonu peşinde koştuğudur.⁹³

Toplumsal sistemlerde bireyler, toplumsal seçim sıralamalarıyla karşı karşıyadır. Kollektif karar sürecinde rol oynayan bireyler amaçlı (purposive) davranır. Birey, aklındaki bazı hedefleri başarmaya çalışan amaçlı bir ekonomik ajandır.⁹⁴ Amaçlı hareket teorisi (Purposive action theory) açısından bakıldığında bireyin faydasını maksimize etmek amacıyla faaliyette bulunacağı anlaşılır. Ancak, bireysel hareketi açıklayan bu teori, kollektif hareketin geçerli olduğu gruplarda geçerliliğini kaybeder. Grup adına alınacak kararın saf kamusal mal niteliği taşıması ve grup faydası kavramının saf belirgin olmayışı, amaçlı hareket teorisinin kollektif karar sürecini açıklamasını engeller.

⁹² James Buchanan and Gordon Tullock , **The Calculus of Consent**, Michigan : Ann Arbor Paperbacks, The University of Michigan Press, 1967, s.25.

⁹³ Mueller, s.290.

⁹⁴ Dennis Mueller and Peter Murrell, "**Interest Groups And The Size Of Government**" **Public Choice**, England, 1986, ss.344-364.

Kollektif karar alma mekanizması kollektif karar alma yöntemlerini kullanarak kollektif karar alma sorununa yönelik çözümler üretmeye çalışmaktadır. Kollektif karar alma yöntemleri aşağıda sınıflandırılarak anlatılmıştır.

1. Demokratik Ülkelerde Kollektif Karar Almada Kullanılan Yöntemler

İlk bölümde üzerinde durulmuş olan saf kamusal mal, toplumdaki bütün bireylerin eşit olarak yararlanacağı şekilde sunulur. Tüketimde rekabetin ve dışlama ilkesinin olmaması, bireylerde saf kamusal malın maliyetine katılım payını ödememeyi, bu mala ilişkin gerçek tercihlerini açıklamamayı yani bedavacılığı teşvik eder. Bu durum da piyasa mekanizması dışında bir karar alma mekanizması olan kollektif karar almayı gerektirir.

Kollektif karar almada temel sorun olan bireysel kararların kollektif karara yansıtılması oylama yöntemleri ile çözülmeye çalışılır. Buchanan ve Tullock, oylama yöntemini anlaşılmaya varmaları gereken birey sayısı olarak tanımlamıştır.⁹⁵ Kollektif karar almada birçok oylama yöntemi mevcuttur. Bu bölümde üzerinde durulacak olan oylama yöntemlerinin bazı avantaj ve dezavantajları mevcuttur. Kollektif karar alma bu çalışmada söz konusu oylama yöntemlerinin başarılı ve tercih edilir olup olmadıklarını belirleyen kriterler; uygulanabilme olanağının varlığı, bireysel tercihleri kollektif tercihe yansıtabilme gücü, bedavacılığı önleyebilme ve kararı alan grup içinde azınlıkta kalan birey sayısının olmaması olarak kabul edilecektir.

a. Oybirliği Yöntemi

Oybirliği kuralına göre kollektif kararın alınabilmesi için karar alacak olan gruptaki bireylerin tamamının aynı yönde oy kullanması gerekir. Oybirliği yöntemi iki farklı şekilde uygulanabilir: Tam Oybirliği ve Yaklaşık Oybirliği Kuralı.

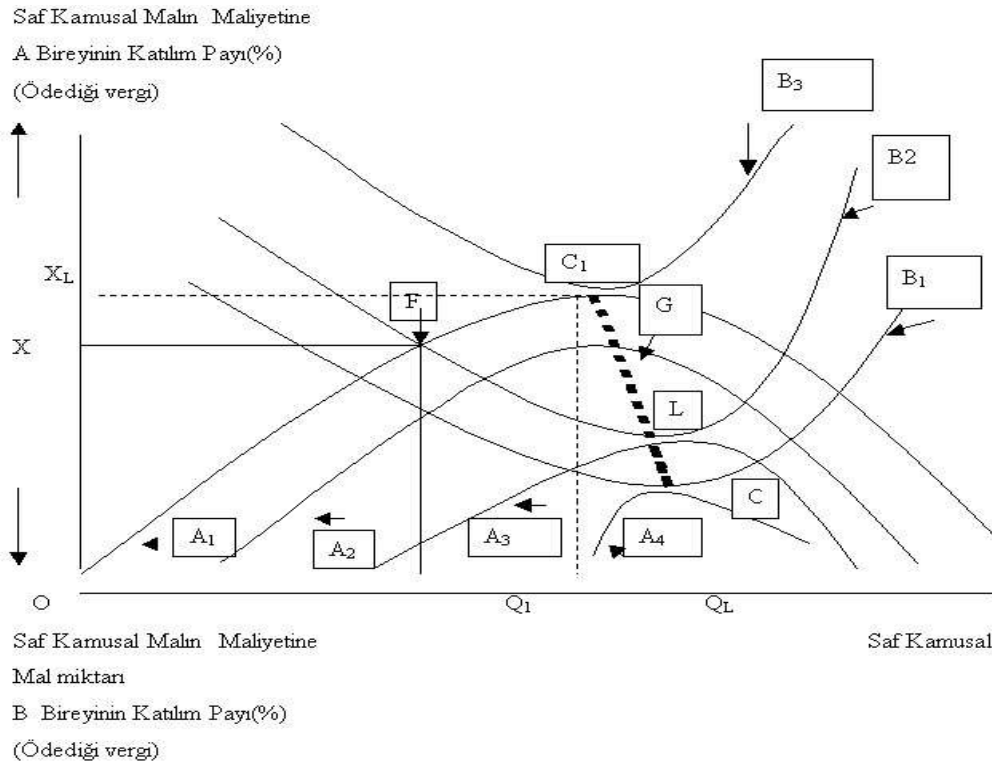
1. Tam Oybirliği Kuralı

Kollektif kararı alacak olan gruptaki bireylerin tümünün aynı yönde görüş bildirmesi Tam Oybirliği kuralını ifade eder. Bu kurala göre, gruptaki bir birey bile

⁹⁵ Patrick Gunning, **Understanding Democracy: An Introduction to Public Choice**, Taiwan: Nomad press., 1998, s.112.

diğerlerinden ters yönde karar verse tam oybirliği kuralı ihlal edilmiş olur. Mueller tam oybirliği kuralının analizinde Lindahl ve Johansen'in saf kamusal mal miktarı ve katılım payı ilişkisinden hareket etmiştir. Mueller analizinde iki bireyi ve bir saf kamusal malı başlangıç noktası olarak ele almıştır.⁹⁶

Şekil 3' de dikey eksen, orjinden yukarı doğru hareket edildikçe A bireyinin saf kamusal malın maliyetine yani ödediği vergiyi, yukarıdan orijine doğru hareket edildikçe de B bireyinin ödediği vergiyi gösterir. Yatay eksen de saf kamusal mal miktarı yer almaktadır. Farksızlık eğrileri, bireylerin katılım payında bir değişiklik sonucu saf kamusal mal talebinin nasıl değiştiğini gösterir. A_1 ve B_1 saf kamusal mal yokken A ve B bireylerinin faydalarını göstermektedir. Herhangi bir saf kamusal mal miktarı için nispi olarak aşağıda yer alan farksızlık eğrisi, düşük maliyete katılım payını, dolayısıyla yüksek refahı temsil eder.

Şekil 3: Farksızlık Eğrileri

Kaynak : Patrick Gunning, **Understanding Democracy: An Introduction to Public Choice**, Taiwan: Nomad press., 1998, s. 118.

⁹⁶ Muller, s.330.

A_1 ve B_2 farksızlık eğrilerinin kesiştiği F noktası ele alınırsa, burada A bireyinin katılım payı, (ödeyeceği vergi) X , B bireyinki ise $(1-X)$ olacaktır. F noktası üzerindeyken bireylere F noktasının altında kalan yeni katılım payı alternatifleri sunulsa bireyler bu alternatifler için olumlu oy kullanır. Çünkü F noktasından sağa doğru gidildikçe her iki birey de daha düşük farksızlık eğrilerine geçecek ve böylece bireysel refahları artmış olacaktır. Bireylere yeni katılım payı alternatifleri sunma süreci ve bireylerin olumlu oyu CC_1 üzerinde bir noktaya gelinceye kadar sürer. Bu eğri üzerinde G gibi bir noktaya gelince bireylerin her ikisi de iyi duruma gelmiş olur ve kolektif tercih *Oybirliğiyle* sağlanmış olur. Şekilde L noktası X_L saf kamusal mal miktarı ve X_L kadar A bireyinin $(1 - X_L)$ kadar da B bireyinin saf kamusal malın katılımı durumunda *Lindahl Dengesi*'ni gösterir. Denge, aynı saf kamusal mal miktarı için bireylerin oy verdiği maliyete katılım payı setinde oluşur.⁹⁷

Şekil 3'te CC_1 eğrisi bağıt eğrisini gösterir. Bu eğri üzerinde bireylerin farksızlık eğrileri birbirine teğettir. Bireylere yeni alternatif sunmaya gerek yoktur. Çünkü her iki birey de aynı saf kamusal mal miktarını ve bireysel maliyete katılım payı kombinasyonunu seçmiştir. Bu da *Tam Oybirliği* ilkesini ifade eder. Tam oybirliği şartı sağlandığında, Pareto-etkinlik şartını sağlayan saf kamusal mal miktarları ve maliyete katılım payları sağlanmış olur. Saf kamusal mallar için Pareto Optimumu kriteri olan saf kamusal maldan yararlanan bireylerin bu mallara ilişkin marjinal ikame hadleri toplamının, saf kamusal malların üretimindeki marjinal dönüşüm oranına yani marjinal maliyete eşit olma şartı.⁹⁸

$$\Sigma MRS = MRT = MC \quad (1)$$

ancak tam oybirliği kuralı ile sağlanır. Marjinal ikame hadleri toplamının marjinal faydaları, marjinal dönüşüm oranının da marjinal maliyeti temsil ettiği kabul edildiğinde, bireylerin saf kamusal mallardan elde ettiği faydaların toplamının, bu malın maliyetine eşit olması ancak tam oybirliği kuralı ile sağlanmıştır. Tam oybirliği kuralının sağlanması durumunda bireyler saf kamusal malın maliyetine gönüllü olarak

⁹⁷ Kemal Çelebi, **Kamu Ekonomisi Analizi: Kamu Ekonomisinin Büyüklüğü Sorunu**, Emek Matbaası, Ankara, 2000, s.130.

⁹⁸ Anthony Downs, **An Economic Theory of Democracy**, NewYork, 1957, ss.234.

katılır. Bedava yararlanma güdüsü ortadan kalkar.⁹⁹ Diğer yandan azınlıkta kalan birey sayısı da olmadığı için kollektif karar sürecindeki bireylerin tercihlerinin tümü kollektif karara yansımış olur. Bu üstünlükleri ile oybirliği kuralının, oylama yöntemleri arasında en etkin ve en başarılı ancak uygulanma olanağının çok zor bir yöntem olduğu söylenebilir.

2. Yaklaşık Oybirliği Kuralı

Tam oybirliği kuralı, oylama yöntemleri arasında seçmen tercihlerini kollektif tercihe yansıtan en başarılı yöntemdir. Ancak, özellikle kollektif kararı alacak olan gruptaki birey sayısı fazla olduğunda tüm bireylerin aynı yönde görüş bildirmesi çok zordur. Tam oybirliği kuralı, kamusal aktivitelerin genel bir karar alma kuralı olarak kabul edilemez ve bu amaçla da kullanılamaz. Günümüzün geniş çaplı faaliyetlerini bünyesinde barındıran devletlerin de uzlaşma ve pazarlık yolu ile oybirliğini sağlayacak zaman ve efor, kararlar küçük bir temsili grup tarafından alınsa bile tahammül edilmez olabilir.¹⁰⁰ Tam oybirliği kuralının uygulanmasının zorluğu Yaklaşık Oybirliği Kuralı'na başvurmayı gerektirmiştir.¹⁰¹ Yaklaşık oybirliği kuralının seçmen tercihlerini yansıtan en başarılı ikinci oylama yöntemi olduğu söylenebilir. Bu kurala göre, kollektif karara katılacak olan bireylerin 3/4, 5/6, 9/10 gibi çok önemli bir kısmının aynı görüşte oy kullanması gerekir. Yaklaşık oybirliği kuralında azınlıkta kalan bireyler olmaktadır, ancak bu bireylerin grup içindeki payı oldukça düşüktür. Buchanan ve Tullock'un kollektif karar alma sürecindeki fayda ve maliyetlere ilişkin görüşlerinde de üzerinde durduğu gibi oybirliği şartı sağlandığında oylamadan kazançlar en yükseğe çıkmaktadır. Karar alma maliyeti ise, tüm bireyler arasında görüş birliği sağlandığı için, minimum olmaktadır. Grup içerisinde bireylerin aynı görüşü bildirmesi yüksek karar alma maliyetlerini doğurur ve bu maliyetler oybirliği şartı sağlandığında maksimuma ulaşır.

b. Çoğunluk Yöntemi

Seçmen tercihlerinin tam olarak kollektif tercihlere yansıtılabilmesi, azınlıkta kalan bireylerin olmaması, bedavacılık güdüsünün ortadan kalkması gibi sonuçlar

⁹⁹ Gunning, s.118.

¹⁰⁰ Çelebi, s.143.

¹⁰¹ Buchanan, Tullock, s.85.

oybirliği yöntemini en adil ve başarılı oylama yöntemi yapar. Ancak, gerek oybirliği gerekse de yaklaşık oybirliği kuralının uygulanmasının zorluğu çoğunluk kuralına başvurmayı gerektirmektedir. Modern demokratik toplumlar, çatışan tercihlerin uzlaşmasında her oyun eşit olarak sayıldığı çoğunluk yöntemini kabul etmektedir. Genel anlamda çoğunluk kuralı, kollektif karar alma sürecine katılan birey sayısının en az yarısından bir fazlasının olumlu görüşünü ifade eder. Çoğunluk kuralı üç farklı şekilde uygulanmaktadır; nispi çoğunluk kuralı, basit çoğunluk kuralı ve kaliteli çoğunluk kuralı.

(1) Nispi Çoğunluk Kuralı

Nispi çoğunluk kuralına göre, nispi olarak daha fazla oy alan aday dışındaki adaylar seçimi kazanamaz. Aşağıdaki tabloya göre 1.000.000 seçmenden sadece 300.000 kadarının tercihi kollektif tercihe yansımakta, geri kalan 700.000 seçmenin tercihi gözardı edilmektedir. Nispi çoğunluk kuralının dezavantajı bu noktada başlar.

Tablo 1
Nispi Çoğunluk Kuralı

Aday	Adayın aldığı oy sayısı	Adayın aldığı oyun nispi çoğunluğu
A	300.000	$300.000/1.000.000=0,33$
B	200.000	$200.000/1.000.000=0,20$
C	100.000	$100.000/1.000.000=0,10$
D	150.000	$150.000/1.000.000=0,15$
E	250.000	$250.000/1.000.000=0,25$

Kaynak: Denis Mueller C., **Public Choice II A Revised Edition of Public Choice**, New York, Cambridge University Press, 1989, pp.402.

Seçmenlerin bireysel tercihlerini, kollektif tercihlere yansıtabilme konusundaki yetersizliği, azınlıkta kalan bireylerin oldukça fazla olması bu oylama yönteminin önemli eksiklikleri olarak karşımıza çıkar. Diğer yandan bu yöntemin son derece basit ve uygulanabilme olanağının varlığı nispi çoğunluk kuralının olumlu yanları olarak görülebilir. Nispi çoğunluk kuralının fayda ve maliyetlerini açıklamak için Buchanan ve Tullock “Maliyetler ve Kazançlar” yaklaşımından hareket etmektedir. Buchanan ve Tullock, yaklaşımlarında kollektif kararı alacak olan birey sayısının grup içindeki

payının azalması durumunda karar alma maliyetlerinin düşeceğini ancak dışsal maliyetlerin artacağını vurgulamıştır. Bu durumda, Tablo 1'deki gibi bir oy dağılımı söz konusu ise nispi çoğunluk kuralının uygulanması sonucuna dışsal maliyetlerin yüksek ancak karar alma maliyetlerinin ve faydaların düşük olacağını söyleyemek mümkündür.

(2) Basit Çoğunluk Kuralı

Basit çoğunluk kuralı (Simple majority rule) herhangi bir alternatife uygulanmasından önce toplumdaki bireylerin toplam sayısının yarısından bir fazlasının bu alternatif konusunda aynı yönde görüş bildirmesini gerektirir.¹⁰² (Bu sayı, kolektif karar almadaki seçmen sayısı çift ise seçmen sayısının yarısından bir fazlası, tek sayı ise bir fazlasının yarısıdır.)

Nispi çoğunluk kuralında olduğu gibi basit çoğunluk kuralında da aynı dezavantaj söz konusudur. Seçmen sayısının çift olması durumunda seçmen sayısının yarısından bir eksiğinin, tek olması durumunda ise seçmen sayısının bir eksiğinin yarısı kadar seçmenin tercihleri kolektif tercihe yansımamaktadır. Ancak, basit çoğunluk kuralının uygulanması ve yönetiminin kolaylığı kolektif karar almayı kolaylaştırıcı bir yöntem olarak karşımıza çıkarır.¹⁰³

Kolektif kararın alınmasında uygulanacak oylama yönteminin basit çoğunluk olduğunu, oylamada iki adayın (A ve B) olduğunu ve A adayının toplam oyun %51'ini B adayının %49'unu aldığını kabul edelim. Bu durumda seçimi A adayı kazanır. Seçmenlerin tercih yoğunluğu, yani seçmenlerin kendi adaylarının seçilmelerini isteme arzusu ve bu adaydan sağlamayı beklediği faydanın yüksekliği, her seçmen için aynı ise, basit çoğunluk kuralının yarattığı faydanın, neden olduğu maliyetten yüksek olacağı açıktır. Bu durumu Buchanan ve Tullock, verdikleri örnekte seçmenlerin tümünün kendi adaylarının seçilmeleri için 100 Dolar vermeye razı olması ile ifade etmektedir.¹⁰⁴ Bu durumda seçimi kazanan adaya oy veren 51 kişinin faydası 5100 Dolar, seçimi kaybeden adaya oy veren 49 kişinin maliyeti olan 4900 Dolardan yüksek olacaktır.

¹⁰² Denis Mueller C., **Public Choice II A Revised Edition of Public Choice**, New York, Cambridge University Press, 1989, pp.402.

¹⁰³ Downs, s.250.

¹⁰⁴ Buchanan, Tullock, s.126-127.

Basit çoğunluk kuralının uygulandığı bir oylamada faydalar, maliyetleri seçmen tercihlerinin eşit yoğunlukta olması varsayımı altında aşmaktadır. Ancak seçmen tercihleri her zaman aynı yoğunlukta olmaz. Azınlıkta kalan bireylerin kendi tercihlerine olan arzuları, seçimi kazanan adaylara oy veren seçmenlerin tercihlerinden daha yoğun olabilir.

Fayda ve maliyetler açısından basit çoğunluk yöntemi nispi çoğunluk yöntemine göre daha kabul edilebilir bir yöntemdir. Grup içinde anlaşması gereken birey sayısı daha fazla olduğundan azınlıkta kalan birey sayısı nispi çoğunluk yöntemine göre daha azdır. Faydalar açısından yaklaşırsak basit çoğunluk yöntemi nispi çoğunluk yöntemine göre daha fazla fayda yaratır. Ancak anlaşması gereken birey sayısı arttığından karar alma maliyetleri yükselir, buna karşın dışsal maliyetler düşer.

(3) Kaliteli Çoğunluk Kuralı

Kollektif kararın kaliteli çoğunluk kuralına göre (qualified majority rule) alınabilmesi için oylamaya katılan seçmenlerin $2/3$ ya da $4/5$ 'lik bir kısmının aynı yönde oy kullanması gerekir. Dikkat edilecek olursa kaliteli çoğunluk kuralının uygulanmasıyla Wicksell'in yaklaşık oybirliği kuralına bir yaklaşma söz konusudur. Kaliteli çoğunluk kuralı, nispi ve basit çoğunluk yöntemlerine göre daha adil ve seçmen tercihlerini daha güçlü yansıtan bir oylama yöntemidir. Karar-alma maliyetleri, dışsal maliyetler ve faydalar açısından bakılacak olursak, kaliteli çoğunluk kuralı, nispi ve basit çoğunluk kurallarına göre daha yüksek fayda ve karar alma maliyetlerini ancak daha düşük dışsal maliyet doğurduğu söylenebilir.

c. Medyan Seçmen Teorisi

Medyan seçmen kavramını ve bunun kamu malı üretim düzeyinin belirlenmesinde ilk kullanan Bowen olmuştur. Bowen, vergi paylarının veri olduğu durumda, kamu malı üretim miktarının çoğunluk kuralı ile belirleneceğini ve hatta bazı özel varsayımlar altında optimuma ulaşabileceğini göstermiştir.¹⁰⁵

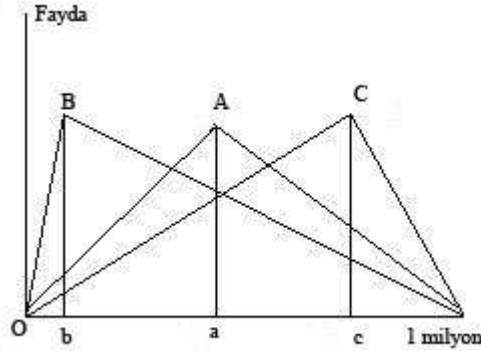
¹⁰⁵ Atkinson, s.295.

Patrick Gunning, medyan seçmen teorisini açıklarken emniyet hizmetlerinin büyüklüğü konusunda karar alacak 3 seçmen ve 3 farklı seviyede emniyet hizmeti harcamasının bulunduğu bir modelden hareket etmiştir. Kollektif karar, seçmenlerin doğrudan oyu ile alınmaktadır. Şekil 4'de yatay eksen emniyet harcamalarının büyüklüğü (Sıfırdan, 1 milyon dolar'a kadar), dikey eksen ise seçmenlerin emniyet hizmetlerinden sağladığı fayda ölçülmektedir. Her seçmen karar verirken iki faktörü gözönüne alır:¹⁰⁶

a) Emniyet hizmetlerinden beklenen fayda.

b) Emniyet hizmetinin finansmanı için üzerine düşen maliyete katılım payı.

Emniyet hizmetlerinin miktarı arttıkça bireyin faydası ve maliyete katılım payı artmaktadır. Gunning toplumdaki hiçbir bireyin emniyet hizmetini reddetmeyeceğini savunmuş, düşük hizmet seviyelerinde, emniyet hizmetlerindeki artışın bireylere sağladığı faydanın maliyetinden daha fazla olduğunu, ancak belli bir hizmet seviyesinden sonra, emniyet hizmetlerindeki artışın bireye sağladığı faydanın maliyetinden daha az olduğunu vurgulamıştır.

Şekil 4: Seçmenlerin Tercihlerinin Yoğunluğu Aynı İken Medyan Seçmen Durumu

Kaynak: Patrick Gunning, *Understanding Democracy: An Introduction to Public Choice*, Taiwan: Nomad press., 1998, s.112.

Şekil 4'de seçmenlerin değişik emniyet hizmeti seviyelerine ilişkin tercihleri gösterilmiştir. Bireylerin tercih eğrilerinin zirveye ulaştığı noktadaki hizmet seviyesi

¹⁰⁶ Gunning, s.130.

optimal emniyet hizmeti seviyesidir. b, a ve c sırasıyla B, A ve C seçmenleri için optimal hizmet seviyelerini gösterir.

Kollektif olarak karar alınacak konu olan emniyet hizmetlerinin miktarının basit çoğunluk kuralına göre belirtildiğini varsayan Gunning her bireyin oyunu bağımsız olarak kullandığını, oylama maliyetinin çok düşük olduğunu kabul etmiştir.¹⁰⁷ Bu şartlar altında kollektif karar "a" hizmet düzeyinin seçim sonucu olmasını gerektirir.

Düşük harcama düzeyini gösteren "b" ile orta derece harcama düzeyini gösteren "a" arasında yapılacak basit çoğunluğa dayalı bir oylamayı "a" kazanır. Aynı şekilde "a" ile "c" arasındaki oylamayı da "a" kazanır. Basit çoğunluk yöntemine dayalı bir oylamanın söz konusu olduğu bu durumda medyan seçmenin optimum seçimi olan "a" kollektif karar olarak seçilmektedir.

Yukarıdaki durum, bize medyan seçmen teoremini açıklar. Medyan seçmen teoremine göre özel şartlar sağlandığında, basit çoğunluğa dayalı bir oylamanın sonucu medyan seçmenin optimum seçimidir. Söz konusu özel şartlar şunlardır.

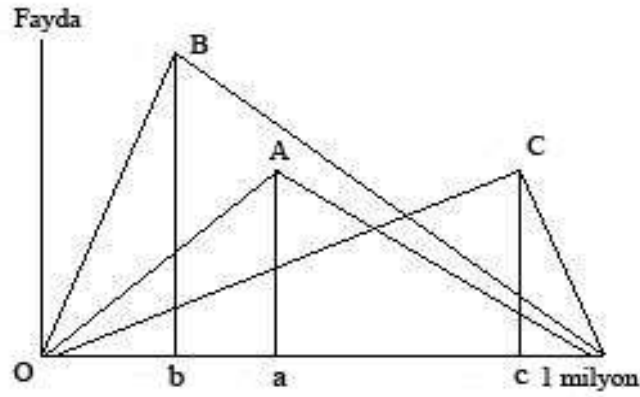
- a) Bütün seçmenler oy kullanmalıdır.
- b) Seçmenler oylarını gerçek tercihlerine uygun olarak kullanmalıdır.
- c) Seçmenlerin değişik görüşleri vardır.
- d) Seçmen sayısı tek sayı olmalıdır.
- e) Oylamanın maliyeti yoktur.
- f) Seçmen tercihleri tek zirvelidir.

Yukarıdaki modelde basit çoğunluğa dayalı bir oylama yöntemi kabul edilmiştir. Sonuçta, medyan seçmenin tercihi baskın çıkmıştır. Ancak, burada dikkat edilmesi gereken, kollektif kararı belirleyen faktör olan medyan seçmenin tercihinin topluluk için gerçekten de en iyi seçim olmadığıdır.¹⁰⁸ Yukarıdaki modelde bireylerin

¹⁰⁷ Gunning, s.132.

¹⁰⁸ Gordon Tullock, "Practical Problems and Practical Solutions," Public Choice, Vol. 29; 2, 1977, s.27.

tercihleri aynı yoğunluktadır. Bu durumu bireylerin kendi tercihleri olan optimum hizmet seviyelerinde elde ettikleri faydalara bakarak görebiliriz. Her birey kendi optimum miktarlarında aynı faydayı sağlamaktadır. Bireylerin tercih eğrileri aynı fayda seviyesinde zirveye ulaşmaktadır. Gunning'e göre medyan seçmenin tercihinin topluluk için gerçekten de en iyi seçim olmasının şartı seçmenlerin tercih yoğunluğunun aynı olmasıdır.

Şekil 5: Seçmenlerin Tercihlerinin Yoğunluğu Farklı İken Medyan Seçmen Durumu

Kaynak: Gordon Tullock, “**Practical Problems and Practical Solutions**,” Public Choice, Vol. 29; 2, 1977, s.27.

Şekil 5’de de görüldüğü gibi seçmenlerin tercihlerinin yoğunluğu önemli ölçüde farklılık göstermektedir. B seçmenin “b” kadar emniyet hizmetine olan isteği A ve C’nin kendi optimum tercihlerine olan isteklerinden daha yüksektir. B’nin tercih eğrisinin zirve noktasının A ve C’nin tercih eğrilerinin çok üzerinde olması bunu gösterir. Medyan seçmenin tercihi olan “a” kadar harcama düzeyi, B seçmeni tarafından arzulamaz. Görüldüğü gibi, seçmen tercihlerinin yoğunluğunda farklılıklar bulunuyorsa medyan seçmenin seçimi kolektif olarak arzu edilen tercih olmaz.

Medyan seçmen teoreminin politik süreç açısından ortaya koyduğu gerçek, oy maksimizasyonu peşinden koşan siyasal partilerin oyların çoğunluğunu toplayabilmesi için medyan seçmenin tercihlerini saptaması gerektiridir.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Güneri Akalın, **Kamu Ekonomisi**, Ankara, SBF Yayınları, 1986, s.133.

d. Optimal Oy Oranı Yöntemi

Daha önce de üzerinde durulduğu gibi Buchanan ve Tullock kolektif karar almada iki tür maliyetten sözeder: Bireyin doğrudan kontrolü dışında gelişen dışsal maliyet ve organize olmuş bir aktiviteye katılmanın sebep olduğu karar alma maliyetleri.¹¹⁰ Optimal oy oranı yöntemi, kuramsal açıdan bakıldığında kolektif kararı alacak olan gruptaki bireylerin maruz kaldığı karar alma maliyetlerini ve dışsal maliyetleri minimize ettiği için başarılı bir oylama yöntemi olarak kabul edilebilir. Ancak, bu iki maliyetin ölçülmesi çok zordur bu yüzden de optimal oy oranı yöntemi uygulamada tercih edilen bir oylama yöntemi değildir.

e. Puanlama Yöntemi

Oybirliği yönteminin bireysel tercihleri kolektif tercihe yansıtabilme gücünün çok yüksek ancak uygulamada çok güç olması, çoğunluk yönteminin genel olarak uygulanabilirliği ancak seçmen tercihlerindeki tutarsızlıklar nedeniyle denge sonucu verememesi alternatif oylama yöntemlerini ortaya çıkarmıştır. "Puanlama Yöntemi" bunlardan biridir. Bu yöntemde, seçmenlerin adaylara belli şekillerde puan vermesi ve en fazla puanı toplayan adayın seçimi kazanması söz konusudur. Puanlama yöntemi 3 farklı şekilde uygulanabilir:¹¹¹

a) *Eşit Puan Yöntemi*: Belli sayıda aday ve seçmen vardır. Ancak, her seçmen adayların bir kısmı için oy kullanabilmektedir. Örneğin, 7 adayın bulunduğu bir seçimde, her seçmen sadece 3 aday için oy kullanabilmektedir. Seçmenin her oyu adaylara eşit puan kazandırmaktadır. Seçmenin oy verdiği adaylar eşit puan alırken, diğer adaylar puan alamaz. En fazla oy toplayan aday seçimi kazanır.

b) *Ağırlıklı Puan Yöntemi*: Ağırlıklı puan yönteminde temel olan adaylara yönelik tercih sırasıdır. Seçmen birinci, ikinci, üçüncü olarak tercih ettiği adaylara farklı puanlar verir. Örneğin, birinci tercihi 3, ikinci tercihi 2, üçüncü tercihi 1 puan verilir. En fazla puanı toplayan aday seçimi kazanmış olur.

¹¹⁰ Buchanan, Tullock, s.64.

¹¹¹ Gunning, s.156.

c) *Tek Adaya Üst Limit Puan Yöntemi*: Bu yöntemle göre seçmene belli miktarda puan verilir. Bu puanları adaylar arasında dağıtması istenir. Örneğin, 5 adayın olduğu bir seçimde, her seçmene 100'er puan verilir. Her seçmen bu puanı tercih yapısına göre adaylar arasında dağıtır. En fazla oyu toplayan aday seçimi kazanır.

Çoğunluk yönteminde alternatifler arasında yapılan oylamada, bireyin tercih yoğunluğu veri olarak kabul edilir. Ancak, puanlama yöntemi bireylerin tercih yoğunluğunu da dikkate alır.¹¹² Bu yönüyle puanlama yönteminin birey tercihlerini kolektif tercihe yansıtmada başarılı bir yöntem olduğu söylenebilir.

f. Gunning'in Alternatif Oylama Yöntemleri

Patrick Gunning, yukarıda üzerinde durulmuş olanların dışında üç alternatif oylama yöntemi üzerinde durur.¹¹³

a) *Onamalı oylama*: Onamalı oylamada sadece seçmenin oy verdiği adaylar puan alır. Seçmenin karşısında 5 aday varsa ve seçmen bu adayların ikisini onaylıyorsa sadece onayladığı ikisi için oy verir. Seçmenin onayladığı iki adaya birer puan verilir. Seçmen, sadece bir adayı onaylayabileceği gibi hepsini de onaylayabilir. Bu durumda her aday eşit puan alır. En fazla oyu toplayan aday seçimi kazanır.

b) *Berberliği bozucu oylama*: Özellikle seçimdeki adayların sayısının çok olması durumunda en çok oy sayısını toplayan aday basit çoğunluğu sağlayamıyor olabilir. Berberliği bozucu oylamada (Run-off election), adaylardan biri basit çoğunluğu elde edene kadar, en az oy alanlardan biri oylamadan çıkarılır ve seçime devam edilir. Adaylardan biri basit çoğunluğu elde edinceye kadar oylama devam eder.

c) *Ek kuramsal seçimler*: Aday sayısının çok olduğu, hiçbir adayın basit çoğunluğu sağlayamadığı bir seçimde en düşük oyu alan bir veya daha fazla aday yok edilir. Bu adayların seçime katılmadığı varsayılarak, tekrar oy dağılımına bakılır. Bu süreç adaylardan birinin basit çoğunluğu sağlamasına kadar sürer. Berberliği çözücü oylamadan farkı gerçek anlamda ikinci bir oylama yapılmamasıdır.

¹¹² Akalın, s.124.

¹¹³ Orhan Şener, **Kollektif Karar Alma Mekanizması**, Kalite Matbası, Bursa, 1980, s.78.

Gunning’ın yukarıda belirtilen alternatif oylama yöntemleri özellikle aday sayısının çok olduğu, hiçbir adayın söz konusu oylama yönteminin gerektirdiği çoğunluğu elde edemediği seçimlerin bir sonuca vardırılması açısından büyük önem taşır.¹¹⁴ Bu yöntemlerin uygulanması ile çoğunluk yöntemi ile kollektif sürecin bir denge ile sonuçlanması mümkün olmaktadır.

g. Arrow’un İmkansızlık Teoremi

Kenneth J. Arrow, bireysel tercihlerden Kollektif tercihe geçişi sağlayacak olan, bireylerin değer yargılarını dikkate alan bir “Sosyal refah fonksiyonu”nun olanak dahilinde olup olmadığını araştırmıştır Arrow, analizinde toplumdaki bireylerin rasyonel olduğunu, bireysel değerlerin veri olarak alındığını ve karar sürecinden etkilenmediğini varsaymıştır.¹¹⁵ Arrow’a göre bireyin karşısında bir alternatifler kümesi vardır. Her alternatif birbirini dışlar. Söz konusu alternatifler ”x, y, z.....” olarak ifade edilsin. Birey, bu alternatif kümesi içinden, “S” ile ifade edilen bir alt kümeden tercihini yapar. Birey S’yi bilmeden önce her alternatif çiftini gözönüne alır (Örneğin x ve y). Birey x ve y alternatiflerine ilişkin şu üç tercih yapısından birini seçer. X, y alternatifine tercih edilir veya y, x alternatifine tercih edilir veya x ve y arasında farksız kalınır. Birey, bu şekilde oluşan ve “S” ile gösterilen tercih sıralamaları ile karşı karşıyadır. Arrow, alternatifler arasındaki ilişkileri “Tercih edilir” veya “Farksız kalınır” kavramları ile açıklar.¹¹⁶ $x R y$ x alternatifini, y alternatifine tercih edilir veya x ve y arasında farksız kalınır.

Arrow, bu şartı birinci aksiyomu ile sembolize eder (Tamlık koşulu).

a) *Birinci aksiyom*: Her x ve y için; $x R y$ veya $y R x$ Aksiyom 1’i sağlayan ilişki “Bağlantılı” olarak adlandırılır.

Arrow’un daha önce üzerinde durulduğu gibi, üç alternatif söz konusu iken, x, y’ye tercih edilir veya farksız kalınırsa, y de z’ye tercih edilir veya farksız kalınırsa, x

¹¹⁴ Tullock, s.56.

¹¹⁵ Kenneth J. Arrow, **Social Choice and Individual Values**, Second Edition, Merreay Printing Comapny, Westford, 1976, s.67-68.

¹¹⁶ Kenneth J. Arrow, **Social Choice and Individual Values**, New York. 1951, s.61

de z 'ye tercih edilir veya farksız kalınır. Arrow, bu ilişkiyi ikinci aksiyomuyla açıklamıştır.

b) İkinci Aksiyom: Her x ve y için: $x R y$ ve $y R z$, $x R z$ olmalıdır.

İkinci aksiyomu sağlayan R ilişkisi “geçişli” olarak adlandırılır. Birinci ve ikinci aksiyomların ikisini birden sağlayan ilişki “Zayıf sıralama” ya da “sıralama” olarak adlandırılır. Zayıf sıralama kavramı ile sıralamanın farksızlığı dışlamadığı, alternatifler arasında farksızlığın söz konusu olabileceği ifade edilir. “Güçlü sıralama” ile alternatifler arasında beraberliğin, farksızlığın olmadığı ilişkiyi gösterir.

$x P y$ $y R x$ değildir. Yani, x , y 'ye tercih edilir.

$x I y$ $x R y$ ve $y R x$ x ve y arasında farksızlık vardır (Zayıf sıralama).

S , alternatifler kümesini gösterebilir. $C(S)$, S içinden seçilen alternatifler kümesini gösterir. $C(S)$, S 'nin alt kümesidir. $C(S)$ 'nin her elemanı S 'nin $C(S)$ içinde olmayan her elemanına tercih edilir ve $C(S)$ içindeki her elemandan farksızdır. $C(S)$, bireyin tercih fonksiyonu olarak adlandırılır.¹¹⁷

Bir bireyin sosyal durumları doğrudan kendi tüketimine göre sıralaması ya da bireyin genel adalet standartlarını gözönüne alarak bir sıralama yapması arasında bir fark vardır. Birincisi bireyin “ zevk”lerini gösteren sıralama, ikincisi ise “değer”lerini gösteren sıralamadır. Ancak bu ikisi arasında ayrım çok da açık değildir. Bireylerin tercihlerini gösteren sıralamada rasyonellik öne çıkarken diğerine “Bireysel değer”ler öne çıkmaktadır.

Arrow’a göre yalnızca tüketimden elde edilen fiziksel doyumla yetinilmemeli, bireylerin eşitlik karşısındaki yaklaşımları da dikkate alınmalıdır. Böylece beğenilerin, zevklerin yerini bireysel değerler alır.

Arrow’a göre sosyal refah fonksiyonu her alternatif sosyal durum için bireysel tercih sıralamaları $(R_1, \dots, R_n)$ alternatif sosyal durumların tekabül eden sosyal sıralaması (R) ’yi ifade eden bir süreç ya da kural anlamına gelir.

¹¹⁷ Arrow, s.70.

Arrow, bireysel tercihlerden kollektif tercihe geçişi sağlayacak sosyal refah fonksiyonunun aşağıda sayılan beş şartı yerine getirmesi gerektiğini savunmuştur:¹¹⁸

a) *Gerçek Sosyal Sıralama*: Bireysel tercihler ve kollektif tercihler arzu edilebilme derecelerine göre sıralanır. Her tercih ilişkisinde (R), tamlık ($x, y \in S$ ise, $x R y$ veya $y R x$), geçişlilik ($x, y, z \in S$ ise, $x R y$, $y R z$ ise $x R z$) ve yansıma ($x \in S$, $x R x$) koşullarının gerçekleşmesi gerekir. Kollektif tercihler bu üç özelliğe sahip olmalıdır.

b) *Sosyal Ve Bireysel Değerlerin Pozitif Bağımlılığı (Positive Association Of Social And Individual Values)*: Bireylerin kişiisel tercih sıralamalarının en az birinde meydana gelecek değişiklikler karşısında sosyal refah fonksiyonu negatif olmayacak biçimde tepki vermelidir. Bireysel tercih sıralamalarında diğer seçenekler değişmezken, seçeneklerden biri daha ön plana çıkarsa, yeni duruma tekabül eden sosyal sıralamada bu seçenek ne çıkmakta veya yerini korumaktadır.

c) *İlgisiz Seçeneklerin Bağımsızlığı (The Independence Of Irrelevant Alternatives)*: Alternatifler içinde tercih edilen herhangi bir seçenek, diğer seçeneklerin varlığından bağımsız olmalıdır. Örneğin, A, B'ye, B de C'ye tercih edildiği zaman, C'nin ortadan kalkması durumunda B, A'ya tercih edilmemelidir. Yani bireyin seçeneklere ilişkin tercihleri bireyin kendi tercihine dayanmalı diğer seçeneklerden etkilenmemelidir.

d) *Empoze Etmeme*: Topluma hiçbir seçenek bireysel tercihlerden bağımsız olarak empoze edilemez. Kollektif sıralama dışarıdan değil, bireylerin kendi tercihleri ile belirlenmelidir.

e) *Diktatörlüğe Dayanmama (Non-dictatorship)*: Kollektif tercihler tümüyle tek bir bireyin tercihlerini yansıtmamalıdır. Bu şartın ihlali diktatörlük rejimidir.

Arrow'a göre yukarıda sayılmış olan, hem bireysel değerleri hem de kollektif rasyonelliği aynı anda hesaba alan ve bu koşulların hepsini birden yerine getiren, bireysel tercihlerden kollektif tercihe geçişi sağlayacak mekanizma dolayısıyla sosyal refah fonksiyonu bulmak imkansızdır. Arrow'un İmkansızlık teoremi'ne göre söz konusu

¹¹⁸ şener, **Kollektif Karar Alma Mekanizması**, s.85.

şartlar birbiriyle bağdaşmaz ve bu beş şartın hepsini birden yerine getiren bir sosyal refah fonksiyonu yoktur.¹¹⁹

2. Uluslararası Hukuk Kişileri Arasında Uyuşmazlıkların Çözüm Yolları

Uluslararası uyuşmazlıklar deyimi, dar anlamında, uluslararası hukuk kişileri ve özellikle devletler arasındaki uyuşmazlıkları belirtmektedir. Uluslararası toplumda uyumazlıkların çözüm yollarının oluşturulması ve geliştirilmesinin konusunu önceleri yalnızca bu tür uyuşmazlıklar oluşturmuştur. Uluslararası kamu hukukunun düzenlediği uyuşmazlıkların barışçı çözüm yolları da yalnızca bu tür uyuşmazlıkları kapsamaktadır.

İ.Ö. 3000-4000 yıllarından bu yana özellikle ilk hakemlik usulüne başvurulması ile ortaya çıkan ve giderek çeşitlenerek gelişen bu çözüm yolları uzun süre kuvvet kullanmanın isteğe bağlı bir seçeneğini oluşturmuştur.¹²⁰ Milletler Cemiyeti Misakının 13. ve 15. maddeleri ile ilk kez üye devletler kuvvete başvurmadan önce uyuşmazlıklarını barışçı yollarla çözme yükümünü kabul etmiştir. Ancak, B.M. Andlaşmasının 2/4. maddesi ile kuvvet kullanımının, birkaç kuraldışılık dışında, yasaklanması ve 2/3. maddesi ile üye devletlerin uyuşmazlıklarını barışçı yollarla çözmesi ilkesinin konulması sonucu devletler arasında uyuşmazlıkların barışçı çözümü hukuksal açıdan uyulması zorunlu bir kural durumuna dönüşmüştür.

B.M. Andlaşmasının VI. Bölümü, Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü başlığını tanımakta olup, 33/1. maddesi üye devletlere uluslararası barış ve güvenliği tehdit edebilecek uyuşmazlıklarını barışçı yollarla çözmesi gerektiğini belirttikten sonra başlıca çözüm yolları olarak şunları saymaktadır: görüşme, soruşturma, arabuluculuk, uzlaştırma, hakemlik, yargı, bölgesel örgütlere ve anlaşmalara başvurma ya da tarafların kendilerinin seçeceği başka barışçı yollar. B.M. Andlaşması sayılan bu yollar dışında VI. Bölüm çerçevesinde Güvenlik Konseyini de uyuşmazlıkların barışçı çözümüne katkıda bulunmakla görevli kılmaktadır.¹²¹ Ancak, B.M. Andlaşmasının belirtilen hükümleri çerçevesinde devletlerin uyuşmazlıklarını barışçı yollarla çözme

¹¹⁹ Morton Kamien, “Revelation of Preference For A Public Good with Imperfect Exclusion”, Public Choice, Vol. 19, Fall 1970, s.19-30.

¹²⁰ Mehmet Emin Çağırın, *Uluslararası Hukukta Devletin Tek Taraflı İşlemleri*, Ankara, 2005, s.221.

¹²¹ Çağırın, s.232.

yükümlülüğüne rağmen bu uyuşmazlıkların hangi barışçı yolla çözüme kavuşturulacağı konusu günümüzde de tarafların rızasına bağlı bulunmaktadır. Başka bir deyişle, uyumazlığın çözümü konusunda hangi yola başvurulacağı tümüyle tarafların ortak takdirine bağlı olup, tarafların bu konuda anlaşamaması durumunda uyumazlık varlığını sürdürmektedir.

B.M. Andlaşmasından bu yana günümüzde başvuru başlıca uyuşmazlıkların barışçı çözüm yollarını, geleneksel çözüm yolları ve B.M. gibi uluslararası örgütler ile AGT gibi uluslararası işbirliği düzenlemeleri çerçevesinde geliştirilen görelî olarak yeni çözüm yolları biçiminde ayırarak, iki ana kısımda ele alacağız.

a. Geleneksel çözüm yolları

Geleneksel çözüm yollarını, uyuşmazlığa taraf devletlerin sonuçta karar vereceği siyasal yollar diye de adlandırabileceğimiz yargı-dışı yollar ile üçüncü kişilerin bağlayıcı kararlar verdiği yargısal yollar olarak ikiye ayırmak olanaklıdır.

(1) Yargı-Dışı Çözüm Yolları

Bu yolların ilki yalnızca taraflar arasında gerçekleşen görüşmelerdir. Bundan başka, çözümün üçüncü kişilerin değişik ölçülerdeki katılımı ile arandığı dostça girişim, arabuluculuk, araştırma ve soruşturma, uzlaştırma yolları başlıca yargı-dışı çözüm yollarını oluşturmaktadır.

(a) Görüşmeler

Uluslararası hukukta teknik terim olarak görüşme ya da diplomatik görüşme, iki ya da daha çok taraf arasında yetkili temsilcilerin sözlü ya da yazılı olarak bir konuyu, bir isteği, bir uyuşmazlığı, alınacak bir tutumu, gerçekleştirilecek bir girişimi ya da yapılacak bir andlaşmayı birlikte incelemesi ve tartışmasıdır.¹²²

Verilen tanımdan da anlaşılacağı gibi, görüşmeler ikili olabileceği gibi ikiden fazla tarafı bulunan konularda çok-tarafli da olabilmektedir. Görüşmelere yalnızca tarafların katılması en çok rastlanan yöntem olmakla birlikte, kimi görüşmelere

¹²² Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk**, 3. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2005, s.220.

gözlemci olarak üçüncü tarafların katıldığı durumlara da rastlanmaktadır. Ancak bu son durumda tarafların bu yönde rızası zorunludur. Çok-taraflı görüşmelere genellikle konferans ya da kongre adı verilmektedir.¹²³ Teknik anlamdaki görüşmeleri danışma (consultation, Konsultation) yönteminden ayırmak doğru olacaktır. Danışma terimi genel anlamıyla öteki tarafın görüşünün alınması amacına yönelik olup, görüşmelerdeki asıl amacın, eğer taraflar anlaşabilirse, kesin bir çözüme varılmasının aranması olması nedeniyle, amaç bakımından görüşmelerden farklılık göstermektedir. Bununla birlikte soruna bağlı olarak danışma yönteminin kimi zaman görüşme biçiminde değerlendirilmesi de olanaklıdır. Ancak, uluslararası hukuktaki teknik anlamları itibarıyla, görüşme ve danışma eşanlamlı değildir.

Uluslararası hukuk kişilerinin görüşmelere başvurusu yalnızca uyuşmazlıkların çözümü konusu ile sınırlı değildir. Uyuşmazlıkların çözüm konusuna ilişkin olarak tarafların bir yapılageliş kuralı uyarınca görüş yükümü bulunduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte, belirli bir andlaşma hükmü ya da yapılageliş kuralı bulunmuyorsa, görüşme yükümü zorunlu olarak bir sonuca ulaşılmasını içermemektedir. U.S.A.D. **Mavrommatis Davası**'na ilişkin 30.08.1924 tarihli kararında “ölü noktaya varan” ve uyuşmazlığın diplomatik görüşmelerle sonuçlandırılmayacağı kesin olarak ortaya çıkan durumlarda görüşmeler üzerinde ısrar etmenin gereksiz olduğunu belirtmektedir.¹²⁴ Başka bir deyişle, genel olarak burada sözkonusu olan bir davranış yükümü olup, bir sonuç yükümü değildir. Ancak, U.A.D. belirli birtakım konularda görüşme yükümünü yalnızca biçimsel bir görüşmenin gerçekleştirilmesi olarak değerlendirmemekte, görüşmelerin bir anlaşmaya varmak üzere “anlamlı” biçimde yapılması gerektiğini bildirmektedir. Divan'ın **Kuzey Denizi Kıta Sahanelığı Davası**'na ilişkin 20.02.1969 tarihli kararı kıta sahanlığı sınırlandırmalarıyla ilgili olarak devletlerin “anlamlı görüşme” yapmaları yükümlülüğünün bulunduğunu açıkça belirtmektedir.

(b) Dostça Girişim

¹²³ Pazarcı, 4. Baskı, s.227.

¹²⁴ Pazarcı, 3. Baskı, s.321.

Dostça girişi bir üçüncü kişinin ve genellikle üçüncü bir devletin ya da bir uluslararası örgütün uyuşmazlıkların sona erdirilmesi ya da çözümü amacıyla uyuşmazlığın taraflarının görüşmelere başlaması ve çözüme varabilmeleri için dostça hizmetlerini ölçülü bir biçimde sunmasıdır. Bu hizmetin sunuluşu üçüncü kişiler tarafından doğrudan olabileceğı gibi uyuşmazlık taraflarının çağrısı üzerine de gerçekleşebilmektedir.¹²⁵ Ancak, dostça girişim görevinin fiilen başlaması tarafların bu konuda rızasının verilmesi ile gerçekleşebilmekte ve tarafların bu rızası sona erdiğinde dostça girişim görevi de sona ermektedir. Taraflar, aksine bir anlaşma bulunmadıkça dostça girişim önerilerini kabul ya da reddetme hakkına sahiptir.

Dostça girişim yöntemi uluslararası uygulamadan doğmuş olup, 1899 ve 1907 La Haye Uyuşmazlıkların Barışçı çözümü Sözleşmeleri ve 1948 Bogota Barışçı Çözüm Konusunda Amerikan Andlaşması gibi kimi andlaşmalarda kısmen düzenlenmiş bulunmaktadır. 1929 Cenevre Savaş Tutsakları Sözleşmesi ile 1949 Cenevre İnsancıl Hukuk Sözleşmeleri de dostça girişime başvurulmasını öngörmektedir.¹²⁶

Kimi yazarlar, aralarında çok kesin farklar olmamakla birlikte, dostça girişimi teknik dostça girişim ve siyasal dostça girişim olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Teknik dostça girişim ile bir üçüncü devlet ya da uluslararası örgütün uyuşmazlığın tarafı devletleri toplantıya davet etmesi ve bunu düzenlemesi, toplantı için gerekli kolaylıkları sağlaması, ulaşımı ve iletişimi düzenlemesi, güvenliğı ve hatta mali olanakları sağlaması gibi hizmetleri ve yardımları içeren girişim kastedilmektedir.¹²⁷ Siyasal dostça girişim ile ise uyuşmazlık tarafları arasında kuvvet kullanma durumu varsa silah bırakışımının sağlanması ve barış görüşmelerinin başlaması, kuvvet kullanılmayan uyuşmazlık durumlarında ise tarafların görüşmelerinin sağlanması amacıyla sunulan siyasal nitelikli tarafları yaklaştırıcı çalışmalar kastedilmektedir.

Öğretide benimsenen ağırlıklı eğilime göre, dostça girişimde üçüncü kişinin uyuşmazlığın özüne karışmaması ve öze ilişkin öneriler getirmemesi, yalnızca tarafların görüşmelerini sağlaması ve kolaylaştırması görevi bulunduğu kabul edilmektedir. Bu görüşü benimseyen yazarlara göre, üçüncü kişinin görüşmeleri

¹²⁵ Çağırın, s.245.

¹²⁶ Pazarcı, 4. Baskı, s.334.

¹²⁷ Edip F Çelik, **Milletlerarası Hukuk**, Birinci Kitap, İstanbul , 1987, s.162.

yürütmesi, öze ilişkin öneriler götürmesi gibi faaliyetler arabuluculuğun özellikleri arasında yer almakta olup, bunlar dostça girişim yöntemi ile bağdaşmamaktadır.¹²⁸ Buna karşılık, az sayıda yazar siyasal dostça girişimi geniş anlamda anlamak suretiyle, böyle bir girişimin araştırma ve soruşturma yapılmasını, arabuluculuk, uzlaştırma ve hakemliğe başvurulmasını sağlamayı da içerebileceğini ve üçüncü kişinin görüşmelerde aktif bir tutum alabileceğini ve öze ilişkin öneriler de getirebileceğini bildirmektedir. Uygulamada, gücüne ve etkisine göre dostça girişimde bulunan üçüncü kişilerin bu yetkilerini arttırdıkları, taraflara değişik öneriler sundukları ve uyuşmazlık taraflarının itirazı da olmazsa onların rızasını bu yönde üstü kapalı bir biçimde elde ettikleri izlenmektedir.¹²⁹

Hangi biçimde gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, dostça girişim yoluyla uyuşmazlıkların çözümü sonuçta tarafların iradesine bağlıdır. Böylece dostça girişim çerçevesinde üçüncü kişinin herhangi bir önerisi tavsiye niteliğinde olup, “asla bağlayıcı gücü bulunmamaktadır”.

(c) Arabuluculuk

Arabuluculuk, öğretide genel kabule göre, bir üçüncü devletin, uluslararası örgütün ve ender olarak bir bireyin bir uyuşmazlığa taraf devletlere görüşmelerde bulunmalarında ve uyuşmazlıklarını çözmede yardımcı olmak üzere görüşmelere kendisinin de katılması suretiyle hizmetlerini sunmasıdır.¹³⁰ Buna karşılık, öğretide küçük bir grup yazarın arabuluculuk ile ileride inceleyeceğimiz uzlaştırma yöntemini eşanlamlı tuttukları ve arabuluculuk terimini yalnızca üçüncü devletlerin aracı olarak yardım faaliyetlerini adlandırmaya ayırdıkları görülmektedir. Öte yandan, daha önce dostça girişim konusunda değindiğimiz gibi, kimi yazarlar dostça girişim ile arabuluculuğu ayırmakla birlikte bunların arasında yalnızca uyuşmazlığa müdahalede bir ölçü farkı olduğunu bildirmek suretiyle bu iki yöntemi nitelik açısından bir tutmaktadır. Böylece birtakım farklılıklar göstermekle birlikte, arabuluculuk, dostça girişim ve uzlaştırma yöntemleri arasındaki ayırım öğretide çok açık ve kesin bir biçimde yapılmamaktadır.

¹²⁸ Çelik, s.162.

¹²⁹ Enver Bozkurt, **Uluslararası Hukukta Kuvvet Kullanımı**, Asil Yayınevi, Ankara, 2007, s.210.

¹³⁰ Çelik, s.175.

Arbuluculukta da, dostça girişimdeki gibi, üçüncü kişinin uyuşmazlık taraflarına hizmetlerini sunması kendiliğinden ya da uyuşmazlık taraflarının çağrısı üzerine olabilmektedir. Burada arbuluculuk görevinin başlaması ve sona ermesi uyuşmazlık taraflarının rızasına bağlıdır.¹³¹ Uyuşmazlık taraflarının önceden kabul edecekleri bir andlaşma ile arbuluculuğu zorunlu bir yöntemle dönüştürmeleri olanağı da vardır. Bu durumda taraflardan birinin isteği üzerine yöntem çalışmaya başlayabilmektedir. Arbuluculukta, dostça girişimden farklı olarak, üçüncü kişinin görüşmelere katılması ve taraflara öze ilişkin öneriler sunması olanağı vardır. Ancak, burada da ister isteğe bağlı isterse zorunlu arbuluculuk sözkonusu olsun, bu öneriler bağlayıcı güce sahip değildir.

Arbuluculuk yöntemi de uluslararası uygulamadan doğmuş olup, 1899 ye 1907 La Haye Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü Sözleşmeleri ve 1948 Bogota Barışçı Çözüm Konusunda Amerikan Andlaşması ile kısmen düzenlenmiştir.

(d) Uzlaştırma

Uzlaştırma, uyuşmazlığa taraf devletlerin bunu kurdukları bir organa sunarak incelemesini ve çözümüne ilişkin olarak onlara öneriler getirmesini istedikleri bir barışçı çözüm yöntemidir.¹³² Kimi yazarların, arbuluculuk konusunda belirttiğimiz gibi, arbuluculuk ve uzlaştırmayı aynı yöntem olarak değerlendirmesine rağmen, uzlaştırma yönteminin uyuşmazlığın siyasal etkilerden uzak bağımsız bir organın “arbuluculuğuna” sunulması düşüncesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Yine, uzlaştırma yolu araştırma ve soruşturmayı da içermektedir. Bütün bu nedenlerde günümüzde öğreti genel bir biçimde uzlaştırmayı arbulucuktan ayrı bir yöntem olarak ele almaktadır.

Uzlaştırma yoluna bir uyuşmazlığın doğmasından sonra yapılan bir anlaşmaya dayanarak kurulan genellikle uzlaştırma komisyonu adı verilen **ad hoc** bir organ çerçevesinde başvurulmasına hukuksal herhangi bir engel bulunmamakla birlikte, genellikle bu yola başvurulması konusu önceden yapılan anlaşmalar ile

¹³¹ Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri Cilt: III**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s.201.

¹³² Seha Meray, **Devletler Hukukuna Giriş**, C.I, 3. Bası, Ankara 1968, s.95.

düzenlenmektedir.¹³³ Bu anlaşmaların büyük bir bölümü uzlaştırmaya başvurmayı zorunlu bir yol olarak belirlerken uzlaştırmaya başvurulmasının isteğe bağlı çalışacak bir biçimde düzenlenmesine de hiçbir engel yoktur. Uzlaştırma komisyonlarının oluşumu anlaşmalara göre değişiklik göstermekle birlikte, uygulamada üç ya da beş kişiden oluştukları görülmektedir. Uzlaştırma komisyonunun birer ya da ikişer üyesi uyuşmazlığın taraflarınca atandıktan sonra, geri kalan bir ya da üç kişinin seçimi kimi durumlarda taraflarca kimi durumlarda da ilk seçilen uzlaştırma komisyonu üyelerince birlikte yapılmaktadır.¹³⁴ Anlaşmalara bağlı olarak, kimi durumlarda taraflar önceden uzlaştırma komisyonu üyelerini belirlerken kimi durumlarda da üyelerin seçimi uyuşmazlık ortaya çıktığında **ad hoc** olarak gerçekleşmektedir. Bu nedenle, önceden seçilmiş uzlaştırma komisyonları genellikle üç ya da beş yıl gibi süreler için sürekli komisyonlar olarak öngörülürken, **ad hoc** uzlaştırma komisyonları sürekli olmayan komisyonları oluşturmaktadır. 1928 Cenevre Hakemlik Genel Sözleşmesi de bu ayrımı tanımaktadır (mad. 2 ve 3).

Uzlaştırma yöntemi büyük ölçüde başvurulması zorunlu bir yöntem olarak öngörüldüğü için uyuşmazlık taraflardan birinin üyelerini ataması ya da iki tarafın birlikte seçecekleri üyeleri seçmemesi durumlarında genellikle bir üçüncü kişinin bu seçimi gerçekleştirilmeyen komisyon üyelerini atamakla görevlendirildiği görülmektedir. Andlaşmalara göre bu üçüncü kişi bir Devlet Başkanı, B.M. Genel Sekreteri ya da U.A.D Başkanı olmaktadır. Uzlaştırma komisyonları üyeleri kendilerini seçen devletlerden bağımsız olarak görev yapmak zorundadır.¹³⁵ Uzlaştırma komisyonlarının izleyeceği usul andlaşmalara göre değişiklik göstermekle birlikte, birtakım ortak temel öğelere rastlanmaktadır.

Uzlaştırma usulünün çalıştırılmaya başlanması genellikle bir uyuşmazlık doğduktan ve üzerinden belirli bir süre geçtikten sonra, uyuşmazlık başka bir barışçı çözüm yoluna sunulmadığı takdirde gerçekleşmektedir. Bu bekleme süresi aslında görüşmelere bir çözüm aranmasına ayrılmış olup, uygulamada iki, üç ya da altı ay gibi bir süredir. Anılan süre dolduktan sonra, eğer zorunlu bir uzlaştırma yöntemi

¹³³ Zeynep Dağı, **Uluslararası Politikayı Anlamak**, Alfa, İstanbul, 2007, s.320.

¹³⁴ Meray, s.256.

¹³⁵ Pazarcı, 3. Baskı, s.378.

öngörölmüşse, yöntemin çalışması tektarafli başvuru ile başlamaktadır. İsteğe bağıli uzlaştırmada ise uzlaştırmaya başvurulması ilke olarak kabul edilmekle birlikte başvurunun bir ortak başvuru ile gerçekleştirileceğı öngörülmektedir.¹³⁶ Ancak 1928 Cenevre Hakemlik Genel Sözleşmesinin 7/1 maddesinde öngörüldüğü gibi, zorunlu uzlaştırmada da eğer olanaklı ise başvurunun ortak yapılması ve bu gerçekleşemediğı takdirde taraflardan birinin tek-tarafli başvurusu ile yöntemin çalışmaya başladığı örneklere rastlanmaktadır. Önceden kurulmuş sürekli nitelikli uzlaştırma komisyonlarında başvuru komisyon başkanına yapılmaktadır.

Uzlaştırma komisyonları önünde uyuşmazlık tarafı devletler ajan adını taşıyan temsilcilerince temsil edilmektedir. Ajanlara danışman, avukat ve uzmanlar yardımcı olmaktadır. Uzlaştırma usulü genellikle taraflarca belirlenmektedir. Uygulamada usulün, yazılı ve sözlü olmak üzere, iki aşamalı düzenlendiğı görölmektedir. Uzlaştırma komisyonları genellikle tarafların isteğı üzerine ya da doğrudan olaylara ilişkin araştırma ve soruşturma yapabilme ve tanık dileyebilme yetkisine sahiptir. Uzlaştırma usulü genellikle gizlidir.¹³⁷

Uzlaştırma komisyonlarının görevi uyuşmazlığı inceleyip tarafları uzlaşabilecekleri bir çözüm üzerine yönlendirmek olup, usulün sonunda tarafların anlaşmasını sağlayabildiyse komisyon raporu bunu içermektedir.¹³⁸ Taraflar arasında anlaşma sağlanamamışsa komisyon, raporunda bu anlaşmazlık durumunu saptayarak birtakım çözüm önerilerinde bulunmaktadır. Uzlaştırma komisyonları kararlarını oyçokluğu ile almaktadır. Uzlaştırmada amaç taraflar arasında uzlaştırıcı bir çözüm bulmak olduğı için, üyelerin karara kişisel ve karşı görüş eklemesi usulden değildir. Taraflar aksini iddia etmedikçe, uzlaştırma komisyonları raporları da gizli niteliktedir. Uzlaştırma komisyonları kararları bağlayıcı değildir. Sonuçta, uzlaştırma komisyonu raporlarına ne gibi bir hukuksal etki tanıyacıkları tarafların ortak rızasına bağıli bulunmaktadır.

(e) Araştırma ve Soruşturma

¹³⁶ Meray, s.278.

¹³⁷ Dağı, s.328.

¹³⁸ Bozkurt, s.215.

Araştırma ve soruşturma yöntemi geniş anlamında anlaşıldığı zaman uluslararası ilişkilerde aşağıdaki üç amaca yönelik olarak maddi verilerin araştırılıp ortaya çıkarılmasını belirtmektedir¹³⁹ 1) uluslararası örgütlerde karar alabilmek için gerekli bilgilerin sağlanması ii) bir andlaşmanın uygulanmasında yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediğinin saptanması; iii) bir uyuşmazlıkta çözüm bulunması için maddi verilerin ortaya çıkarılması.

Fransızcada genellikle yalnızca enquête ve Almanca aynı anlama gelen **Enquete** ya da **Untersuchung** terimleriyle belirtilen ve günümüz Türkçesinde “soruşturma” olarak adlandırılan bu yöntem, İngilizce “verileri araştırma” anlamına gelen **fact finding** ya da “soruşturma” anlamına gelen **inquiry** terimleri ile iki değişik biçimde adlandırılmaktadır. Öğretide genellikle aynı anlamda kullandıkları bildirilen olayları araştırma (**fact finding**) ve soruşturma (inquiry) terimlerinin kimi andlaşmalarda biraz değişik anlamlar taşıyan yöntemleri işaret ettiği gözlenmektedir¹⁴⁰.

Araştırma ve soruşturma komisyonlarının bir barışçı çözüm yolu olarak ilk düzenlenmesi Rusya’nın önerisi üzerine 1899 (mad. 9-14) ve 1907 (mad 9-35) La Haye Uyuşmazlıkların Barışçı Çözümü Sözleşmeleri ile olmuştur. Bu Sözleşmeler ile “onura ve temel çıkarlara dokunmayan” uyuşmazlıklara ilişkin maddi verilerin soruşturma komisyonlarına sunulması salık verilmektedir.

Araştırma ve soruşturma komisyonlarının kurulması bir anlaşma ile gerçekleştirilmektedir. 1899 ve 1907 La Haye Sözleşmelerinde bu komisyonların beş kişiden oluşması öngörülmekte olup, herbir taraf ikişer kişiyi atadıktan sonra bu dört kişi beşinci komisyon üyesini seçmektedir.¹⁴¹ Komisyonlar, kurucu andlaşmalara göre, sürekli ya da **ad hoc** olabilmektedir.

Araştırma ve soruşturma komisyonlarının görevi geleneksel olarak yalnızca olaylara ilişkin maddi verileri araştırıp saptamak olarak belirtilmekle birlikte, gerek kimi anlaşmaların hükümlerinde gerekse Milletler Cemiyeti ve B.M. uygulamalarında komisyonların salt fiili verileri saptamakla görevlendirilmeleri ile yetinilmediği ve

¹³⁹ Melda Sur, **Uluslararası Hukukun Esasları**, Beta, Ankara, 2006, s.230.

¹⁴⁰ Sur, s.240.

¹⁴¹ Ömer İlhan Akipek, **Devletler Hukuku**, 1.Kitap: Başlangıç, 3. Bası, Ankara 1970, s.67

onlardan çözüm önerileri getirmesinin de istendiği görülmektedir. Araştırma ve soruşturma komisyonlarına olayları saptama görevi dışında uyuşmazlığın çözümüne ilişkin öneriler getirme yetkisi de tanınması durumunda kimi yazarlar araştırma ve soruşturma yolu ile arabuluculuk ve uzlaştırma yollarının aynı olduğu sonucuna varmaktadır.¹⁴²

(2) Yargısal Çözüm Yolları

Yargı, geniş anlamıyla belli bir olaya hukukun uygulanmasını belirtmektedir. Burada ele alacağımız yargısal yollar da uyuşmazlıkların çözümünde hukuku uygulayan kurumları içermektedir¹⁴³. Bu yollar hakemlik ve uluslararası mahkeme olup, en başta yukarıda başlıcalarını incelediğimiz ve uyuşmazlıkların çözümü için hukuk ve hukuk dışı her türlü veriyi hesaba katan ve sonunda tarafların rızasına dayanarak sonuçlandıran yargı-dışı yollardan, genellikle hukuka dayalı çözümler getirmesi nedeniyle ayrılmaktadır. Ancak, uluslararası hukuk düzeninde yargısal yolların özelliği yalnızca uyuşmazlığın çözümünde aslen hukuku dayanak alması ile kalmamakta, ayrıca yargısal yollar çerçevesinde alınan kararların, yargı-dışı yollar çerçevesindeki kararların aksine, tarafları bağlayıcı bir nitelik taşımasında da ortaya çıkmaktadır¹⁴⁴. Başka bir deyişle, yargısal yollar uyuşmazlıklara hukuku uygulamak ya bağlayıcı kararlar almak özellikleriyle, sonuçta siyasal iradeye bağlı olarak çözüm bulunan yargı-dışı yollardan ayrılmaktadır.

Halen uygulanan uluslararası hukuk düzeninde, yargı-dışı yollara başvurma konusunda olduğu gibi, yargısal yollara başvurma konusunda da tarafların iradesi asıldır. Başka bir deyişle, tarafların uyuşmazlıklarını bir yargısal yöntemle götürerek çözmeye zorlayan herhangi bir genel hukuk kuralı yoktur.

(a) Uluslararası Hakemlik

Geniş anlamda hakemlik, bir uyuşmazlığın, vereceği karar bağlayıcı olan üçüncü bir kişi ya da organa sunulmasını belirtmektedir. Böylece, belirtilen bu koşullar yerine gelmişse, hakemin bir ya da birden fazla olması, hakemin uyuşmazlığın

¹⁴² Bozkurt, s.242.

¹⁴³ Meray, s.118.

¹⁴⁴ Çağırın, s.270.

doğmasından sonra ya da önceden belirlenmiş olması, hakemin ya da hakemlik organının **ad hoc** olabileceği gibi önceden kurulmuş bir hakemlik, bir uluslararası ya da ulusal yargı organı ya da siyasal bir organı olması, böyle bir organın hakemlik niteliğini etkilememektedir¹⁴⁵. Nitekim, U.S.A.D. Musul konusunda **Türkiye ile Irak Arasındaki Sınır Sorunu** adlı 21.11.1925 tarihli danışma görüşünde, “ilgili taraflarca kendisine başvurulmuş bir üçüncü kişinin iradesinin bağlayıcı bir güce sahip olması biçiminde belirlenen “hakemlik” sözcüğünün geniş anlamda kullanılması durumunda, söz konusu kararın bir hakemlik kararı olduğu söylenebilir” demektedir.¹⁴⁶

Geniş anlamda hakemlikte uygulanan kurallar, hukuk kuralları olabileceği gibi, hakkaniyet ve nısfet, dostça çözüm ya da siyasal çözüm içeren kurallar da olabilmektedir.

Hakemliğin dar anlamda anlaşılması durumunda ise, uyuşmazlığı çözmenin bir üçüncü kişi ya da organa bırakılması ve bu kişi ya da organın vereceği kararın bağlayıcı nitelikte olması yanında, uyuşmazlığın hukuka uygun olarak çözülmesi ve kararı verecek hakemlerin hukukçu olması öngörülmektedir. Örneğin 1907 La Haye Sözleşmesinin 37. maddesi hakemliği şöyle tanımlamaktadır: Uluslararası hakemliğin amacı, devletler arasındaki uyuşmazlıkların, devletlerin kendi seçecekleri yargıçlarla ve hukuka uygun olarak çözülmesidir.¹⁴⁷ Uluslararası uygulama devletlerarası hakemlik ile uluslararası örgütlerin taraf olduğu hakemlik arasında bir fark olmadığını göstermektedir; öğreti de bunu teyid etmektedir. Dolayısıyla, bundan böyle hakemlik genel biçimde ele alınacak ve gerekirse uluslararası örgütlere ilişkin özelliklere değinilecektir.

(i) Uluslararası Hakemliğin Dayanağı: Tarafların İradesi

Uluslararası hukukta bir uyuşmazlığın hakemliğe sunulmasını zorunlu kılan genel bir kural yoktur. Dolayısıyla, bir uyuşmazlığın hakemliğe götürülmesi için tarafların bu konuda anlaşmaları gerekmektedir. Bu iki biçimde olanaklıdır: i) Uyuşmazlığın çıkmasından önce yapılan andlaşmalarda hakemliğe başvurulmasının

¹⁴⁵ Pazarcı, s.345.

¹⁴⁶ Hüseyin Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, II. Kitap, 10. Baskı, Ankara 2004, s.226-227.

¹⁴⁷ Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, II. Kitap, s.230.

öngörülmesi; ii) Uyuşmazlık çıktıktan sonra tarafların bir hakemlik sözleşmesi yapması.

Hakemlik sözleşmelerinin neleri kapsayacağı konusunda da, ilke olarak, taraflar serbesttir. Bununla birlikte, uyuşmazlık konusunun açıkça belirlenmesi ve **ad hoc** bir hakemlik organı oluşturulacaksa hakemlerin atanması usulünün belirtilmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Tarafların herhangi bir biçimde hakemlik sözleşmesinin içeriğini saptamamaları durumunda, 1907 La Haye Sözleşmesinin 51. maddesi, adigeçen Sözleşmenin 52. maddesinde yeralan konuların, somut olayı ilgilendirdikleri ölçüde, hakemlik sözleşmelerinde yeralmasını salık vermektedir. Söz konusu 52. maddede hakemlik sözleşmesinde saptanması salık verilen konular şunlardır: i) Uyuşmazlığın konusu; ii) Hakemlerin atanması için konulan süre; iii) Yazılı ve sözlü savunmalara ilişkin koşullar; iv) Hakemlik masraflarının karşılanmasında tarafların ödeyeceği avans. Yine, gerekirse, söz konusu madde tarafların şu konulara da hakemlik sözleşmelerinde yer vermesini salık vermektedir: i) Hakemlerin atanma yöntemi; ii) Hakemlik mahkemesinin yetkileri; iii) Mahkemenin yeri; iv) Kullanılacak dil ya da diller; v) Gerekli öteki koşullar.

Uygulamada, duruma göre, hakemlik sözleşmelerinin yukarıda adı geçen konuların tümü ya da bir bölümünü kapsadığı görülmektedir. Yine, kimi hakemlik sözleşmelerinde, hakemlik kararının hangi koşullarda gözden geçirilebileceği, kararın başka bir hakemlik mahkemesi ya da yargı yolu önüne götürülüp götürülemeyeceği sorunlarına ilişkin kurallar da saptanmaktadır¹⁴⁸. Öte yandan, tarafların hakemlik sözleşmesinde uyuşmazlığa uygulanacak kuralları belirlemesinin de uygun olacağı ortaya çıkmaktadır.

Hakemlik sözleşmelerinin hukuksal etkisine gelince, böyle bir sözleşmenin olağan hukuksal etkisi, **Pacta sunt servanda** (Ahde vefa) ilkesi sonucu, tarafların bu andlaşma hükümlerine uyma zorunluluğudur. Yine, hakemlik sözleşmesi hakemleri de

¹⁴⁸ Akipek, s.90.

bağlar. Ancak, bir hakemlik mahkemesinin göreve başlamasından sonra da taraflar ortak rızaları ile hakemlik sözleşmesi hükümlerinde değişiklikler yapabilirler.

Yine taraflar, özellikle usul sorunları ile ilgili olarak, hakemlik mahkemesine, görevini yerine getirirken, hakemlik sözleşmesinde birtakım değişiklikler yapabilme yetkisi tanıyabilmektedir. Bir hakemlik sözleşmesinin olağan hukuksal etkilerini doğurabilmesi için bunun hukuksal geçerliliği bulunması gerekmektedir. Başka bir deyişle, yetkili temsilcilerce yapılmayan ya da gerekli kabul ve onayı olmayan, yetki aşımı (**ultra vires**) sonucu yapılan hakemlik sözleşmeleri geçersiz ve yok sayılmaktadır.¹⁴⁹ Ancak, bir hakemlik sözleşmesinin hukuksal geçerliliği bulunmadığının taraflardan birince ileri sürülebilmesi için bu tarafın hakemlik mahkemesi önünde süregiden usule itiraz etmeden katılmamış olması gerekmektedir.

(ii) İsteğe Bağlı Hakemlik ve Zorunlu Hakemlik

Daha önce de belirttiğimiz gibi, bir uyuşmazlık ortaya çıktığı zaman, ilke olarak, tarafların uluslararası hakemliğe başvurusu zorunluluğu yoktur. Bununla birlikte taraflar kendi istekleri ile ve hazırlayacakları bir hakemlik sözleşmesi aracılığıyla uyuşmazlıklarını hakemliğe sunabilecektir ki, böyle bir hakemlik isteğe bağlı bir hakemliktir. Yine, devletlerin yaptığı andlaşmalarda, bir yükümlülük altına girmeden, uyuşmazlıkların hakemliğe sunabileceklerini öngörmeleri durumunda da isteğe bağlı bir hakemlik sözkonusudur.¹⁵⁰

Buna karşılık, çok genel bir biçimde söylenirse, zorunlu hakemlik tarafların uyuşmazlıklarını hakemliğe götürmeyi yükümlendikleri hakemlik yolunu bildirmektedir. Ancak öğretilde zorunlu hakemliğin tam olarak tanımı konusunda görüş birliği yoktur. Bir görüşe göre, zorunlu hakemlik bir uyuşmazlık doğmadan önce tarafların bir andlaşma ile bu uyuşmazlığı hakemliğe sunacakları yükümünü kabul ettikleri uluslararası hakemliktir. Bir başka görüşe göre ise, tarafların yalnızca herhangi bir uyuşmazlığı hakemliğe götürme yükümlülüğünü öngörmesi hakemliği zorunlu kılmaya yetmemekte, ayrıca taraflardan birinin engellemeler ile hakemlik mahkemesinin kurulmasını ve uyuşmazlığı incelemesini önleyememesi gerekmektedir.

¹⁴⁹ İbrahim Kaya, **Terörle Mücadele ve Uluslararası Hukuk**, Usak Yayınevi, Ankara, 2005, s.220.

¹⁵⁰ Feridun Yenisey, **Uluslararası Ceza Divanı**, Arıkan, İstanbul, 2007, s.356.

Bir başka deyişle, gerektiğinde taraflardan birinin tek-tarafli olarak uyuşmazlığı hakemliğe sunabileceği hakemlik yolu zorunlu hakemlik olmaktadır.¹⁵¹

Zorunlu hakemliğin yalnızca hakemlik yükümlülüğünün kabulü ile değil, ayrıca hakemlik usulünün her durumda çalışabileceği bir biçimde anlaşılması çerçevesinde, tarafların bunu sağlamak için özellikle üç noktayı kesin olarak önceden düzenlemeleri gerekli olmaktadır: i) tek-tarafli başvuru olanağının tanınması; ii) eğer hakemlik organı önceden kurulmuş değilse, bu organın kurulabilmesi için hakemlerin kesin olarak atanmasının sağlanması; iii) hakemlik organının gıyabta, başka bir deyişle taraflardan birinin organ önündeki usule katılmaması durumunda, çalışmasının sağlanması. İkinci noktaya ilişkin koşulları sağlayabilmek için, taraflardan birinin atanması gereken hakem ya da hakemleri atamaması durumunda ilgili andlaşmalarda bu görev bir üçüncü devletin Devlet Başkanı, U.A.D. Başkanı ya da B.M. Genel Sekreteri gibi belirli bir uluslararası prestije sahip kişilere verilmektedir.

(iii) Hakemlik Organının Yapısı ve Kurulması

Bir uluslararası hakemlik organı, tarafların rızasına göre, tek bir hakemden oluşabileceği gibi, birkaç hakemden kurulu karma hakemlik komisyonu ya da hakemlik mahkemesi biçiminde de gerçekleşebilmektedir. Uluslararası hakemliğin önceleri tek hakem ile çalışması zaman içinde yerini birçok hakemden oluşan kurullara bırakmıştır. Bu kurullar karma hakemlik mahkemeleri ve hakemlik mahkemeleri olmak üzere iki değişik biçim alabilmektedir.¹⁵²

Karma hakemlik mahkemeleri genellikle uluslararası savaşlar sırasında yabancı özel hukuk kişilerinin gördüğü zararların giderilmesi amacıyla devletler arasında kurulan ve kişilerin de doğrudan başvurabildiği **ad hoc** hakemlik mahkemelerini belirtmektedir. Karma hakemlik mahkemeleri, yine genellikle savaşlar sırasında yabancıların gördüğü zararların giderilmesi amacıyla devletler arasında kurulan uyuşmazlık komisyonlarından kimi bakımlardan ayrılmaktadır. Zira, karma uyuşmazlık komisyonları yöntem olarak yalnız hakemlikle sınırlı kalmadıkları gibi, ayrıca yapı olarak da özellikle 1870’li yıllara kadar uyuşmazlığa taraf devletlerin eşit sayıda

¹⁵¹ Kaya, s.226.

¹⁵² Çağırın, s.230.

temsilcisinden oluşmak suretiyle, hakemlik yöntemi ve kimi zaman da hakemlik tarafsızlığı ile bağdaşmayan organ niteliği göstermiştir. Ancak, zamanla karma uyuşmazlık komisyonlarında da taraf devletlerin yurttaş olmayan tarafsız üyelerin yer alması ve bu komisyonların da genellikle hukuka dayanan kararlar vermesi nedeniyle karma hakemlik mahkemeleri ile karma uyuşmazlık komisyonları arasındaki fark çok azalmıştır. Dolayısıyla günümüzde hakemlik görevi ile görevlendirilen karma uyuşmazlık komisyonları ile karma hakemlik mahkemeleri arasında pek bir fark kalmamıştır.¹⁵³

Olağan hakemlik mahkemelerine gelince, özel anlamında kullanıldığında bu terim yalnızca üçüncü devletlerin yurttaşlarından oluşan hakemlik organlarını belirtmektedir. Ancak, hakemlik mahkemesi terimi genel olarak karma hakemlik mahkemeleri dahil birkaç üyeden oluşan her türlü hakemlik organını belirtmek üzere de kullanılmaktadır.¹⁵⁴

Karma hakemlik komisyonu ya da mahkemesi olsun, hakemlik mahkemesi olsun, bir hakemlik organının kurulmasında temel ilke bu organın üyelerinin uyuşmazlığın taraflarınca atanmasıdır. Taraflar, hakemleri hakemlik sözleşmesinde doğrudan ismen atayabilecekleri gibi, taraflardan herbirinin kaç hakem atayacağını ve üst-hakemin nasıl seçileceğini saptamakla da yetinebilirler. Birden çok hakemden oluşması öngörülen hakemlik organlarını genellikle üç ya da beş hakemden oluşacağı kararlaştırılmaktadır. Hakemlik organları, sorunlara göre, yalnızca bir tek uyuşmazlığa bakmak üzere **ad hoc** hakemlik mahkemesi biçiminde kurulabilecekleri gibi, belirli bir süre için ya da süresiz olarak, birçok uyuşmazlığa bakmak üzere sürekli hakemlik organı biçiminde de kurulabilmektedir. Sürekli hakemlik organları arasında da bir ayırma gitmek uygun olacaktır. Birinci tür sürekli hakemlik organları aynı nitelikte olan birçok uyuşmazlığı çözmek üzere kurulmakta ve bütün bu sorunları bir karara bağlayana kadar varlıklarını sürdürmektedir. İkinci tür sürekli hakemlik organını ise 1899 ve 1907 La Haye Sözleşmelerinde öngörülen Sürekli Hakemlik Mahkemesi biçimindeki kendine özgü örgütlenme düzeni oluşturmaktadır. Burada sürekli olması öngörülen hakemlik örgütlenme düzeni olup, herbir somut uyuşmazlık için tarafların

¹⁵³ Yenisey, s.358.

¹⁵⁴ Meray, s.180.

ayrı bir hakemlik mahkemesi oluşturması gerekmektedir. Öngörölen örgütlenme düzeni ve hakemliğin kurulması yöntemini aşağıdaki gibi özetlemek olanağı vardır.¹⁵⁵

Sözleşmeye taraf her devlet altı yıllık süreler için en çok dört hakem adayını kapsayan bir listeyi Sürekli Hakem Mahkemesi Bürosuna bildirmektedir (mad. 44). Taraf devletler aralarında bir uyuşmazlık çıktığında bunu hakemliğe sunma konusunda anlaşılırsa, uyuşmazlığı Sürekli Hakem Mahkemesine götürebilmektedir. Bu durumda, sözkonusu somut uyuşmazlıkla ilgili kurulacak hakemlik mahkemesi üyeleri Sürekli Hakem Mahkemesi Bürosunca hazırlanan listeden seçebilecektir (mad. 45/1). Tarafların hakemlerin seçiminde anlaşamamaları durumunda ise (mad. 45/2 vd.) taraflardan herbiri bir tanesinin Sürekli Hakem Mahkemesi listesinde yer alan bir kişi de olabileceğı iki hakemi atayacaklar ve bu dört hakem birlikte üst-hakemi seçecektir. Dört hakemin üst-hakemi seçememesi durumunda bu seçim taraflarca bir üçüncü devlete bırakılmaktadır¹⁵⁶. Ancak, tarafların üst-hakemi seçecek üçüncü devlet üzerinde anlaşamamaları durumunda, herbiri bir üçüncü devleti atayacak ve seçecektir. İki üçüncü devletin de üst-hakemi atayacak üçüncü devleti iki ay içinde seçememeleri durumunda, her iki taraf devlet kendi yurttaşları dışından bir üst-hakem adayı gösterdikten sonra üsthakem kura ile seçilecektir. Bu yolla somut uyuşmazlıkla ilgili hakemlik mahkemesi oluşturulduktan sonra durumun Sürekli Hakem Mahkemesi Bürosuna bildirilerek Büronun usule ve mahkemenin çalışmasına ilişkin görevleri yerine getirmesi sağlanmaktadır¹⁵⁷ (mad. 46.47).

(iv) Hakemlerin Yetkisi

Bir hakemlik organının kurulması gerçekleştirilmiş ise bu organın yetkisi konusunda temel ilke tarafların ortak iradesi sonucu ortaya çıkan kurallara hakemlerin saygı göstermesidir. Taraflar hakemlerin yetkisini en ince noktalara kadar doğrudan hakemlik sözleşmesi ya da başka bir andlaşma ile saptayabilecekleri gibi, bu konuda hakemlerin uymaları gereken ana kuralları saptayıp öteki kurallar için hakemleri serbest de bırakabilmektedir. Bu durumda, hakemler yetkilerini tarafların ortak iradesine aykırı düşmeyecek bir biçimde saptamak zorundadır. Hakemlerin yetkilerini incelerken,

¹⁵⁵ Sur, s.240.

¹⁵⁶ Akipek, s.112.

¹⁵⁷ Dağı, s.332.

davaya bakabilme yetkileri ile davanın özüne ilişkin uygulanacak kuralların saptanmasıyla ilgili yetkileri arasında bir ayırım yapmak yerinde olacaktır. Hakemlerin herhangi bir somut uyuşmazlık karşısında davaya bakmaya yetkili olup olmadıklarını saptarken özellikle kişiler bakımından, konu bakımından ve zaman bakımından yetkilerini araştırmaları gerekmektedir.

Hakemlerin uyuşmazlığın özüne uygulanacak kuralların saptanmasındaki yetkileri konusunda da temel ilke hakemlerin andlaşma taraflarının iradesine uymasıdır. Genellikle taraflar uyuşmazlığa hangi kuralların uygulanacağını belirttikleri için hakemlerin de buna uyması yeterlidir. Taraflar uyuşmazlığa uygulanacak kuralları genellikle hakemlik sözleşmesinde ve ender olarak da ayrı bir andlaşmada belirtmektedir.¹⁵⁸

Hakemlik sözleşmesinin ya da uyuşmazlığa ilişkin öteki andlaşmaların öze uygulanacak kurallar konusunda hiçbir hüküm içermemesi durumunda, hakemlik organı kararını hangi kurallara dayandıracağını kendisi belirleme yetkisine sahiptir. Ancak, bu durumda da hakemlerin yetkisi sınırsız değildir. Uluslararası hakemlikte iki uluslararası hukuk kişisi arasında bir uyuşmazlık söz konusu olduğuna göre öğretide ve uygulamada uluslararası hukuk kurallarının uygulanması gerektiği genellikle benimsenmektedir. Uluslararası hukukta konuyla ilgili boşluk ya da muğlaklık bulunması durumunda ise, öğreti hakemin karar vermekten kaçınamayacağını ve mutlaka bir karara varması gerektiğini bildirmektedir.¹⁵⁹

Tarafların uluslararası hakemlikte öze uygulanacak kurallar olarak çeşitli kuralları öngörmeleri olanağı vardır. Bunlar, uluslararası hukuk kuralları, ulusal hukuk gibi öteki hukuk kuralları, hakkaniyet ve nısfet kuralları olabileceği gibi, taraflar kimi zaman hakemlerden uyuşmazlığa dostça-çözüm getirmelerini de isteyebilmektedir. Dostça-çözücülükte, hakemlik organı uyuşmazlığı yalnızca hukuk kurallarına göre değil, tarihsel, siyasal, ekonomik ve her türlü öteki öğeyi de gözönünde tutarak çözmek ile görevlendirilmektedir. Bir hakemin dostça-çözücü olarak davranabilmesi için

¹⁵⁸ Çelik, s.202.

¹⁵⁹ Kaya, s.226.

hakemlik organının kesin olarak taraflarca bu yolda görevlendirilmesi gerekmektedir.¹⁶⁰ Dostça-çözücülük ile hakkaniyete uygun çözüme, bir anlamda benzemektedir. Her ikisinde de hakemlik organı gerektiğinde hukuk kuralları dışında kalan kuralları uygulamak yetkisiyle donatılmıştır. Ancak, iki çözüm yolu arasında birtakım farklar da vardır. Hakkaniyete uygun çözüm, genellikle hukuksal sorunlar için sözkonusu olmasına karşılık, dostça-çözücülükte ise siyasal nitelikteki sorunlar sözkonusu olmaktadır. Yine, hakkaniyete uygun çözümün aksine, dostça-çözücülükte bir tür uzlaştırma, arabuluculuk görevi sözkonusu olmaktadır.

(v) Uluslararası Hakemlikte Usul

Uluslararası hakemlikte uygulanacak usule ilişkin temel kural, hakemlerin bu konuda tarafların iradelerine uygun davranmaları yükümü altında olmalarıdır. Başka bir deyişle, uygulanacak usul konusunda tarafların saptadığı kurallar varsa bu kurallar uygulanacaktır. Taraflarca usul kurallarının belirtilmemesi ya da bu kuralların yetersiz kalmaları durumunda, hakemlik organı uygulayacağı usulü saptama yetkisine sahiptir.¹⁶¹ Bir Devlet Başkanının tek hakem olarak seçilmesi durumunda ise usul kendisince saptanır. Bir uluslararası hakemlik organı önünde taraflar “ajan” adı verilen temsilcilerince temsil edilmektedir. Ajanlardan başka, taraflar danışman ve avukat da atamaktadır. Uluslararası hakemlik organı üyeleri ya da tarafların kullanacağı dil ise hakemlik andlaşması ya da sözleşmesinde taraflarca saptanmaktadır. Taraflar, herhangi bir dil saptamamışsa, hakemlik organı bir ya da birkaç dili kullanılacak dil olarak saptamaya yetkilidir. Bir uluslararası hakemlik, ilke olarak, iki aşamadan oluşmaktadır: i) yazılı aşama; ii) sözlü aşama. İlk aşama olan yazılı aşamada taraflar muhtıra ve karşı-muhtıra ve yazılı olarak cevap ve cevaba-cevap haklarını kullanırlar. Duruşma adı verilen sözlü aşamada ise, taraflar yazılı aşamada bildirdikleri ya da bunlara ekleyecekleri düşüncelerini ve kanıtlarını sözlü olarak açıklarlar.¹⁶²

Her ne kadar, kuramsal olarak, hakemlik usulünün iki aşamadan oluşabileceği öngörülmekte ise de, sözlü aşama, her zaman başvuru olan bir yol değildir. Kimi uyuşmazlıklarda, eğer taraflar istemez ve hakemler de gerek görmez iseler, yalnızca

¹⁶⁰ Yenisey, s.360.

¹⁶¹ Akipek, s.134.

¹⁶² Yenisey, s.362.

yazılı aşama ile yetinilmektedir. Devlet Başkanlarının tek hakem olarak seçildiği hakemliklerde genellikle sözlü aşama bulunmamaktadır.

Günümüzde öğretide benimsenen yaygın görüşe göre, hakemlik usulü eğer bir andlaşma ya da hakemlik sözleşmesi ile aksi düzenlenmemişse, taraflardan birinin davaya katılmaması nedeniyle işleyemez. Başka bir deyişle, taraflardan birinin hakemlik mahkemesinin kurulmasından önce ya da mahkeme kurulduktan sonra davanın karara bağlanmasından önce mahkeme önüne gelmez ve bilgi vermekten kaçınırsa, hakemlik usulü sona erer. Nitekim, Uluslararası Hukuk Komisyonunun Georges Scelle'in raportörlüğünün de kabul ettiği Uluslararası Hakemlik Usulüyle ilgili Kurallar Modelinin 25. ve 28. maddelerinde taraflardan birinin katılmadığı hakemlik usulü süregitmesinin kabul edilmesi Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda sözkonusu taslağın reddedilmesine neden olmuştur.¹⁶³

Gerek yazılı aşamadaki belgelerin, gerekse sözlü aşamadaki duruşmanın kamuoyuna açık olup olmayacağı konusunda karar, tarafların rızası ile hakemlik organına bağlıdır. Bu durumda, hakemlik organı tarafların rızasını alarak bir karar vermediği sürece hakemlik usulü gizlidir. Hakemlerin karar verme süreci ise her durumda gizlidir. Hakemlik andlaşması ya da sözleşmesinde taraflarca herhangi bir hüküm yeralmadığı durumlarda, hakemlik organı usule ilişkin tüm sorunları, süreleri ve delillerin sunulma biçimini saptama yetkisine sahiptir.

Taraflar, yazılı ve sözlü aşamalarında, uygun ve gerekli gördükleri bütün kanıt ve belgeleri hakemlik organına sunma hakkına sahip oldukları gibi hakemlik organı da taraflardan gerekli gördüğü her türlü belgeyi ve açıklamayı isteyebilecektir. Hakemlik organının kanıtların değeri ve tarafların savları konusunda vereceği kararları kesindir.¹⁶⁴ Bir uyuşmazlığın hakemliğe götürülmesi durumunda hakemlik usulüne, ilke olarak, yalnızca uyuşmazlığa taraflar katılır. Ancak, herhangi bir uyuşmazlıkta başka devletlerin de katıldığı bir andlaşmanın yorumu sözkonusu olursa hakemlik organı yazmanlığı bu devletleri durumdan haberdar etmek zorundadır. Bu devletlerden herbirinin davaya katılma hakkı vardır.

¹⁶³ Dağı, s.345.

¹⁶⁴ Meray, s.178.

Hakemlik organının üçüncü devletlerin ülkesi üzerinde bulunan kişilere tebligat yapması ya da bu ülke üzerinde yerel araştırmalara girişmesi gerektiği durumlarda, devletlerin ülkesi üzerindeki egemenliği uyarınca bu üçüncü devletin bunun doğrudan yapılmasına izin vermesi ya da üçüncü devletin hakemlik organı ile adli işbirliği yapması zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Herhangi bir andlaşmanın getirdiği yükümlülüğü yoksa üçüncü devletlerin hakemlik organıyla adli yardımlaşma ve işbirliği içine girip girmeme konusunda karar vermesi, olumlu cevap verecekse bu işbirliğinin usulü, ilgili üçüncü devletin takdirine bağlıdır¹⁶⁵. Üçüncü devletler uluslararası hakemlik organlarıyla bu tür işbirliğine girmeyi kabul ettiklerinde genellikle tebligatın yapılmasının ve yerel araştırmaların yürütülmesinin kendi ulusal adli organları aracılığıyla ve ulusal mevzuatı çerçevesinde gerçekleştirilmesi yolunu seçmektedir

(vi) Hakemlik Kararları

Hakemlik kararları hakemlik organı üyelerinin çoğunluğu ile alınır. Kararlar genel olarak gerekçeli olarak verilmek zorundadır. Ancak Devlet Başkanlarının hakemliği durumunda öğreti gerekçe bulunmayabileceğini kabul etmektedir. Biçim olarak hakemlik kararı yazılı olarak verilmekte olup, tarafların adlarını, uyuşmazlığın konusunu, gerekçeleri, hükmü ve hakemlerin adlarını içermektedir¹⁶⁶. Karar, hakemlik organı başkanı ve yazmanınca imzalanır. Karara karşı görüşü olan hakemlerin ve kişisel görüşü olan hakemlerin bu görüşlerini karara ekleme yetkileri bulunup bulunmadığı sorununa gelince, genel görüş, eğer hakemlik sözleşmesinde aksi belirtilmemişse, hakemlerin karşı görüş ya da kişisel görüşlerini karara ekleyemeyecekleri yolundadır. Ancak, aksi bildirilmemesi durumunda, karşı görüş ya da kişisel görüşlerin karara eklenmesinin olanaklı olduğu görüşü de savunulmaktadır. Örneğin, Uluslararası Hukuk Komisyonu Hakemlik Usulüyle İlgili Kurallar Modelinde 18/2. maddesinde bu ikinci görüşe yer verilmiştir. Yukarıda saydığımız kurallara uygun olarak verilen bir hakemlik kararı kesindir ve hakemlik sözleşmesinde aksi öngörülmemiş ise üst bir organa başvurma olanağı yoktur. Hakemlik kararı taraflar için bağlayıcıdır. Başka bir deyişle,

¹⁶⁵ Yenisey, s.368.

¹⁶⁶ Çelik, s.210.

hakemlik kararı **res judicata** gücüne sahiptir. Bu hakemliğin en belirgin özelliğinden biri olan bir yapılageliş kuralıdır.

Bir hakemlik kararının bu bağlayıcı gücü ancak taraflar için geçerlidir. Üçüncü kişilerin bir hakemlik kararı ile bağlı bulunabilmesi için ortada sözkonusu üçüncü kişilerin de taraf bulunduğu bir anlaşmanın yorumu ile ilgili bir dava bulunması ve bu kişilerin davaya katılmış olmaları gerekmektedir. Bu durumda, hakemlik kararında yeralan andlaşma yorumu sözkonusu üçüncü kişiler için de bağlayıcı olacaktır¹⁶⁷.

Hakemlik kararlarının ilke olarak kesin olması nedeniyle, hakemlik kararına karşı bir üst organa başvurma ya da kararı gözden geçirme olanağı yoktur. Ancak, 1907 La Haye Sözleşmesinin 83. maddesi tarafların hakemlik sözleşmesinde kararın gözden geçirilmesi isteğinde bulunma olanağını öngörebileceklerini bildirmektedir. Buna karşılık, Uluslararası Hukuk Komisyonunun Hakemlikle İlgili Kurallar Modeli 38. maddesinde kararın üzerinde önemli etkisi olabilecek yeni verilerin ortaya çıkması durumunda taraflardan herbirinin kararının gözden geçirilmesini aynı hakemlik mahkemesinden isteyebileceğini öngörmektedir. Gerek öğretide gerek uygulamada tarafların hakemlik kararlarının yorumunu isteme hakkı kabul edilmektedir. Hakemlik kararlarının yorum ve uygulamasına ilişkin taraflar arasında çıkacak uyuşmazlıklar ise, hakemlik andlaşması ya da sözleşmesinde aksi bir hüküm yoksa, kararı veren hakemlik organına sunulmak zorundadır.¹⁶⁸

Bir hakemlik kararının geçerli olabilmesi için bunun hakemlerin yetkilerini aşmayan bir çerçeve içinde alınmış olması gerekmektedir. Zira, hakemler hakemlik sözleşmesinde tarafların belirttikleri ortak iradelerini aşan yetkilere başvuramaz. Aksi durumda hakemlik kararı geçersiz sayılacaktır. Tabii, tarafların kararı bu yetki aşımı durumuyla kabul etmeleri halinde sorun ortadan kalkacaktır.

Öte yandan, bir hakemlik kararının geçerliliği hakemlik sözleşmesinin taraflar adına yetkisiz kişiler ya da organlar adına yapılması durumunda sözkonusu olmaktadır. Ancak bu durumun çok açık olması ve ilgili tarafın bunu kararın verilmesinden önce bildirmesi gereklidir. Aksi durumda, karşı tarafın iyi niyeti nedeniyle hakemlik

¹⁶⁷ Akipek, s.187.

¹⁶⁸ Sur, s.260.

sözleşmesi yetkili kişiler ya da organlarca yapılmış gibi işlem görme durumundadır.¹⁶⁹ Yine, bir hakemlik kararının geçersiz sayılması hakemlerden birinin ayartılması, rüşvet alması gibi durumlarda sözkonusu olabilecektir. Bir hakemlik kararı verildikten sonra, hakemlik organınca bir tarih belirtilmediği takdirde, kararın tebliğinden başlayarak olanaklı olan en kısa sürede uygulanması gerekmektedir. Hakemlik kararının verilmesinden sonra kaybeden tarafın kararı uygulamaması durumunda, uluslararası yapılageliş hukuku kurallarına göre, uluslararası hukukun öngördüğü önlemlere ve zorlama yollarına başvurulabilecektir.

(b) Uluslararası Mahkemeler ve Uluslararası Adalet Divanı

Genel bir biçimde uluslararası mahkeme deyimi ile devletler arasında yapılan bir andlaşmayla ya da bir uluslararası örgüt kararıyla uyuşmazlıkları hukuka uygun olarak çözmekle görevlendirilen ve kararları bağlayıcı olan bir organ belirtilmektedir. Bu genel tanım hakemlik mahkemelerini de kavramaktadır¹⁷⁰. Uygulamada ve öğretide uluslararası yargısal yollar arasında uluslararası hakemlik mahkemeleri ve uluslararası mahkemeler olmak üzere bir ayırma gidilmekte olup, bu iki yargı yolunun arasında da birtakım farklılıklar bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Uluslararası mahkemeleri uluslararası hakemlikten ayıran başlıca üç fark şunlardır: i) Uluslararası hakemlik mahkemelerinin **ad hoc** ya da belirli süreler için geçici olarak kurulmasına karşılık, uluslararası mahkemeler genellikle sürekli yargı organlarıdır; ii) Uluslararası hakemlik mahkemelerinin üyelerinin uyuşmazlığın taraflarınca seçilmesine karşılık, uluslararası mahkemelerin üyeleri uyuşmazlığın taraflarınca değil, önceden belirlenmiş usullere göre genellikle bir uluslararası örgüt organlarınca seçilmektedir; iii) Uluslararası hakemlik mahkemelerinin usul kuralları uyuşmazlığın taraflarınca belirlenip genellikle istedikleri zaman bunları birlikte değiştirmesi olanağı bulunmasına karşılık, uluslararası mahkemelerin usul kuralları önceden belirlenmiş olup uyuşmazlık taraflarının iradesi ile değiştirilememektedir. Sonuçta, uluslararası mahkemelerin oluşumu ve çalışmaları uluslararası hakemlikten farklı olarak, uyuşmazlık taraflarının iradesine çok daha az bağımlı bulunmaktadır. Bu farkların dışında, U.A.D. örneğinde göreceğimiz gibi, uluslararası mahkemelerin devletler arasında kurulanlarına, uluslararası hakemlikten

¹⁶⁹ Bozkurt, s.246.

¹⁷⁰ Çelik, s.342.

farklı olarak, uluslararası örgütlerin ve özel hukuk kişilerinin davacı ya da davalı sıfatıyla uyuşmazlığın bir tarafı olarak katılmaları olanağı da bulunmamaktadır¹⁷¹.

Kronolojik olarak bir andlaşma aracılığıyla kurulması düzenlenen ilk uluslararası mahkeme Uluslararası Zoralım (Müsadere) Mahkemesi olmuştur. 1907’de toplanan La Haye İkinci Barış Konferansı sırasında kabul edilen ve öteki kabul edilen Sözleşmeler gibi 18.10.1907 tarihinde imzalanan Uluslararası Zoralım Mahkemesi Sözleşmesi bu Mahkemenin hukuksal dayanağını oluşturmaktadır. Ancak bu Sözleşme onaylanmadığı için hiçbir zaman yürürlüğe girmemiş ve böylece böyle bir uluslararası mahkeme de yaşama geçirilememiştir.

Yaşama geçirilmiş ilk uluslararası mahkeme 20.12.1907 tarihinde Kosta-Rika, El Salvador, Guatemala, Honduras ve Nikaragua arasında Washington’da imzalanan bir sözleşme ile oluşturulan Orta-Amerika Adalet Divanı’dır. Son onay belgesinden itibaren 10 yıllık bir süre için kurulan bu Divan 12.03.1908-12.03.1918 yılları arasında fiilen faaliyet göstermiştir.¹⁷²

Başarılı çalışmalar yapan ilk uluslararası mahkeme Milletler Cemiyeti bünyesinde kurulan Uluslararası Sürekli Adalet Divanı olmuştur. Milletler Cemiyeti Misakının 14. maddesi Milletler Cemiyeti Konseyini bir Uluslararası Sürekli Adalet Divanı tasarısı hazırlayıp Milletler Cemiyeti üyelerine sunmakla görevlendirmiştir. Konsey 10 üyeden oluşan bir Hukukçular Komitesini Divan’ın statüsünün ön-tasarısını hazırlamakla görevlendirmiştir. Hukukçular Komitesinin hazırladığı ön-tasarı kimi değişikliklerle önce Konseyde ve daha sonra da Genel Kurulda kabul edilmiş ve statü metni bir Protokole dönüştürülerek 16.11.1920 tarihinde de devletlerin imzasına açılmıştır. Statünün yürürlüğe girişi 22. onay işleminin gerçekleştirildiği 02.09.1921 tarihinde olmuştur. U.S.A.D.’nin resmi açılışı 15.02.1922’de yapılmış ve Divan ilk dönem çalışmalarına 15.06.1922’ de başlamıştır. U.S.A.D.’nin Statüsüne 14.09.1929’da birtakım değişiklikler kabul edilmiş, ancak bu değişik biçimiyle Statünün yürürlüğe girişi 01.02.1936’yı bulmuştur¹⁷³.

¹⁷¹ Cağiran, s.240.

¹⁷² Meray, s.198.

¹⁷³ Sur, s.264.

U.S.A.D., resmi açılışının yapıldığı 15.02.1922'den Milletler Cemiyeti Genel Kurulunun Divan'a son verme kararını aldığı 18.04.1946'ya kadar resmen varlığını sürdürmüştür. Evrensel uluslararası mahkeme olarak U.S.A.D.'ni Birleşmiş Milletler döneminde bu örgütün bünyesinde kurulan Uluslararası Adalet Divanı izlemektedir.

B.M. örgütünün 21.08.1944-07.10.1944 tarihleri arasında hazırlık çalışmalarının yapıldığı Dumbarton Oaks toplantısı sırasında B.M.'nin kuruluşu ile birlikte U.S.A.D.'nin varlığını sürdürüp sürdürmeyeceği konusunda karar verilemeyip sorunun bir Hukukçular Komitesince incelenmesi kararlaştırılmıştır¹⁷⁴. Bu Komite çalışmalarını 9-20.04.1945 tarihlerinde yaptıktan sonra yeni bir Divan kurulmasını özellikle iki nedene bağlı olarak önermiştir: i) U.S.A.D.'nin yargıçlarının görevleri 1939 yılında sona ermiş olup yeni seçim için Milletler Cemiyetinin öngördüğü düzeni işletmek fiilen olanaklı değildir; ii) U.S.A.D. sürdürüldüğü takdirde İtilaf Devletlerinin Divan'a üyeliği otomatik olarak sürecektir ki bu B.M.'nin amaçları ile ters düşmektedir. Sonuçta, San Fransisco Konferansında yeni bir uluslararası mahkeme kurulması kararı alınarak Konferansın 4. Komisyonu bu konuda görevlendirilmiştir. B.M. Andlaşması 25.06.1945'te imzalandığında U.A.D.'na ilişkin olarak Andlaşma metni içinde 7/1, 36/3. ve XIV. Bölümü oluşturan 92-96. maddelere yer verilmiş ve ayrıca 70 maddelik bir Divan Statüsü B.M. Andlaşmasına eklenmiş ve U.A.D.'nin ilk yargıçları 06.02.1946'da seçilmiş ve Divan'ın resmi açılışı aynı zamanda U.S.A.D.'na son verilen 18.04.1946 tarihinde yapılmıştır. Günümüzde evrensel nitelikli uluslararası yargı organı olarak ayrıca Uluslararası Deniz Hukuku Mahkemesini saymak yerinde olacaktır.

(i) Uluslararası Adalet Divanı ve Yapısı

U.A.D.'nin Divan Statüsünün 2-33. maddeleri ile 14.04.1978'de kabul edilen ve 01.07.1978'de yürürlüğe girmiş ve son olarak 5 Aralık 2000'de değiştirilmiş bulunan Divan İçtüzüğü'nün 1-18. ve 32-37. maddelerinde düzenlenmektedir¹⁷⁵.

U.A.D. ülkelerinde yüksek yargısal görevlerde bulunan ya da uluslararası hukuk konusunda tanınmış olan kişilerden olmak üzere (Statü, mad.2) 15 yargıçtan oluşmaktadır (Statü, mad.3/1). Yargıçların seçiminde çeşitli önemli uygarlıkların ve

¹⁷⁴ Akipek, s.186.

¹⁷⁵ Pazarcı, 4. Baskı, s.465.

başlıca hukuk sistemlerinin temsilinin sağlanması (Statü, mad.9) amacıyla, B.M. üyesi devletler arasındaki bir centilmenler anlaşmasına dayanarak, uygulamada dört yargıç Batı Avrupalı devletlerden, bir yargıç ABD'den, iki yargıç Güney Amerika Devletlerinden, iki yargıç eski Doğu Bloku devletlerinden ve altı yargıç Asya ve Afrika devletlerinden seçilmektedir¹⁷⁶.

Divan yargıçları 1899 ye 1907 La Haye Sözleşmeleri ile kurulan Sürekli Hakemlik Mahkemesinin ulusal gruplarının gösterdiği adaylar arasından, B.M. Genel Kurulunca ve Güvenlik Konseyince yapılan ayrı ayrı oylamalarda seçilmektedir (Statü, mad. 4 ve mad.8). B.M. uyesi olmadan U.A.D. Statüsüne taraf olan devletler ile B.M. üyesi olup La Haye Sürekli Hakem Mahkemesine üye olmayan devletler özel olarak oluşturdukları ulusal gruplar aracılığıyla aday gösterebilmektedir (Statü, mad. 4/2 ve 3). Anılan ulusal grupların herbiri en çok ikisi kendi uyruklarından olmak üzere toplam en çok dört kişiyi aday gösterebilmektedir (Statü, mad. 5). Bir adayın yargıç seçilebilmesi için Genel Kurulda üye sayısının oyçokluğunu ve Güvenlik Konseyinde 8 oyu elde etmiş olması gerekmektedir (Statü, mad. 10/1). B.M, üyesi olmadan U.A.D. Statüsüne taraf olan devletler günümüzde Genel Kurulda üye devletler gibi oylamaya katılmaktadır (Statü, mad. 4/3). Güvenlik Konseyinde bu seçim için sürekli üyeler ile öteki üyeler arasında hiçbir ayırım sözkonusu olmayıp, sürekli üyelerin veto yetkisi de bulunmamaktadır¹⁷⁷ (Statü, mad. 10/2). Oyçokluğunu her iki kurulda da sağlayan yargıç adaylarından aynı uyrukta olanlar varsa bunlardan yalnız en yaşlısı seçilmiş olmaktadır (Statü, mad. 10/3). Zira, U.A.D.'nda bir devletten birden çok yargıç bulunması yasaktır (Statü, mad. 3/1). U.A.D. yargıçlarının tümü ilk üç oturumda seçilemediği takdirde, boş üyelikleri doldurmak için üçü Genel Kurulca ve üçü Güvenlik Konseyince atanan altı kişiden oluşan bir Arabulma Komisyonu oluşturulmakta ve Komisyon oybirliğiyle yargıçları seçmektedir (Statü, mad. 11 ye 12/1 -2). Arabulma Komisyonunca boş üyeliklerin doldurulması gerçekleştirilemezse, U.A.D.'nin seçilmiş bulunan yargıçları ya Genel Kurulda ya da Güvenlik Konseyinde yeterli oy almış adaylar arasından geriye kalan yargıçları seçmektedir (Statü, mad. 12/3). Seçimlerde eşit oy almış adaylardan en

¹⁷⁶ Çağiran, s.274.

¹⁷⁷ Çelik, s.210.

yaşlısı seçilmiş sayılmaktadır (Statü, mad. 12/4). Divan yargıçlarının 1/3'nin seçimi her üç yılda bir yapılmaktadır (Sta mad. 13).

U.A.D. yargıçları 9 yıl için seçilirler ve yeniden seçilebilme olanaklıdır (Statü, mad. 13/1). Üç yıllık devrelerde seçilen yargıçlar görevlerine seçildikleri yılı izleyen 6 şubat günü başlamaktadır (İçtüzük, mad. 2/1). İstifa ölüm gibi nedenlerle boşalan yerlere yeni üye seçimi, Güvenlik Konseyinin saptayacağı bir tarihte ve olağan yönteme göre yapılmaktadır (Statü, mad. 14). Bu durumlarda yeni seçilen yargıç görevine seçildiği an başlamakta olup (İçtüzük, mad. 2/2) görev süresi, yerine seçildiği yargıcın geriye kalan süresi kadardır (Statü, mad. 15). U.A.D. yargıçları bağımsız (Statü, mad. 2) olup, hiçbir devletten, uluslararası örgütten ya da kişiden buyruk alamaz. Yargıçlar yalnızca bu görevlerini yapmakla yükümlü olup, başka hiçbir siyasal, yönetsel ya da mesleki nitelikli işle uğraşamazlar¹⁷⁸ (Statü, mad. 16). Yine, yargıçlar hiçbir uyuşmazlıkta ajanlık, danışmanlık ya da avukatlık kabul edemeyecekleri gibi Divan önündeki bir davayla ilgili olarak önceden taraflardan birinin ajanı, danışmanı, avukatı olmuşsa ya da bu davaya ulusal ya da uluslararası bir mahkeme yargıcı, araştırma ve soruşturma komisyonu üyesi olarak ya da başka bir sıfatla karışmışsa davaya katılamayacaktır (Statü mad. 17). Kuşku durumunda Divan karar vermektedir (Statü, mad. 17/3).

U.A.D.'nin bir davaya bakması sırasında uyuşmazlık tarafı devletlerin Divan üyesi yargıçları varsa bu yargıçlar bağımsızlıkları nedeniyle davaya Divan üyesi olarak katılmaktadır (Statü, mad. 3 1/1). Bu yargıçlar “ulu yargıç” olarak adlandırılmaktadır. Divanda ulusal yargıca sahip bulunmayan devletler ise tarafı oldukları her bir dava için yalnızca o davada Divan uyeliği yapmak üzere **ad hoc** yargıç atama yetkisine sahiptir¹⁷⁹ (Statü, rn 3 1/2-3). Böylece, dava taraflarından birinin Divanda ulusal yargıcı varsa öteki taraf da yargıç olma niteliklerine sahip herhangi bir kişiyi **ad hoc** yargıç olarak atayabilecektir. Divanda tarafların hiçbirinin ulusal yargıcı yoksa o zaman her iki taraf da birer **ad hoc** yargıç atama hakkına sahiptir. **Ad hoc** yargıcın kendisini atayan devletin uyruğundan olması gereği yoktur. U.A.D.'nin özel bir Daire biçiminde bir davaya bakması sözkonusu ise yukarıda belirtilen kurallara göre bu Daire için tarafların

¹⁷⁸ Dağı, s.348.

¹⁷⁹ Bozkurt, s.248.

ad hoc yargıç ataması olanağı vardır (Statü, mad. 31/4). Ancak, bu gibi durumlarda Dairenin üye sayısını bozmamak için Divan Başkanının girişimiyle Daire üyelerinden birinin ya da ikisinin yerlerini **ad hoc** yargıçlara bırakması sağlanmaktadır.¹⁸⁰ **Ad hoc** yargıçlar davaya ve karara Divan'ın öteki üyeleri ile tam eşitlik içinde katılmaktadır (Statü, mad. 31/6). Öte yandan, gerek devletlerarası davalarda gerekse danışma görüşü istenen sorunlara ilişkin olarak Divan ya da özel Daireler kendiliğinden ya da tarafların isteği üzerine Divanda ya da özel Dairelerde oy hakkı olmadan oturumlara katılacak yargıç yardımcılarını atama hakkına sahiptir (StatU, mad. 3/2 ye tctuzuk, mad. 9). Bugüne kadar bu yola hiç başvurulmamıştır.

U.A.D. üç yıl için Başkanını ve Başkan Yardımcısını seçmektedir; aynı kişilerin yeniden seçilmesi olanaklıdır (Statü, mad. 21). Divan'a büro ve yazım hizmetleri için bir Yazmanın yönetimindeki Yazmanlık yardımcı olmaktadır (Statü, mad. 21/2). U.A.D., Statüsünde öngörülen durumlar dışında, görevini genel heyet olarak yerine getirmektedir (Statü, mad. 25/1). Divanın toplanabilmesi için gerekli en az yargıç sayısı dokuzdur (Statü, mad. 25/3). Ancak, birtakım uyuşmazlıklar için Divan'ın özel Daireler kurması olanağı vardır. Bu Dairelerden bir tanesi her yıl kurulması ve hazır durumda tutulması gereken Basit Usul Dairesidir (Statü, mad. 29). Divan Başkanı ve Başkan Yardımcısının otomatik olarak üyesi bulunduğu (İçtüzük, mad. 15/1) bu Daire beş yargıçtan oluşmakta ve basit usulle davaların en kısa sürede görülmesini isteyen devletlerin isteği üzerine çalışması öngörülmektedir¹⁸¹ (Statü, mad. 29). İkinci tür Daireler, çalışma, transit ve ulaştırma konuları gibi belli tür uyuşmazlıklara bakmak en az üç yargıçtan oluşan ve ancak tarafların isteği üzerine çalışacak olan Divan'ca kurulan özel Dairelerdir (Statü, mad. 26/1). Divan 1993 yılında çevre ile ilgili davalara bakmak üzere bir özel Daire kurmuştur. Üçüncü tür Daireler ise belirli davalara bakmak üzere tarafların isteği üzerine kurulan **ad hoc** Dairelerdir (Statü, mad. 26/2). Dairenin yargıç sayısı tarafların da rızası alınmak koşuluyla Divan'ca belirlenmektedir. Anılan Dairelerin verdiği kararlar Divanca verilmiş kararlar olarak kabul edilmektedir¹⁸² (Statü, mad. 27).

¹⁸⁰ Meray, s.218.

¹⁸¹ Akipek, s.146.

¹⁸² Dağı, s.354.

(ii) Uluslararası Adalet Divanının Yetkisi

U.A.D. iki tür yetki ile donatılmıştır: i) devletlerarası davalarda bağlayıcı karar verme yetkisi; ii) B.M. organlarının ve kimi uluslararası örgütlerin başvurusu üzerine danışma görüşü verme yetkisi. Bu iki tür yetki sırasıyla aşağıda ele alınacaktır.

- *Devletlerarası Davalarda Karar Yetkisi*

U.A.D.'nin temel görevi devletlerce önüne getirilen uyuşmazlıkları uluslararası hukuka uygun olarak çözmektir (Staü, mad. 38/1). Divan önünde davalara yalnızca Divan Statüsüne sahip devletler taraf olabilmektedir (Statü, mad. 34/1 ye 35/1). Böylece, Divan önündeki davalara, en başta B.M. Andlaşmasının 93/1. maddesine göre Divan Statüsünün otomatik biçimde tarafı bulunan B.M. üyesi devletler taraf olabilmektedir. Türkiye B.M. Andlaşmasının başından beri tarafı bulunduğu için bu hakka sahiptir. İkinci olarak, B.M. üyesi olmayan Divan Statüsüne taraf olan devletlerin bu hakkı bulunmaktadır. B.M. Andlaşmasının 93/2. maddesinde bu durumdaki devletlerin anılan haktan yararlanmasının koşullarını belirleme yetkisi Güvenlik Konseyinin tavsiyesi üzerine Genel Kurula tanınmıştır¹⁸³. Üçüncü olarak, Divan'ın Statüsüne taraf olmayan devletlerin de Divan Statüsünün 35/2. maddesine göre Güvenlik Konseyince belirlenecek koşullar uyarınca Divan önündeki davalara taraf olma hakkı bulunmaktadır. Güvenlik Konseyi 15.10.1946 tarihinde 9 (1946) sayılı kararıyla Divan'ın yetkilerini bir bildirim ile kabul ettiğini bildiren üçüncü devletlerin bu haktan yararlanacağını kabul etmiştir. Örneğin, F. Almanya B.M. üyesi olmadan önce bu tür bildirimlerle Divan'ın önünde davalara taraf olma hakkını elde etmiştir.

U.A.D. önünde davalara taraf olma hakkına sahip bulunan devlet bakımından Divan'ın belli bir davaya ilişkin olarak yetkisi otomatik değildir. Öğretide duruşma yeteneği olarak anılan davalara taraf olma yetkisine sahip bulunan devletler arasında ortaya çıkan belirli bir uyuşmazlığın Divan önüne getirilebilmesi için uyuşmazlık tarafı devletlerin bu yönde rızasının verilmesi gerekmektedir. U.A.D. istikrarlı içtihadı ile bunun bir temel ilkeyi oluşturduğunu bildirmektedir. Devletler Divan'a bu yetkiyi şu yöntemlerle tanıyabilmektedir: i) bir tahkimname (mahkeme sözleşmesi) ile; ii) önceden

¹⁸³ Meray, s.214.

yapılan uluslararası andlaşmalarla; iii) tek-taraflı bir bildiri ile; iv) **forum prorogatum** yoluyla.¹⁸⁴

Devletlerin bir tahkimname aracılığıyla uyuşmazlıklarını Divan'ın önüne götürebilecekleri Statünün 36/1. maddesinde kabul edilmekte olup, bu yola uyuşmazlığın doğmasından sonra başvurulmaktadır. Tahkimnamede uyuşmazlığın konusunun ve taraflarının bildirilmesi zorunludur (Statü, mad. 40/1). Tahkimname bir uyuşmazlığın Divan'a sunulması için tek belge olabileceği gibi, Divan'ın yetkisinin önceden bir andlaşma ile kabul edildiği durumlarda tamamlayıcı nitelikte bir belge olarak da ortaya çıkabilecektir.

Önceden yapılan uluslararası andlaşmalarda da devletlerin aralarında çıkacak uyuşmazlıkları Divan'a sunmayı yükümlenmiş bulunmaları olanaklıdır (Statü, mad. 26/1). Böyle hükümlerin varlığında tarafların tek-taraflı bir başvuru ile uyuşmazlığı Divan önüne götürme yetkileri bulunmakla birlikte (Statü, mad. 40/1) iki tarafın andlaşmaya ek bir tahkimname yapmalarına da hukuksal hiçbir engel yoktur.¹⁸⁵

Devletlerin tek-taraflı bir bildirisi sonucu U.A.D.'nin bir uyuşmazlığa bakmakla yetkili kılınmasının dayanağı Divan Statüsünün 36/2. maddesidir. Anılan hüküme göre bir devlet hukuksal uyuşmazlıklarına ilişkin olarak bir bildiri ile aynı yükümü kabul eden devletlere karşı Divan'ın yargı yetkisini kabul ettiğini bildirme hakkına sahiptir. Devletler bu bildiriye her an, karşılıklılık koşullu ya da koşulsuz olmak üzere ve süreli ya da süresiz olarak yapabilecektir (Statü, mad. 36/3). Bildirinin, bunu Statüye taraf devletlere ve Divan Yazmanlığına gönderecek olan, B.M. Genel Sekreterine verilmesi gerekmektedir (Statü, mad. 36/4).

Devletlerin herhangi bir uyuşmazlıkta U.A.D.'nin yargı yetkisini **forum prorogatum** yolu ile tanımasına gelince, bu yol bir devletin Divana tek-taraflı dilekçe ile bir uyuşmazlığı getirmesi durumunda karşı devletin Divanın yetkisini tanımamış bulunmasına rağmen bu davaya taraf olarak katılmak suretiyle Divanı dolaylı bir biçimde yetkili kılmasıdır¹⁸⁶. Böylece, bir devlet aralarında uyuşmazlık bulunan bir

¹⁸⁴ Sur, s.268.

¹⁸⁵ Yenisey, s.370.

¹⁸⁶ Akipek, s.210.

başka devlete karşı, bu devletin Divan'ın yargı yetkisini kabul edip etmeyeceğini bilmeden, tek-taraflı olarak Divan'a başvurmak suretiyle karşı tarafı Divan önüne çekmeyi denemektedir. U.S.A.D ve U.A.D. çeşitli kararları ile **forum prorogatum** yolunun Divanın tarafların rızası üzerine yetkili olacağı ilkesine aykırı düşmediğini bildirmektedir. Örneğin, U.A.D. **Korfu Boğazı Yetki Davası'na** ilişkin 25.03.1948 tarihli kararında bunu kabul etmektedir.

U.A.D. içtihadına göre devletlerin uyuşmazlıklarında **forum prorogatum** yoluyla Divanı yetkili kılması şu durumlarda olanaklıdır: i) Divana verilen cevapta yetkisinin kabul edildiğinin bildirilmesi, ii) Davanın özüne giren sorunların Divan önünde cevaplanması ve öze ilişkin bir karar alınmasına karşı çıkılmaması; iii) Divan'ın yetkisizliğinin ileri sürülmemesi ya da dava sırasında bu yetkisizlik savından vazgeçilmesi. U.A.D. Statusü **forum prorogatum** yoluyla ilgili olarak herhangi bir hüküm içermemektedir. Buna karşılık, bu deymi kullanmadan, Divanın içtüzüğünün 38/5. maddesinde karşı devletce henüz verilmeyen bir rıza sözkonusu olan durumlarda bir devlet tek-taraflı bir dilekçeyle bir uyuşmazlığı Divana götürmüşse bu dilekçenin karşı tarafa bildirileceğini ve karşı tarafca Divanın yetkisinin tanınması ile davanın Divanın baktığı davalar arasında kaydedileceğini öngörmektedir.¹⁸⁷ Yine, içtüzüğün 40/2. maddesinde bir devletin dilekçe ile Divana başvurması sırasında ajanın bildireceği ve karşı devletin de en kısa zamanda Divana ajanını bildirmesi gerektiğini açıklamak suretiyle, Divanın yetkisinin önceden tanınmadığı durumlarda karşı devletin Divan önünde ajanını atamasının **forum prorogatum** yolunu oluşturacağını ustü kapalı kabul etmektedir. Divan önündeki bir davanın tarafı sıfatını kazanmadan üçüncü devletlerin kendilerini ilgilendiren konularda davaya katılma hakkını kullanmaları da sözkonusu olmaktadır.¹⁸⁸

- Danışma Görüşü Verme Yetkisi

U.A.D. önünde devletlerden başka birimlerin dava tarafı olmaması nedeniyle B.M. örgütüne ve kimi uluslararası örgütlere tavsiye nitelikli danışma görüşü isteme yetkisi tanınmıştır. B.M. Andlaşmasının 96/1. maddesi bu yetkiyi doğrudan Genel

¹⁸⁷ Bozdağ, s.334.

¹⁸⁸ Bozkurt, s.245.

Kurul ve Güvenlik Konseyine tanıldıktan sonra 96/2. maddesi de Genel Kurulca B.M. örgütünün öteki organları ile B.M. uzmanlık kurumları diye anılan kimi uluslararası örgütlere bu yetkinin tanınabileceğini bildirmektedir.

U.A.D. Statüsünün 95/1. maddesi danışma görüşlerinin her türlü hukuksal soruna ilişkin olarak istenebileceğini öngörmektedir. Divan uygulamada istenilen danışma görüşleri arasında bir ayırımı gitmekte ve halen devletlerarası uyuşmazlık oluşturan konuları temel noktalarıyla doğrudan ilgili bulunan sorunlara ve fiili verilere ilişkin sorunlara yönelik danışma görüşü istemlerinin reddedilmesi gerektiği görüşündedir. Ancak, Divan bu tür verilerin her somut olaya ilişkin olarak değerlendirilmesi gerektiğini ve bu konuda kendisinin yetkili olduğunu da kabul etmektedir. Buna karşılık Divan, istenilen danışma görüşünün soyut ya da somut bir hukuksal soruna ilişkin olmasının Divanın bu yetkisini kullanmasına engel oluşturmayacağını açıklamaktadır. U.A.D.'ninden danışma görüşü istenmesi bu yetkiye sahip B.M. organı ya da uzmanlık kurumunun Divana bir dilekçe ile başvurmasını gerektirmektedir (Statü, mad. 65/2).

b. Uluslararası Örgütler ve İşbirliği Örgütlenmeleri Çerçevesinde Çözüm Yolları ve Birleşmiş Milletler Örneği

Devletlerarası uyuşmazlıkların geleneksel çözüm yolları çerçevesinde çözümüne çalışılması yanında 20. yüzyıldan bu yana siyasal nitelikli kimi uluslararası örgütler çerçevesinde birtakım yeni çözüm yolları aracılığıyla çözümü de sözkonusu olmaya başlamıştır. Bu yolların ilk önemli örneğini Milletler Cemiyeti Misakının gerçekleştirdiği düzenleme oluşturmuştur Milletler Cemiyeti Misakının 15. maddesine göre üyeler arasında ilişkilerin kesilmesine neden olabilecek uyuşmazlıklar, hakemlik ya da uluslararası yargı yoluyla bir çözüme bağlanamamışsa, ilgili taraflardan herhangi birince Konseye getirilebilecektir.¹⁸⁹ Konsey uyuşmazlığı çözmekte başarılı olamazsa bir rapor ile bunu saptayacaktır. Anılan bu raporun oybirliği ile kabul edilmesi durumunda Cemiyet üyeleri bu rapora uygun davranan tarafa karşı savaşa girmemeyi yükümlenmektedir Buna karşılık rapora uymayan devlete karşı Cemiyet üyeleri, üç aylık moratorium süresinden sonra bu devlete karşı savaş da dahil gerekli önlemleri

¹⁸⁹ Çağırın, s.290.

alabilecektir.¹⁹⁰ Kararın oyçokluğuyla kabulü durumunda uyuşmazlığın tarafları istedikleri önlemleri almakta serbest olup üç aylık moratorium süresinden sonra, savaşa başvurma dahil istedikleri önlemleri alabilecektir.

B.M. Anlaşması 33. maddesinde bölgesel örgütlere ve anlaşmalara başvurulmasını da barışçı çözüm yollarından biri olarak saymaktadır. Yine, B.M. Anlaşması VI. bölümünde gerçekleştirdiği düzenleme ile B.M.'in de uyuşmazlıkların çözümünde doğrudan birtakım yetkileri kullanabileceğini öngörmektedir.¹⁹¹ Bu Bölümde yer alan 33-38. maddeler aracılığıyla Birleşmiş Milletler organlarının birtakım uluslararası uyuşmazlıkların çözümüne katılması olanağı doğmaktadır. BM'in bu konuda görev yapabilecek organları Güvenlik Konseyi ve Genel Kuruldur. Ancak, Genel Kurul'un ayrıca VI. Bölüm dışındaki birtakım hükümlere dayanarak da kimi uyuşmazlıkları ele alması olanaklıdır.

(1) Güvenlik Konseyinin Görev ve Yetkileri

B.M. Andlaşması uluslararası uyuşmazlıkların ve durumların çözümünde Güvenlik Konseyi'ni asıl yetkili organ olarak görevlendirmektedir. Güvenlik Konseyi'nin bir uyuşmazlığın ya da durumun çözümünde harekete geçebilmesi birtakım koşulların yerine gelmesine bağlıdır. Bu nedenle, önce Güvenlik Konseyi'nin harekete geçebilmesinin koşulları ele alınacaktır. Güvenlik Konseyi bir soruna el attıktan sonra bu konuda sahip olduğu yetkiler ve çözüme ilişkin izlemesi gereken usuller ele alınacak ikinci konuyu oluşturacaktır. Güvenlik Konseyi'nin bu uyuşmazlıklara ilişkin kararlarının hukuksal niteliği ise son olarak ele alınacaktır.

(a) Güvenlik Konseyinin Harekete Geçebilmesinin Koşulları

Güvenlik Konseyinin harekete geçebilmesinin koşullarından birincisi, Güvenlik Konseyi'nin önüne getirilecek uyuşmazlıkların ve durumların uzamasının uluslararası barış ve güvenliğin korunmasını tehdit eder nitelikte olmasıdır. Başka bir deyişle, uluslararası barış ve güvenliği tehdit edecek nitelikte olmayan önemsiz

¹⁹⁰ Dağı, s.360.

¹⁹¹ **Birleşmiş Milletler Sistemi'nde Kuvvet Kullanmama İlkesi ve Meşru Kuvvet Kullanımı**, <http://www.usak.org.uk/junction.asp?docID=358&ln=TR> (Erişim: 16 Temmuz 2007)

uyuşmazlıkların Güvenlik Konseyi'ne getirilmesi olanağı ilke olarak yoktur.¹⁹² Yine, uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden nitelikte olsa bile, çeşitli nedenlerle, uzaması sözkonusu olmayan uyuşmazlıkların ya da durumların da Güvenlik Konseyi'ne getirilmesi olanağı ilke olarak bulunmamaktadır.

Güvenlik Konseyi'nin bir uyuşmazlığın ya da durumun çözümüne ilişkin olarak harekete geçebilmesi için ikinci koşul ilgili sorunun “özü itibariyle bir devletin ulusal yetkisi” içinde bulunan bir sorun olmamasıdır. B.M Andlaşmasının 2/7. maddesi bu konuda çok açık olup, anılan ilke B.M Andlaşmasının VII. Bölümü dışında bütün hükümleri açısından geçerlidir.

(b) Güvenlik Konseyinin Uyuşmazlıklara İlişkin Yetkileri ve İzlenen Usuller

Herhangi bir uyuşmazlığın ya da durumun Güvenlik Konseyi önüne getirilmesi ya uyuşmazlığın taraflarınca ya da tarafların dışında hareket eden üçüncü devletlerce ve B.M. organlarınca gerçekleştirilebilmektedir. Güvenlik Konseyi'nin yetkileri ve izleyeceği usul de bu iki değişik olanağa göre değişiklik göstermektedir.

(i) Uyuşmazlığın Taraflarca Güvenlik Konseyine Getirilmesi

B.M. Andlaşmasının 37/1. maddesi 33. maddede belirtilen nitelikteki uyuşmazlıkların bu uyuşmazlıkların tarafı devletlerce bir çözüme bağlanması sağlanamazsa bu devletlerce Güvenlik Konseyi'ne getirileceğini öngörmektedir.¹⁹³

İlgili uyuşmazlığın Güvenlik Konseyi'ne sunulabilmesi için uyuşmazlık tarafı devletlerin birlikte hareket etmesi zorunluluğu yoktur. Uyuşmazlık taraflarından yalnızca biri bu başvuruyu gerçekleştirmeye yetkilidir. Ancak uyuşmazlığın tek-tarafli olarak Güvenlik Konseyi'ne sunulması durumunda öteki taraf başvurma için aranan koşulların yerine getirilmediği kanısında ise, bu başvuruya itiraz edebilecektir.¹⁹⁴

Güvenlik Konseyi gerekli koşulların yerine geldiğine karar verdiği takdirde, B.M. Andlaşmasının 37/2. maddesi uyarınca, uyuşmazlığı ele almak zorundadır.

¹⁹² Sur, s.370.

¹⁹³ Birleşmiş Milletler Sistemi'nde Kuvvet Kullanmama İlkesi ve Meşru Kuvvet Kullanımı, <http://www.usak.org.uk/junction.asp?docID=358&ln=TR> (Erişim: 16 Temmuz 2007)

¹⁹⁴ Dağı, s.368.

Güvenlik Konseyi bu çerçevede taraflara iki değişik içerikli tavsiyede bulunma olanağına sahip bulunmaktadır: i) uyuşmazlığa “uygun düşen çözüm usul ya da yöntemleri”ne tarafların başvurusu; ii) Güvenlik Konseyi’nin doğrudan bir çözüm önermesi.

B.M. Andlaşması çerçevesinde bir uyuşmazlığın tarafı devletlerin 37/1. maddesi uyarınca gerektiğinde tek-tarafli bir biçimde ve yukarıda belirtilen iki temel koşulun yerine gelmesine bağlı olarak Güvenlik Konseyi’ne sunabilmeleri olanağının dışında bir başka olanak daha bulunmaktadır.¹⁹⁵ Uyuşmazlık taraflarına tanınan bu ikinci olanak B.M. Andlaşmasının 38. maddesinde düzenlenmektedir. Anılan maddeye göre, 37. maddede öngörülen usul saklı kalmak üzere, bir uyuşmazlığın tarafları, birlikte hareket ettikleri takdirde herhangi bir uyuşmazlıklarını Güvenlik Konseyi’ne götürerek onun tavsiyesini isteyebilecektir. Bu 38. madde aracılığıyla, 37. maddede 33. maddeye gönderme yapmak suretiyle aranılan uyuşmazlığın uluslararası barış ve güvenliği tehdit etmesi koşulu ile tarafların önceden kendi aralarında bir çözüm araması koşullarının aranmasına gerek kalmadan, Güvenlik Konseyi’nin bir uyuşmazlıkta yetkili olması sağlanmaktadır.

(ii) Uyuşmazlığın Taraflar Dışında Güvenlik Konseyi’ne Getirilmesi

B.M. Andlaşmasının birçok hükmü hem uyuşmazlıkların hem de durumların taraflarının dışındaki devletlerce ya da B.M. organlarınca Güvenlik Konseyi önüne getirilmesine olanak vermektedir. Bu olanakların en önemlisi Güvenlik Konseyinin kendiliğinden bir uyuşmazlığı ya da durumu ele alması olanağıdır.¹⁹⁶ Ancak, B.M. üyesi devletlerin ya da B.M. üyesi olmayan devletlerin de, birtakım koşullarla, bir uyuşmazlığı ya da bir durumu Güvenlik Konseyi önüne getirmesi olanağı bulunmaktadır. Nihayet, B.M. Genel Kurulu’nun ve Genel Sekreteri’nin de herhangi bir uyuşmazlığın ya da durumun Güvenlik Konseyi’nde ele alınmasını sağlama olanakları vardır.

Güvenlik Konseyi’nin herhangi bir uyuşmazlığı ya da durumu kendiliğinden ele alması B.M. Andlaşmasının 34. maddesinde öngörülmektedir. Anılan maddeye göre,

¹⁹⁵ Pazarcı, **Uluslararası Hukuk Dersleri Cilt: III**, s.220.

¹⁹⁶ Pazarcı, 4. Bası, s.486.

Güvenlik Konseyi dar anlamında uyuşmazlıklar “uluslararası bir anlaşmazlıkla sonuçlanacak ya da uyuşmazlık doğurabilecek durum”ların varlığı karşısında kendiliğinden bu tür sorunlara el atabilecektir.¹⁹⁷ Ancak, Güvenlik Konseyi’nin bu yetkisi ilk aşamada belirli bir amaç ve izleyeceği belli bir usul ile sınırlandırılmış bulunmaktadır. Böylece Güvenlik Konseyi’nin böyle bir girişimde bulunabilmesi yalnızca ilgili uyuşmazlığın ya da durumun uzamasının uluslararası barış ve güvenliğin korunmasını tehlikeye sokar nitelikte olup olmadığının araştırılması amacıyla soruşturma açılması ile sınırlıdır.

Güvenlik Konseyi’nin 34. madde uyarınca hareket ederek açtığı soruşturma sonucunda ilgili uyuşmazlık ya da durumun uzamasının uluslararası barış ve güvenliği tehlikeye soktuğu kanısına varılırsa, sorunun bir dar anlamda uyuşmazlık ya da bir durum oluşturmaya bağlı olarak, Güvenlik Konseyi sorunun çözümüne yönelik yetkilerini kullanabilecektir.¹⁹⁸ Bu çerçevede, eğer dar anlamda bir uyuşmazlık sözkonusu ise, Güvenlik Konseyi’nin çözüme yönelik cabaları B.M. Andlaşmasının 33/2. maddesi ya da 36. maddesi uyarınca gerçekleştirilebilecektir. Andlaşmanın 33/2. maddesi Güvenlik Konseyi’ne, gerekli gördüğü takdirde, tarafları uyuşmazlıklarını 33/1. maddede belirtilen barışçı yollarla çözmeye davet etme yetkisi vermektedir. Andlaşmanın 36. maddesi ise, uyuşmazlığın çözümü için tarafların önceden kabul ettikleri usulleri de gözönünde tutması ve hukuksal uyuşmazlıkların U.A.D.’na sunulmasının gerektiğini de unutmaması koşuluyla, Güvenlik Konseyi’ne sorunun düzeltilmesini sağlamaya yönelik her türlü usul yöntemi tavsiye etme yetkisi tanımaktadır.¹⁹⁹ Başka bir deyişle, Güvenlik Konseyi’nin 33/2. madde uyarınca hareket etmesi daha çok taraflara öncelikle bunu aralarında belirleyecekleri usuller başta olmak üzere genel bir biçimde bir ya da birkaç barışçı çözüm usulü tavsiye etmesi ile sonuçlanırken, 36. madde uyarınca hareket etmesi sorunun özünün ve gelişmesinin daha çok gözönünde tutulduğu somut usulleri tavsiye etmesi biçiminde ortaya çıkacaktır. Sorunun bir durum niteliği taşıması sözkonusu ise, 33/2. maddenin yalnızca dar anlamda uyuşmazlıklarla sınırlı bir düzenlemeyi oluşturmaması nedeniyle, Güvenlik

¹⁹⁷ Kaya, s.268.

¹⁹⁸ **Birleşmiş Milletler Sistemi’nde Kuvvet Kullanmama İlkesi ve Meşru Kuvvet Kullanımı**, <http://www.usak.org.uk/junction.asp?docID=358&ln=TR> (Erişim: 16 Temmuz 2007)

¹⁹⁹ Bozkurt, s.256.

Konseyi ilgili durumun çözümüne ilişkin tavsiyeleri yalnızca 36. madde çerçevesinde gerçekleştirmek zorundadır.²⁰⁰

Herhangi bir B.M. üyesi devletin uzaması uluslararası barış ve güvenliği tehlikeye sokacak bir dar anlamda uyuşmazlığı ya da durumu Güvenlik Konseyi'ne getirebilmesi olanağı B.M. Andlaşmasının 35/1. maddesinde düzenlenmektedir. Anılan hüküme göre belirtilen nitelikte herhangi bir uyuşmazlık ya da durum karşısında B.M. üyesi herhangi bir devlet bu konuya Güvenlik Konseyi'nin dikkatini çekme hakkına sahiptir.²⁰¹ Sorunun Güvenlik Konseyi'nin "dikkatine" sunulmuş olması noktasının hukuksal etkisine gelince, Güvenlik Konseyi bu yolla bilgi sahibi olduğu uyuşmazlık ya da durumla ilgili olarak harekete geçip geçmemekte serbestir. Güvenlik Konseyi'nin harekete geçme kararı alması ile öncelikle, 34. madde uyarınca, sorunun uluslararası barış ve güvenliği tehdit eder nitelikte olup olmadığı konusunda soruşturma başlatması ve bu nitelikte görürse, uyuşmazlıklar için 33/2 ye 36. maddeler ve durumlar için yalnızca 36. madde uyarınca, çözüm tavsiye etmesi gerekecektir.²⁰²

B.M. üyesi olmayan bir devletin bir uyuşmazlıkla ilgili olarak Güvenlik Konseyi'nin dikkatini çekmesi olanağı ise B.M, Andlaşmasının 35/2. maddesi ile düzenlenmektedir. Böyle bir devletin belirtilen yola başvurabilmesi için birtakım koşullar bulunmaktadır. Bu koşulların ilki ilgili devletin yalnızca kendisinin taraf olduğu bir uyuşmazlık için bu yola başvurabilmesidir. İkinci koşul, bu devletin B.M. Andlaşmasında düzenlenen barışçı çözüm yükümünü anılan uyuşmazlık için önceden kabul ettiğini bildirmesidir.

(c) Güvenlik Konseyinin Uyuşmazlıklara İlişkin Kararlarının Niteliği

Uyuşmazlıkların barışçı çözümü konusunda B.M. Andlaşmasının VI. Bölümü çerçevesinde hareket eden Güvenlik Konseyi'nin aldığı kararların hukuksal dayanakları ve nitelikleri incelendiği zaman şu üç durumla karşı karşıya kalınmaktadır.²⁰³ i) Güvenlik Konseyi 33/2. madde uyarınca dar anlamda uyuşmazlığa

²⁰⁰ Sur, s.376.

²⁰¹ Yenisey, s.374.

²⁰² Kaya, s.274.

²⁰³ Pazarcı, 4. Bası, s.488.

taraf devletleri uyuşmazlıklarını barışçı yollarla özmeğe “davet” etmektedir; ii) Güvenlik Konseyi 34. madde uyarınca uyuşmazlıkların ve durumların uluslararası barış ve güvenliği tehdit eder nitelikte olup olmadığı konusunda soruştırmada bulunmaktadır; iii) Güvenlik Konseyi 36-38. maddeler uyarınca uyuşmazlıkların ve durumların çözümüne ilişkin olarak tavsiyelerde bulunmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAZAR DENİZİ VE MARUZ KALINAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR

I. HAZAR DENİZİNİN COĞRAFİ KONUMU VE EKONOMİK KAYNAKLARI

B. HAZAR DENİZİ'NİN COĞRAFİ KONUMU VE STATÜ SORUNU

1. Hazar Denizi'nin Coğrafi Konumu

Bilim adamları Hazar Denizi'nin eski Tetis okyanusunun bir parçası olduğu ve 50-60 milyon yıl önce Tetis okyanusunun Atlantik ve Pasifik Okyanusu ile bağlantısı olduğunu tahmin etmektedirler. Tahminlere göre Tektonik hareketler sonucu önce Pasifik, ve daha sonra Atlas okyanusu ile bağlantıları kopmuş ve Hazar Denizi dünya okyanusundan izole hale gelmiştir.²⁰⁴

Eski çağlardan beri Hazar'a 70'den fazla ad verilmiştir. Kaspi, Hvalın, Gürkan, Bakü, Derbend bunlardan bir kaçıdır. Rusça Kaspi, Azerbaycan dilinde Hazar olarak adlandırılmaktadır. Her iki ad da bu denizin kıyısında yaşamış olan halkların adından alınmıştır.²⁰⁵

386 bin km² yüzölçümüne sahip olan Hazar Denizi dünyanın en büyük gölü olarak da tanınmaktadır. Deniz 47.07–36.33 N enlemlerinde ve 45.43–54.20 E boylamlarında yer almaktadır. Deniz, kuzeyden güneye doğru 1200 km uzanmaktadır. Ortalama genişliği 300 km, en az genişliği 196 km, ortalama derinliği 180 m, en derin yeri “*Lenkeran*” çukuru olup derinliği 1020 m'dir. Derinliğin en az olduğu yer denizin kuzeyindedir (5 metre). Su hacmi yaklaşık 78.700 km küp' tür.²⁰⁶ Hazar Denizi'nin haritası EK 1'de verilmiştir.

Hazar Denizi'nin tuzluluk derecesi kuzeyden güneye doğru artmaktadır. Ortalama tuzluluk okyanus sularının tuzluluğundan 3 kat düşüktür. Bu gösterge kuzeyde %1-2'dir. Burada tuzluluğun düşük olması Volga nehrinin tatlı suyunun denize

²⁰⁴ Y. Yusifov, *Qedim Şerq Tarihi*, Bakı, 1993, s. 496.

²⁰⁵ Yusifov, s. 499.

²⁰⁶ *Azerbaycan Coğrafiyası*, II cilt, Bakı, 1989, s. 220.

dökülmesi ile ilgilidir. Hazar Denizi'ne yaklaşık 130 nehir ve çay dökülmektedir. Hazar'a dökülen suyun %90'ının kaynağı beş nehirdir. Hazar'a dökülen su hacmine göre ilk sırayı Volga nehri alır (241 km³). Volga'yı sırasıyla Kura (131 km³). Terek (8.5 km³), Ural (8.1 km³) ve Sulak (4 km³) nehirleri izlerler.²⁰⁷ Tuzluluk en çok denizin güneydoğu kısmındadır (%14) çünkü bu kesimde denize dökülen nehir ve çay sayısı çok azdır.

Hazar kıyıları az girintili – çıkıntılıdır. Yalnızca Abşeron, Mangışlak ve Krasnovodsk (Türkmenbaşı) sahillerinde körfezler bulunmaktadır. Hazar'ın doğusunda yer alan Kara-Boğaz-Kol körfezi, 1980 yılında deniz ve körfez arasındaki su mübadelesini düzenlemek için denizden bir bentle izole edilmiş, sonraki yıllarda istenilen sonuç alınamadığı için deniz ve körfez arasında su yolu yeniden açılmıştır.

Deniz suyunun üst katlarında sıcaklık kuzeyinden güneye doğru değişmektedir. Kışın suyun sıcaklığı kuzeyde 1 derecenin altında, Azerbaycan kıyılarında 5-8 derece civarında olmaktadır. Denizin kuzey kısmında kış zamanı buz tabakaları oluşur. Bazı yıllarda güçlü kuzey rüzgarlarının etkisi ile buzlar güneye hareket ederek liman ve petrol işletme yapılarına zarar vermektedir.²⁰⁸ Hazar Denizi'nde rüzgarın ortalama hızı 2-5 m arasında değişmektedir. “*Hazri*” olarak bilinen kuzey rüzgarları bazı hallerde denizin 10-12 m yükselmesine neden olmaktadır.

Hazar Denizi bir takım nadir hayvan türlerinede sahiptir. Hazar fokları bunların arasında yer almaktadır. Dünyadaki nere (mersin) balıklarının %80'i bu denizdedir. Dünyada üretilen siyah havyanın %90'ı Hazar Denizi'nden karşılanmaktadır. Hazar deniz kıyıları turizmin gelişmesi için büyük potansiyele sahiptir.²⁰⁹

Hazar Denizi'nde su seviyesinin değişmesi önemli bir problem oluşturmaktadır. 1929-1957 yılları arasında Hazar Denizi'nin hacmi 960 km³, yüzölçümü 42000 km² azalmıştır. Söz konusu dönemde denizde suyun seviyesi her yıl ortalama 9 cm düşmüştür. 1977'den başlayarak denizde suyun seviyesi yükselmeye

²⁰⁷ **Azerbaycan'da Ekoloji Harekat**, <http://ruzgar.aznet.org/ruzgar/azeri/3-1az.htm> (Erişim: 10 Aralık 2005).

²⁰⁸ **Azerbaycan Coğrafyası**, s. 223.

²⁰⁹ Hebiyev, s. 221.

başlamış ve 1977-1985 yılları arasında su seviyesi toplam 1 metre yükselmiştir. Şu anda ise su seviyesi her yıl 12.5 cm yükselmektedir. Eğer yükselme bu hızla devam ederse 25-30 yılda suyun seviyesi 1929 yılındaki seviyeye ulaşabilecektir ki bu durum çok büyük felakete ve zarara yol açabilir. Bu nedenle, su seviyesinin yükselmesini ve su baskınlarını önlemek için belirli yerlerde bentler kurulmaktadır.²¹⁰ Ancak suyun fizik hacmini önemli miktarda artmasından dolayı bu tür tedbirler yeterli olmadığı gibi, büyük masraflar da gerektirmektedir.

1929'dan başlayarak aktif şekilde su seviyesinin düşmesi deniz yüz ölçümünün yaklaşık 50000 km² azalmasına neden olmuştur. Bu değişikliklerden Hazar Denizi'nin derinliği az olan kuzey ve kuzeydoğu kısımları zarar görmüştür. Araştırmacı B.A.Apolov ve C.N.Boborov bu konu ile ilgili şunları belirtmişlerdir: “Kuzey Hazar’da Sineyeye Motse, Kaydak ve Komsomoles körfezleri kaybolmuş, yerlerinde gümüş beyaz tuz çölleri oluşmuştur. Prorva kasabasının yakınlarındaki kıyı hattı 40-50 km geri çekilmiş. Ural nehrinin oluşturduğu delta mahvolmaya başlamıştır. Deniz seviyesinin 30 cm’lik düşüşü Volga nehrinin deltasını 3-4 km denize doğru itmiştir”.²¹¹

1977’den başlayarak, Hazar Denizi’nde seviyenin yükselmeye başlamasıyla, doğada bozulan denge düzelmeye başlamıştır. Bununla birlikte belirtildiği gibi Hazar’ın seviyesinin yükselmesi yeni büyük olumsuz değişikliklerle ve zararlara yol açabilecektir. Hazar’ın seviyesinin önceleri düşmesi, son 25 yılda ise yükselmesi çeşitli nedenlere bağlanmaktadır. Seviye düşmesi Volga ve Ural gibi büyük nehirlerin sularının sulama ve diğer işlerde fazla kullanılması ile açıklanırken, 1977’den başlayarak seviyenin yükselmesi de Hazar’da buharlaşmanın azalması ile bağlantılandırılmaktadır. Gittikçe kurumakta olan Aral Gölü’nün suyunun Hazar Denizi’ne yeraltından bir yolla aktığı ve bu nedenle Aral’ın suyu azalırken Hazar’ın seviyesinin yükseldiği söylentileri de mevcuttur.²¹²

²¹⁰ **Caspian Ecological Programme**, http://www.caspianenvironment.org/report_technical.htm (Erişim: 10 Ocak 2005), s. 7-10.

²¹¹ “**Su Politikası ve Hazar Denizi’nin Problemleri**”, <http://www.hidro.boom.ru/kaspi.htm> (Erişim: 14 Ocak 2006).

²¹² **Caspian Ecological Programme**, s. 12-15.

Yukarıda belirtildiği gibi, Hazar Denizi zengin enerji kaynakları ile dünyanın dikkatini çekmektedir. Bu denizde 50 yıldan fazla bir süredir petrol çıkarılmaktadır. Bu konuda öncüllük Azerbaycan'a aittir. 1949 yılında Hazar Denizi'nin Azerbaycan kesiminde denizde ilk şehir olarak bilinen ve çelik platformlar üzerinde yer alan "Neft Taşları" kurulmuştur. u nadir yapı Azerbaycan'ın bugünkü petrol sanayisinde de önemli bir role sahiptir. 1949 yılı Kasım ayının 7'sinde Hazar'da açılan kuyudan ilk petrol fişkırmış ve denizde petrol çıkarılması işi başlamıştır. Daha sonra Hazar'ın Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan kesimlerinde büyük rezervlere sahip petrol ve doğal gaz yatakları bulunmuş, bu kaynaklar da adı geçen ülkeler için bağımsızlık döneminde daha fazla önem taşımaya başlamıştır. Hazar'ın Rusya ve İran kesimlerinde önemli miktarda enerji kaynakları bulunmamaktadır. Ama her iki ülke de Hazar bölgesinin dışında bulunan alanlarda önemli petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahiptir. Son dönemde Hazar Denizi'ni İran üzerinden Hint Okyanusu'na bağlayan su kanalının yapılabileceği fikirleri de basında yer almaktadır.

2. Hazar Denizi'nin Statü Sorunu

Hazar, bir iç deniz mi? Yoksa göl mü? Bu soruya, 1991 yılına kadar fazla önem verilmiyordu. Hazar'ın kıyısındaki iki devlet olan Rusya ve İran, bir şekilde kendi aralarında çözüm sağlayabiliyordu. Hazar, mevcut askeri güç ve petrol sanayisi ile tam anlamıyla bir "Sovyet göl"ü niteliğindeydi. İran da, Hazar'ın küçük bir bölümünü kontrol eden önemsiz bir ortak durumundaydı. Sovyetlerin dağılmasından sonra Rusya ve İran'ın eski anlaşmanın devam etmesine ilişkin talepleri bölgede yeni kurulan devletler tarafından Kabul görmedi.²¹³ Yeni dönemde zengin hidrokarbon kaynakları ile büyük petrol rezervlerini bünyesinde barındıran Hazar üzerinde uluslararası güçlerin de nüfuz mücadelesine girişmesi nedeniyle, bölge çok daha fazla önem kazandı. Hazar'daki iktidar mücadelesinde Rusya, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve İran olmak üzere beş kıyıdaş devletin yanı sıra, ABD, Avrupa Birliği, Çin ve Türkiye de büyük rol oynuyor. Beş kıyıdaş devlet, Hazar'ın statüsü konusunda bir türlü anlaşma sağlayamıyor. Siyasi bir çözüm gerektiren bu konunun gündemi daha uzunca bir süre

²¹³ Andrei Shoumikhin, "New Developments Related to Caspian Oil", Perspectives on Central Asia, V. 1, No. 9, December 1998.

işgal edeceği de açık²¹⁴.

Hazar'ın statüsü konusundaki tartışmaların merkezinde Hazar deniz yatağının bağımsızlığı ve bu konudaki yasama çabalarının "Ortak Mülkiyet" prensibine mi "Ayrı Mülkiyet" prensibine mi dayandırılacağı sorusu yer alıyor.

Eğer Hazar bir denizse, kıyıdaş ülkeler karasularına, kıta sahanlıklarına ve ekonomik bölgelere sahip olacaklar. Hazar, kıyıdaş ülkelerin ortak kullanımına açılacak ve kaynaklarının kullanımı da dahil, her türlü ekonomik çalışmada kıyıdaş ülkelere yapılacak. Karasuları ülke topraklarının ayrılmaz parçası olduğu için burada çıkan petrole kimse karışamayacak ve yapılan anlaşmalar geçerli olacak. Ülke toprağı olmamakla birlikte, aynı şey kıta sahanlıkları için de geçerli. Ancak bunların sınırlarının hakkaniyet ölçülerine göre belirlenmesi için tarafların anlaşması gerekecek. Sınırlar belirlendikten sonra ise her ülke kendi kıta sahanlığındaki petrolün sahibi olacak. Ekonomik bölgeler ise daha çok balıkçılık haklarıyla ilgili. Bütün bu konular, BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'yle ayrıntılı olarak kurallara bağlanmış.²¹⁵

Buna karşılık eğer Hazar bir gölse, durum değişiyor. Göller, deniz hukuku sözleşmesine tabi değil. Sınırları belirleyen bir anlaşma olmaması durumunda teorik olarak, bütünüyle kıyıdaş devletlerin ortak kullanımına açık, yani her noktasında bütün kıyıdaş devletler aynı haklara sahip.²¹⁶ Kıyıdaş devletler arasında gölü paylaşmak üzere yapılacak her anlaşma, siyasi müzakereler gerektiriyor. Müzakerelerin başlangıç noktasını ise göl üzerinde bütün taraf devletlerin eşit hakka sahip olması oluşturacak. Bu durumda mevcut konsorsiyumlara petrol arama ve çıkartma izni veren anlaşmalar ve projeler tehlikeye düşecek.²¹⁷

371.000 km²'lik alanı ile dünyanın en büyük iç denizi konumunda olan Hazar petrollerinin işletilmesi ve taşınması ile ilgili Amerikalı, batılı ve Rus şirketler

²¹⁴ Yücel F. Behçet, "Enerji Stratejisinde Ulusallık", **Elektrik Dergisi**, S.104, Kasım 1997, s.54-58.

²¹⁵ Hebiyev, s.222.

²¹⁶ Brince M. Clagett, "Ownership of Seabed and Suboiled Resources in the Caspian Sea Under the International Law", **Caspian Crossroad Magazine**, V. I, No.3, Summer 1999.

²¹⁷ C. Schofield, M. Pratt, "Claims to the Caspian Sea", *Jane's Intelligence Review*, February 1996, s.75-78.

tarafından, toplam maliyeti 100 milyar dolar olan 40'dan fazla proje yürütülüyor/²¹⁸ ABD Dışışleri Bakanlığı raporlarına göre, Hazar'da piyasa değeri 4 trilyon dolar ve henüz keşfedilmemiş en az 163 milyar varil petrol var. Hazar'ın zenginliği beş kıyıdaş ülke arasında eşit dağılmıyor. Hazar'da en büyük paya sahip Kazakistan'ı, Azerbaycan ve Türkmenistan izliyor. Rusya ile İran'ın toplam petrol payları ise, sırasıyla 12 ve 5 milyar varil olarak öngörülüyor. Yine Amerikan raporlarına göre, Hazar Denizi 105 milyar metreküp doğalgaz hacmine sahip. Doğalgazda ise ilk sırayı Türkmenistan alırken, bunu Özbekistan ve Kazakistan izliyor.

İran ile SSCB tarafından üzerinde uzlaşmış bir rejimi içeren 1921, 1928 ve 1940 yıllarında imzalanan ancak, günümüzde kabul görmeyen Hazar anlaşmaları, ortak sınır ve deniz ulaşımı hakları konularına değinmiş olmalarına karşın, deniz yatağı altındaki doğal kaynakların kullanımı ve bunun yasal kuralları konusunda hiçbir madde içermiyor. Bu nedenle, Hazar kıyısındaki ülkeler, bağımsızlıklarını korumak ve ekonomik kalkınmalarını sağlamak amacıyla, yabancı yatırımcıları ellerindeki en büyük koz olan petrol ve doğal gaz yataklarına yöneltebilmek amacıyla ciddi çalışmalara başladılar.²¹⁹

Bu ülkeler içerisinde en hızlı hareket eden Azerbaycan, 20 Eylül 1994'de "Hazar Denizi'nin Azerbaycan Sektöründe Azeri, Çırağ ve Güneşli Petrol Yataklarının Ortak Kullanımı ve Bölümü" başlıklı bir uluslararası anlaşma imzalayarak, Batılı şirketleri ülkesine yatırım yapmaya yöneltti. Bu anlaşma, Hazar'ın statü sorununu yeniden gündeme taşıdı.

1995'te Hazar'a kıyısı olan devletler, Hazar'ın yasal statüsü konusundaki görüşmeler için kalıcı bir mekanizma hakkında fikir birliğine vardı ve bu mekanizmayı Ortak Çalışma Grupları olarak belirlediler.²²⁰ Bu grupların başında her devletin Dışışleri Bakanlığı'nın konu ile ilgili yasal yöneticileri bulunacaktı. 1995'te Tahran ve Almatı'da gerçekleştirilen ilk toplantılarda Rusya dışındaki ülkeler, Birleşmiş Milletler

²¹⁸ Şahin Panahov, "Abrazivaniye Akrujayuşey Serdi I Dobrovolniye Organizatsiyi vı Azerbaycana", Central Asia and Black Sea Environment Conference (23-25 October 1996), Ankara 1997, s. 326.

²¹⁹ Panahov, s. 330.

²²⁰ Barbara Janusz, **The Caspian Sea Legal Status and Regime Problems**, <http://www.riia.org/pdf/research/rep/BP0805caspian.pdf> (Erişim: 31 Aralık 2005).

Anlaşması'nın konu ile ilgili özellikle bölgesel bütünlük, silahsızlanma, çevrenin korunması ve deniz ulaşımının serbestliği gibi hükümleri kabul ettiklerini teyit ettiler.

Mart 1996'da imzalanan resmi hükümetlerarası anlaşma ile Rusya, Azerbaycan petrolünün kendi bölgesinden güvenli geçişini garanti ederek, Azerbaycan'ın kendi açık deniz petrol yataklarında denizaltı kaynaklarını işleme ve üretme hakkını da tanıdı²²¹. Buna karşın, 1997'deki görüşmelerde, kıyıdaş devletler arasında, yeniden bir anlaşmazlık yaşandı. İran ve Rusya, 12 millik bir kıta sahanlığının ulusal yetki alanlarında olması şartını da ekleyerek, Hazar'ın eşit çıkarların ortak mülkiyetinde olmasını temel alarak bir anlaşma yapılmasını önerdiler. Buna karşın, Azerbaycan ve Kazakistan tarafından, Hazar'ın uluslararası normlara göre sektörler halinde bölüşümüne yönelik teklif, Türkmenistan tarafından da desteklendi.²²²

Temmuz 1998'de Rusya ve Kazakistan, iki taraf devletin, kendi açık deniz maden kaynaklarını işletme haklarını kullanması amacıyla Kuzey Hazar'ın deniz yatağı üzerine "Hazar Sınır Belirleme Anlaşması"nı imzaladı. Bu anlaşma ile ilk kez bir eski SSCB devleti, kendi denizaltı kaynaklarını üretme ve işletme hakkını ortaya koydu ve denizaltı kaynaklarının bölüşümü konusunu, Hazar'ın hukuki statüsü konusundan açıkça ayrı olarak ele aldırmaı başardı.²²³

İran ve Türkmenistan, bu bağımsız ikili anlaşmayı tüm taraf ülkelerin Hazar kaynaklarından eşit pay almasını amaçlayan "Hazar Denizi'nin yasal statüsü hakkındaki tüm kararların beş taraf ülkenin oybirliği ile alınması konusundaki geri dönüşmez prensip"e aykırı olduğu gerekçesi ile protesto etti. Buna karşın İran ve Türkmenistan arasındaki bu dayanışma kısa sürdü. Şubat 1999'da Türkmenistan Bakü'ye uzanan trans-Hazar boru hattı projesine yöneldi.²²⁴ Bu durum, Kasım 1999'da Türkmenistan, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye arasında Rusya ve İran'ı devre dışı bırakan bir gaz boru hattının çerçeve anlaşmasının imzalanması ile iyice pekişti. Bu anlaşma, Rusya

²²¹ Brince M. Clagett, "Ownership of Seabed and Suboil Resources in the Caspian Sea Under the International Law", Caspian Crossroad Magazine, V. I, No.3, Summer 1999.

²²² M. Croissant, "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımaları", *Avrasya Etüdleri*, 1996-1997, Kış, s. 24.

²²³ Barbara Janusz, *The Caspian Sea Legal Status and Regime Problems*, <http://www.riia.org/pdf/research/rep/BP0805caspian.pdf> (Erişim: 31 Aralık 2005).

²²⁴ Dmitrij Lavrov, "The Caspian Sea Legal Status", <http://www.newenergyanalytics.com/reports/index.phtml> (Erişim: 28 Aralık 2004).

tarafından, tartışmalı yasal statü gerekçesiyle hala protesto ediliyor.

Bu arada İran da bağımsız olarak Aralık 1998'de batılı şirketlerle Hazar'ın İran bölümündeki hidrokarbon potansiyelini değerlendirmek üzere bir Arama Çalışmaları Sözleşmesi imzaladı. Mayıs 1999'da İran, Güney Hazar'da önemli ölçüde genişletilmiş ve hem Azerbaycan hem de Türkmenistan'ın kendi kıta sahanlıkları içinde olduğunu iddia ettiği bir alan üzerinde resmi olarak hak talebinde bulundu ve bu alana, Azerbaycan tarafından halihazırda yabancı şirketlere devredilmiş sahaların bazılarını da dahil etti.²²⁵ Aynı zamanda İran, teklif edilen ortak egemenlik çerçevesinde, Hazar'da yapılmakta ve yapılacak üretimden sağlanacak bölgesel ekonomik gelirlerin % 20'sini alabilmek amacı ile tüm Hazar maden kaynaklarında eşit hak arayışını sürdürdü.

Hazar üzerinde tekrar kontrolü ele geçirebilmek için başlangıçta Hazar'ın bir göl olduğu tezinin en güçlü savunucusu konumunda olan Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan'ın Batı'nın desteğini de aldığı gerçeğinden hareketle, bölgede yalnız kalmamak amacıyla politika değiştirdi. Su yüzeyinin ortak kullanımı konusunda taviz vererek, Temmuz 1998'de Kazakistan ile Hazar'ın kuzey kısmıyla ilgili olarak deniz yatağı için ortay hat prensibini, su yüzeyi içinse ortak sahipliği içeren bir anlaşma imzaladı. Ardından 9 Ocak 2001'de Azerbaycan'la da benzer nitelikte bir anlaşma imzaladı.²²⁶

Hazar bölgesinin siyasi ve ekonomik merkezi konumuna gelen Azerbaycan, Hazar'ın statüsü konusunda Rusya ile beraber en ağırlıklı konumda. Bu bölgede en çok çıkarı olan Bakü, önceleri Hazar'ın bir uluslararası "iç göl" olduğunu ve bu yüzden de tamamının kıyı devletleri arasında bölüştürülmesi gerektiğini iddia ediyordu. Ancak, Rusya ve İran'ın Hazar'daki kaynakların "ortak kullanımı" konusundaki baskıları, Azerbaycan'ın yön değiştirmesine sebep oldu. Azerbaycan, Hazar'ın bir deniz olduğu ve her devletin münhasıran egemenliğini kullanacağı ulusal sektörlere bölünmesi gerektiği yönünde yeni politikalar oluşturdu.²²⁷

²²⁵ Timur Onica, "Optimism increases for caspian sea agreement", **Business & Economics**, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav041904.shtml> (Erişim: 25 Ocak 2005).

²²⁶ Ramiz Memmedov, s. 5.

²²⁷ Lavrov, s. 2.

Ülkesinde yaşayan önemli miktarda Rus asıllı nüfus sebebiyle Rusya'yla çatışmaya girmek istemeyen Kazakistan'ın bölgedeki konumu diğer ülkelere göre daha hassas. Hazar sahil şeridi üzerinde % 29,6'lık bir payla en çok alana sahip olan Kazakistan, bütün kıyıdaş ülkelerin paylarının % 20'nin altında olması nedeniyle, İran tarafından önerilen eşit (% 20) paylaşımın onaylanması halinde bu durumdan en fazla zararı gören ülke olacak. Kazakistan bunu önleyebilmek amacıyla, 9 Ekim 2000'de Rusya ile Hazar'ın statüsünün belirlenmesinde "ortay hat" prensibini kabul eden, denizin dibini ulusal sektörlere bölerken, su yüzeyini ortak kullanıma açmayı öngören bir işbirliği deklarasyonu onaylandı. 29 Kasım 2001'de de Azerbaycan ile Kazakistan arasında, Rusya ile imzalanan anlaşmanın bir benzeri imzalandı.²²⁸

Böylece Hazar'ın kuzey kesiminde Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Azerbaycan arasındaki anlaşmazlıkta çözüme varıldı. Bu yüzden Kazakistan, statü tartışmalarında tarafsızlığını sürdürüyor ve bu konuda İran'a en çok karşı çıkan Azerbaycan'la aynı çizgide yürüyor. Farklı haritaları esas alan Azerbaycan ile Türkmenistan arasında Kepez petrol yatakları nedeniyle, tartışmalar sözkonusu. Bu durum, Türkmenistan'ın giderek İran'a yakınlaşmasına sebep oldu. Türkmenistan, başlangıçta Rusya ve İran'ın ortak kullanım tezini kabul etti ve 12 Kasım 1996'da bu üç ülke arasında memorandum imzalandı. Ancak daha sonra Aralık 1998'de Moskova'da yapılan kıyı devletleri zirvesinde Rusya-Kazakistan-Azerbaycan üçlüsünün politikalarında daha yakın bir çizgiye yaklaştı.²²⁹ Bugün, birlikte hareket eden Türkmenistan ve İran bu sorunun ancak beş kıyıdaş ülkenin ortak kararı ile çözülebileceğini savunarak, ikili anlaşmalarla bu sorunun çözülmesine karşı çıkıyor.

Azerbaycan ve Türkmenistan arasında "ortay hattın" çekilmesi konusunda ortaya çıkan metodoloji sorunu, aslında temel olarak aynı fikri savunan (denizin hem dibinin ve hem de yüzeyinin bölünmesi tezi) bu iki ülkeyi karşı karşıya getirdi. Türkmenistan'ın teklif ettiği tezin kabul edilmesi durumunda sadece tartışmalı Kepez/Serdar yatağı değil, Azeri ve Çırağ yatakları da Türkmenistan sektöründe kalıyor. Abşeron yarımadası vasıtasıyla coğrafi olarak denizin ortasına doğru sokulan

²²⁸ Abbas Maleki, "The Legal Status of the Caspian Sea: Discussion of Different Iranian Views", **Institute of Caspian Studies**, April 2001, <http://www.caspianstudies.com/article/Maleki-legal.htm> (Erişim: 25 Ocak 2005).

²²⁹ "Caspian Center Group", **Avrasya Dosyası**, sayı 107, (Eylül 1998), s. 2.

Azerbaycan da deniz sınırlarının daha geniş bir alana yayıldığı ve tartışmalı yatakların kendi ulusal sektörü içerisinde kaldığı tezini savunuyor.²³⁰ İki ülke arasındaki bu tartışmalardan hala bir sonuç alınamadı.

Hazar'da çıkarılan petrolün batı ülkelerine taşınması ve Batı ülkelerinin bölgeye olan ilgisi, bölgede kuşatıldığını düşünen İran'ı da bir hayli endişelendiriyor. Çünkü, Hazar'da çıkarılan petrolün artması İran petrolüne olan talebi azaltacak ve petrol fiyatlarının azalmasına sebep olacaktır. Bu yüzden, İran, Hazar petrollerinin eşit paylaşımından yana.²³¹

İran, statü sorununun ancak İran ve Rusya arasında çözülebileceğini, diğer ülkelerin ise alınacak kararlara uyması gerektiğini savunuyor.²³² Güney Azerbaycan sorunu sebebiyle Azerbaycan'ı tehdit olarak nitelendiren İran'ın statü tartışmalarını yürüttüğü ülkelerin başında Azerbaycan geliyor. Bu sebeple de Azerbaycan'ın gelişmesine ve "Güney" için bir cazibe merkezi haline gelmesine önemli katkılar sağlayacak petrol anlaşmalarını engellemek için Hazar'da uzlaşmaz tutum sergiliyor. Kendi payına düşen kısımdan (% 12) memnun kalmayan İran, Hazar bölgesindeki uzlaşmaz tutumunu sadece Azerbaycan'a değil, diğer kıyıdaş ülkelere yönelik de sürdürüyor, Rusya'ya karşı da nüfuz mücadelesi veriyor.²³³ Hazar havzasını paylaşan beş ülkenin tutumları, yukarıda çizilen çerçeveye açıkça ortaya çıkıyor. Hazar denizinin statüsü konusunda Azerbaycan, Kazakistan ve Rusya Federasyonu'nun aynı paralelde hareket ettikleri, İran'ın da bölgede yalnız kalmamak için bu üçlüyle yakınlaşma çabası içerisinde olduğu gözlenirse de, çıkarları doğrultusunda zaman zaman anlaşmaları engellemeye yönelik girişimlerine devam edebileceği değerlendiriliyor.²³⁴

Kıyıdaş ülkelerin tümünün işbirliği konusunda ciddi siyasi irade gösterememesi nedeniyle, Hazar'ın yasal statüsü sorunu henüz bir çözüme kavuşmaması

²³⁰ Feld Lowell, **İran, Country Background**, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/iran.html> (Erişim: 19 Şubat 2005), s. 6-7.

²³¹ Memmedov, s. 64.

²³² Liz Fuller, "Still No Decision On Caspian Sea", http://www.parstimes.com/news/archive/2005/rfe/caspian_future.html (Erişim: 10 Şubat 2005)

²³³ Abbas Maleki, "The Legal Status of the Caspian Sea: Discussion of Different Iranian Views", **Institute of Caspian Studies**, April 2001, <http://www.caspianstudies.com/article/Maleki-legal.htm> (Erişim: 25 Ocak 2005).

²³⁴ Timur Onica, "Optimism increases for caspian sea agreement", **Business & Economics**, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav041904.shtml> (Erişim: 25 Ocak 2005).

bu ülkeler arasında ciddi çıkar çatışmalarına zemin hazırlıyor. Bu nedenle, Hazar'a kıyıdaş ülkelerin yeniden görüşmelere başlamaları herkesin yararına olacaktır. Ancak, birlikte hareket ederek, bağımsız uzman danışmanlık hizmetleri de alınarak, uzlaşma sonucu yapılacak anlaşmalara dayalı hukuki çözümlere ulaşılabilecektir.²³⁵

Bugün, Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında, deniz tabanının bölünmesini, denizin ise ortaklaşa kullanılmasını öngören ilke gereğince imzalanan çeşitli anlaşmalar var. Diğer taraftan Rusya, zaman zaman İran'ın yanında yer alıyor.

Moskova ve Tahran, Hazar'ın enerji kaynaklarının, Azerbaycan üzerinden Batı Avrupa piyasasına nakledilmesi için denizin altından boru hatlarının inşa edilmesine karşı çıkarak, bu tür projeler için beş ülkenin onayının alınması gerektiğini savunuyorlar. Hazar denizinin ortasında bulunan Hazar ve Kepez petrol yataklarının paylaşımı konusunda Azerbaycan'la görüş ayrılığı yaşayan ve "ortay hat"ı kabul etmeyen Türkmenistan ile denizin eşit bölünmesinden yana olan İran arasında ise uzlaşma sağlanamıyor.²³⁶

Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesi hukuki bir mesele olmakla birlikte, kıyıdaş devletlerin konu hakkında hukuki gerekçe ve görüşlerini belirleyici öğeler olarak politik ve ekonomik unsurların ön plana çıktığı görülmektedir. Çalışmada farkedilen hususlardan bir tanesi, Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün belirlenmesi meselesinin salt hukuki bir tartışmadan ibaret olmadığıdır. Suyolu devletleri arasındaki görüş ayrılıkları devletlerin sadece hukuki görüşlerine değil fakat aynı zamanda maddi çıkarlarına da dayanmaktadır. Politik ve ekonomik faktörlerin, devletlerin hukuki bakımdan savundukları tezlerin etkenleri olduğunun önemli bir göstergesi de, zaman içinde değişen politik ve ekonomik çıkarlara göre devletlerin hukuki tezlerinin de değişmesidir. Bu saptama ile dikkat çekilmek istenen husus, Hazar'ın göl mü yoksa deniz mi olduğu yolunda devam edegelen tartışmaların yapay olduğu ve meselenin kilit noktasının coğrafi özellikleri itibariyle deniz ya da göl olmak durumu değil, beş kıyıdaş devletin Hazar Denizi'nin doğal zenginliklerinden ne oranda pay alacağı üzerinde bir

²³⁵ Liz Fuller, “**Still No Decision On Caspian Sea**”, http://www.parstimes.com/news/archive/2005/rfe/caspian_future.html (Erişim: 10 Şubat 2005)

²³⁶ Dmitrij Lavrov, “**The Caspian Sea Legal Status**”, <http://www.newenergyanalytics.com/reports/index.phtml> (Erişim: 28 Aralık 2004).

anlaşmaya varılmaması olduğudur.²³⁷ Dolayısıyla; hukuki tezler kadar siyasi ve ekonomik nedenlerin de etki ettiği bir anlaşmazlık sözkonusudur.

B. HAZAR DENİZİ'NİN EKONOMİK KAYNAKLARI

1. Petrol

Hazar Denizi'nde 1949 Kasımı'nda ilk petrol kuyusu açılmış ve halen petrol üretimine devam edilmektedir. Hazar'ın petrol rezervleri hakkında çeşitli rakamlar yayınlanmaktadır. Geoffrey Kemp ve Robert Harvey yayınladıkları “*Stratejik Coğrafya ve Değişen Ortadoğu*” adlı araştırmasında Hazar'ın petrol rezervlerinin 8.8 milyar varil olabileceği hakkında bilgi verilmektedir. “*Foreign Affair*” dergisinde uzmanların verdikleri bilgilere göre Hazarın petrol rezervleri “100 milyar varilden az değildir”. Onların fikrine göre “Hazar, İran Körfezi'nden sonra ikinci sırada bulunmaktadır”.

A.B.D. Enerji bakanlığının verdiği bilgilere göre Hazar havzasında 200 milyar varilden fazla petrol bulunmaktadır ve bu rezervlerden dörtte biri Azerbaycan kesimindedir. Başka bir batı kaynağına göre Hazar havzasında toplam değeri 4 trilyon USD olan 178 milyar varil petrol bulunmaktadır.²³⁸

Türk Boğazları Gönüllü İzleme Grubu Başkanı İ. Soysal bir makalesinde Hazar bölgesi petrol rezervleri konusunda aşağıdaki bilgileri vermektedir. “Amerikalı uzmanların uydular yoluyla elde ettikleri verilere göre, Azerbaycan ve Kazakistan kıyılarının ötesinde, Hazar denizi altında, ayrıca Kazakistan'ın bu denize yakın Tengiz bölgesinde ve az da olsa Azerbaycan kıyılarında toplam 200 milyar varil (yaklaşık 30 milyar ton) petrol rezervi vardır. Dünyadaki petrol rezervlerinin % 50'sini oluşturan Körfez petrolerinden sonra, Hazar petroleri %17 oranla ikinci gelmektedir”.²³⁹ Bir başka kaynakta da “Azerbaycan'ın bilinen petrol rezervlerinin 3.3 milyar varil olduğu tahmin edilmektedir. Bu miktarın 1.2 milyar varili karada 2.1 milyar varili ise karadan

²³⁷ Barbara Janusz, **The Caspian Sea Legal Status and Regime Problems**, <http://www.riia.org/pdf/research/rep/BP0805caspien.pdf> (Erişim: 31 Aralık 2005).

²³⁸ Nesip Nesipli, **Azerbaycan Jeopolitiği ve Petrol**, Öyretmen Neşriyatı, Bakü, 2002, s. 23.

²³⁹ İsmail Soysal, “Hazar Bölgesinde Petrol ve Doğal Gaz kaynakları”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998, s. 20.

az uzaktaki deniz alanlarında olduğu bilinmektedir.²⁴⁰ Bir çok kaynakta Kazakistan'ın Tengiz yatağının dünyanın en büyük petrol bölgelerinden birisi olduğu, yaklaşık 25-30 milyar varil petrol içerdiği, Tengiz'den kuzeyde bulunan Korelev bölgesinde de petrol rezervlerinin milyarlarca varil olduğu belirtilmektedir.

Aşağıdaki tabloda Hazar Bölgesi ülkelerinin sahip oldukları petrol rezervleri hakkında bilgiler sunulmuştur. (Tablo 2)

Tablo 2
Hazar Denizi Bölgesi Petrol Rezervleri (Milyar Varil)

	Bilinen Rezervler	Muhtemel Rezervler	Toplam Rezervler
Azerbaycan	3.6 – 12.5	27	31-40
İran	0.1	12	12
Kazakistan	10.0 – 17.6	85	95-103
Rusya	0.3	5	5
Türkmenistan	1.7	32	34
Özbekistan	0.3	1	1
Toplam	16.0 – 32.5	163	179 – 195

Kaynak: Gadir Bayramov, **Hazar Bölgesi ve Azerbaycan: Enerji Kaynakları ve Sorunlar**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafiya Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 8.

Tablodan da görüldüğü gibi, dünya çapında önemli rezervlere sahip Hazar havzasında en büyük rezerve Kazakistan sahiptir. Kazakistan'ı Azerbaycan ve Türkmenistan takip etmektedir. Petrol için verilen bu bilgilere her zaman yenilerinin ekleneceği muhakkaktır. Hazar Denizi'nde petrol arama çalışmaları yoğun şekilde devam etmektedir. Hazar'ın muhtemel rezervleri bilinir hale geldiğinde, dünya petrol üretiminin coğrafyası önemli ölçüde değişebilir.²⁴¹

2. Doğal Gaz

“Hazar Denizi Bölgesi” olarak adlandırılan bölgede yer alan ülkeler - Hazara kıyısı olan Kazakistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Rusya, İran ve Hazar'a kıyısı

²⁴⁰ Michael Rotenberg ve Glen Hovard, “Azerbaijan Oil Industry”, **Russian Oil & Gas Guid**, July, 2000, Vol. 2, no 3, s. 34.

²⁴¹ Timor, s. 220.

olmamakla birlikte bölgenin özellikle eski Sovyet Cumhuriyetlerine sıkı ekonomik ve kültürel bağlarla bağlı olan ve zengin doğal gaz kaynakları ile dünya pazarları için aynı önemi paylaşan Özbekistan – dünyanın bu en büyük gölünün altında ve yakınlarında dev doğal gaz rezervlerine sahip bulunmaktadır. Petrol yataklarının büyük çoğunluğu Azerbaycan ve Kazakistan da yer alırken, doğal gaz yataklarının büyük çoğunluğu Türkmenistan da yer alıyor; özellikle Kazakistan da ki Tengiz yatağının dünyada son 25 yılda keşfedilen en büyük petrol ve doğal gaz yatağı olduğu söylenmektedir.

Hazar Denizi Bölgesinin bilinen doğal gaz rezervleri 6.7 – 9.6 trilyon m³ olarak hesaplanmıştır. (Tablo 3).

Tablo 3
Hazar Denizi Bölgesi Doğal Gaz Rezervleri (Trilyon m³)

	Bilinen Rezervler	Muhtemel	Toplam
Azerbaycan	0.3	1.0	1.3
İran	-	0.3	0.3
Kazakistan	1.5 – 2.4	2.5	4.0 – 4.8
Rusya	-	-	-
Türkmenistan	2.8 – 4.4	4.5	8.9
Özbekistan	2.1 – 2.5	1	3.1 – 3.5
Toplam	6.7 – 9.6	9.3	16.0 – 18.8

Kaynak: Bayramov, s. 8

Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan bilinen doğal gaz rezervlerine göre dünyanın en önemli 20 ülkesi arasında yer almaktadırlar. Ancak bölgenin doğal gaz potansiyelinin çoğunluğu henüz kullanıma açılmadığı gibi daha keşfedilmemiş bir çok yatağın bulunduğu da tahmin edilmektedir. Aslında günümüzde bölgeyi cazip kılan en önemli faktör, bu potansiyel rezervlerdir. Hazar Denizi Bölgesinin bu büyük petrol ve doğal gaz potansiyeli, özellikle 1991 de Sovyetler Birliği'nin parçalanmasından sonra büyük ilgi çekmektedir. Bu derece zengin yataklara sahip bölgenin uluslararası petrol ve doğal gaz şirketlerinin bu kaynaklardan pay kapma mücadelesine sahne olması doğaldır.

3. Balıqçılık

Hazar Denizi'nin dünya piyasalarındaki önemini artıran sektörlerden birisi de balık sektörüdür. Petrol ve doğal gaz rezervlerinin yanı sıra Hazar Denizi, kaliteli ve zengin balık rezervlerine de sahip kapalı bir su havzasıdır. En kıymetli balık türü olan Mersin (Nere) balığının esas vatanıdır. Hazar'da, özellikle Mersin balığı üretimi ve bu balığın ürünü olan siyah havyar üretimi önemli bir ekonomik gelir kaynağıdır.

Hazar'ın Azerbaycan sektöründe yaklaşık 120 çeşit balık vardır ve bunlardan yedisi, tüketim ve ilaç sanayisinde kullanılan, nere balığının muhtelif türleridir. Önemli bir balık türü olan kırmızı balıktır. 1899'da Hazar'ın Azerbaycan sahilinde sadece 158 bin kırmızı balık çeşidi olduğu ve 1912 yılında ise, yaklaşık olarak 280 bin balık çeşidi olduğu yönünde bilgiler bulunmaktadır.²⁴²

Günümüzde BDT ülkelerinde Hazar havzası, balık avının %55 – 56'sını, yiyecek balık ürünlerinin %40 – 42'sini, Balık konserve ürünlerinin %50'sini sağlamaktadır.²⁴³

1980'li yılların başına kadar Hazar zengin balık popülasyonu ile ün kazanmıştı. Özellikle Mersin balığından elde edilen siyah havyar bir zamanlar Rusya'nın batıya dışsatımının %90'ını oluşturmaktaydı. Daha önceden 65.000 ton Mersin balığı çıkarılmasına karşın 1980 yılında bu rakam 25.000 tona düşmüştür. Bu miktar 1994 yılında ise 7.000 tona kadar gerilemiştir. Volga deltasında 120.000 balıkçı geçimini bu işten sağlarken zamanla bu sayı 2.000 balıkçıya kadar gerilemiştir.²⁴⁴

Havyarın 1992 – 2000 yılları arasında toplam ticareti ortalama yılda 450 tondur²⁴⁵. Azerbaycan da Mersin Balığı ve Havyar üretiminin idare edilmesi, üretimi, pazarlanması ve ihracat hakkı devlete ait “Azerbalıq” şirketine aittir.

²⁴² Budaqov Budaq ve Yaqub Qeribli, **Azerbaycan Respublikasının Fiziki Coğrafiyası**, Öyretmen Neşriyatı, Bakı, 1996, s. 77.

²⁴³ Hebiyev, s. 220.

²⁴⁴ **Etraf Muhitin Muhafizesi Üzere Milli Fealiyyet Planı**, Dövlət Ekologiya ve Tebietden İstifade Nezaret Komitesi, Bakı, 1998, s. 39-40.

²⁴⁵ **Etraf Muhitin Muhafizesi Üzere Milli Fealiyyet Planı**, s. 38.

Son yıllarda daha çok küçük balıkların tutulduğu Hazar'da önemli balık türlerinin miktarı düşmüştür. Her yıl miktar %10 azalma kaydetmektedir.²⁴⁶

4. Nakliyat

Hazar denizi, demir yollarının olmadığı dönemde Hazar denizi kıyısında yerleşen ülkeler arasında ticari ilişkilerin kurulması ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Özellikle Hazar denizi'nin Azerbaycan bölgesinde yerleşen Bakü limanının hem derin oluşu hem de donmaması bölgedeki ticaretin gelişmesine olumlu etkileri olmuştur. Bakü limanı Orta Asya'dan batı piyasalarına mineral, ürün ve diğer ürünlerin taşınmasında bir lojistik koridor olarak anahtar bir noktadır. Bakü limanı, Ortadoğu, Avrupa ve Güney doğu Asya ülkeleri için elverişli "transit rolünü" oynayabilir.

Deniz yolu ile yük taşımacılığın gelişimi ise şöyledir: 1960' da 9.163, 1970'de 13.138, 1980'de 11.354, 1990'da 3.870 ve 1997'de 5.008 milyon deniz yolu ile yük taşımacılığı yapılmıştır.²⁴⁷ Verilere dikkat edildiğinde yıllar itibariyle deniz yolu ile yük taşımacılığının hacminin dikkat çekici oranda azaldığı görülmektedir.

2000 yılında deniz nakliyatında yük taşınması 1999 yılına göre %18.5 artarak 8779 bin ton olmuştur. Taşınan yüklerin %99.3'ü dış ilişkiler ile ilgilidir. Taşınan yüklerin %70'ini petrol ürünleri oluştururken %30'unu diğer ürünler oluşturmaktadır.

1990'lı yılların ortalarından itibaren nakliyat sektöründeki gözlenen gelişmede ise, Kazakistan petrolünün Hazar Denizi'nden geçerek Karadeniz'e nakledilmesi önemli rol oynamıştır.²⁴⁸

2000 yılında gemilerle yolcu taşınması, 1999 yılına göre %14.4 azalarak, 11.9 bin olarak gerçekleşmiştir.

Hazar Deniz Gemicilik işletmesi tarafından 1997 yılında yaklaşık 3 milyon ton erken petrol ve petrol ürünleri taşınırken, bu rakam 1998 yılında 5.3 milyon ton olmuştur. 1998 yılında Aktau (Kazakistan) ve Abşeron (Azerbaycan) limanları arasında

²⁴⁶ Azerbaycan İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1997, s. 64.

²⁴⁷ Narodnoye Hozayistvo Azerbaicanskoi SSR V 1983 Godı Stat. Ejegodnik, Bakı, 1983, s. 91; Statisticeskiye Pokazateli Azerbaicana V 1997 Godı Statı, Ejegodnik, Bakı, 1998, s. 38.

²⁴⁸ Azerbaycan'ın İqtisadi İcmalı, TASİS Avrupa Ekspertiza Xidmeti, İyul-Dekabr 1999, s. 41.

1.8 milyon ton, BDT ülkeleri limanları arasında 4 milyon ton, İran limanlarına ise 979 bin ton petrol ürünü taşınmıştır.²⁴⁹

Bakü Uluslararası Deniz Limanında 2000 yılında ithalat ve ihracat hacmi 1999 yılında göre %26.8 artış kaydederek, 4593.8 bin ton hacminde gerçekleşmiştir. Bu yüklerin %76.9'u uluslararası transit yüklerden oluşmaktadır.

5. Ekonomik Değer Taşıyan Diğer Doğal Kaynaklar

Enerji rezervlerinin dışında Hazar Denizi'nin Karaboğazkol körfezinde önemli miktarda natrium-sülfat, magnezyum ve tuz bulunmaktadır. Körfezden çıkarılan natrium- sülfat, sahilde kimya tesislerinde işlenmektedir.²⁵⁰ Dolayısıyla petrol ve doğal gaz dışında, bünyesinde bulundurduğu madenler yönüyle de Hazar, kayda değer bir ekonomik potansiyele sahiptir.

6. Rüzgar Enerjisi

Rüzgar gücü, güneş enerjisinin dolaylı bir şeklidir. Bu güç, yeryüzünün her bölgesinin eşit bir şekilde ısınmayışı ve buna bağlı olarak oluşan alçak ve yüksek basınç merkezlerinin karşılıklı etkileşimi sürecinin eseridir.²⁵¹ Rüzgar enerjisinden öncelikle mekanik güç ve enerji üretimi alanlarında yararlanma imkanı vardır.

Aslında Rüzgar enerjisinden faydalanmanın çok eski tarihi olmasına rağmen bu alanda zaman içerisinde çok fazla bir ilerleme olmadığı görülmektedir. Öncelikle mekanik güç olarak daha sonra elektrik enerjisi elde edilen bu enerji kaynağından, günümüzde büyük ölçülerde faydalanılabilmesi için bir kısım çalışmalar yapılmaktadır. 1970'li yıllarda yaşanan petrol krizinden sonra dünyada rüzgar enerjisi üretimine önem verildiği görülmektedir. Bir çok ülkede rüzgarla çalışan elektrik santrallerinin kapasitelerinin arttırılmasına çalışılmaktadır. Büyük santrallerin kurulmasında ekonomik ve teknik açıdan bazı engellerle karşılaşılsa da, rüzgar enerjisi zor erişilen uzak bölgelere elektrik enerjisi ulaşmasına imkan vermektedir.

²⁴⁹ **Avrasya Dosyası**, s. 114, TİKA Bülteni, Şubat 1999/ 2, s. 2.

²⁵⁰ Nebi Nebiyev, **İktisadiyat Cemiyet ve Ekoloji Muhiti**, Ağrıdağı Neşriyyat, Bakı, 2000, s. 246.

²⁵¹ Hayati Doğanay, **Enerji Kaynakları**, Şafak Yayınevi, Erzurum, 1998, s. 440.

Dünyada rüzgar enerjisinde faydalanmaya imkan verecek santralleri kurmayı ekonomik kılacak bölgeler bir hayli sınırlıdır. Dünya enerji ihtiyacı ile karşılaştırıldığında rüzgar gücünden elde edilebilecek enerjinin çok küçük bir oranda kalmasına rağmen, örneğin İngiltere’de kullanılan toplam elektrik enerjisinin %10 kadarının bu yolla sağlanabileceği hesaplanmıştır.

Özellikle ekolojik denge açısından olumsuz dışsallığı “sıfır” düzeyinde olan rüzgar enerjisinden faydalanma önem arz etmektedir. Rüzgar enerjisi en az çevre sorunu yaratan yenilebilir enerji kaynaklarından biridir. Karşılaşılan sorunlar da uygun tasarım ve sağlam tesisatla önlenemez nitelikte olup sonuçta bir atık üretimi söz konusu değildir. Rüzgar tribünleri genellikle yerleşim bölgelerine uzak inşa edildiklerinden gürültü ve görüntü kirliliği en az düzeydedir. Gürültü sorunu kanat tasarımının ya da dönme hızının değiştirilmesi yoluyla da azaltılabilmektedir.²⁵²

Bununla birlikte rüzgar enerjisinden faydalanmanın coğrafi olarak bazı sınırlamaları söz konusudur. Rüzgar enerjisinden yararlanma konusunda göz önünde tutulması gereken en önemli faktör rüzgar hızıdır. Rüzgarın hızı 5-6 m/sn, yani 27-35 km/h arasında iken en elverişli bir durum elde edilmekte olup ayrıca rüzgarın günün büyük bir kısmında devamlı esmesi de gerekmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, uzmanlar tarafından yapılan tahminlere göre Abşeron’da rüzgarın gücü 2.7 – 2.8 milyon kvt enerji üretime imkan vermektedir.²⁵³

Hazar’ın dalgaları, Azerbaycan’ın yayla bölgeleri dışında, Abşeron yarımadası ve kıyı kesiminde güçlü “hezri” rüzgarları altında güçlü enerji birikimi yaratmaktadır. Gelecekte ilim ve tekniğin tatbiki sahasında Hazar’ın dalga gücünden faydalanılması da söz konusu olabilecektir.²⁵⁴

Abşeron yarımadasında ve Hazar denizi sahillerinde hakim olan rüzgarın hızı bazen 35 – 40 m/sn’ ye kadar ulaşmaktadır. Bu bakımdan özellikle Abşeron yarımadası ve Kobustanda’da rüzgar enerjisinden yararlanma imkanı vardır.²⁵⁵ Günümüzde

²⁵² Koray Başol, **Doğal Kaynaklar Ekonomisi**, Akliselim Ofset Tesisleri, İzmir, 1991, s. 173.

²⁵³ M.A. Stinkovich ve E. Shnilram, **Energetika: Problemi İ Prespetivi**, Luç Basımevi, Moskova, 1981, s. 38.

²⁵⁴ Hebiyev, s. 220-221.

²⁵⁵ Budaqov, Qeribli, s. 43-44.

rüzgarla çalışan motora rastlamak mümkün olmasa da 20 yüzyılın başlarında sadece Abşeron da 3 bini aşkın motorla rüzgardan faydalanılmaya çalışılmıştır. Hezri rüzgarlarından faydalanılarak rüzgar enerjisi üretilmesinde yetersiz kalınmakla birlikte, günümüzde bazı çalışmaların yapıldığı görülmektedir.

II. HAZAR DENİZİ'NDE MEYDANA GELEN OLUMSUZ DIŞSALLIKLAR

Kirliliğin esas kaynakları dünyanın her tarafında aynı şekilde insanların yaşamlarını sürdürürken yaptıkları çalışmalardan kaynaklanmaktadır. İnsan nüfusunun toplandığı merkezler önlenemez bir şekilde organik madde, ağır metaller, hidrokarbon ve zehirli maddelerin atık olarak oluşmasına neden olmaktadır. Bugün Hazar denizinde meydana gelen olumsuz dışsallıklara baktığımız zaman bunların temelinde yaşam ve sanayi çalışmalarının olduğunu görmekteyiz. Hazar Denizinde meydana gelen olumsuz dışsallıkların temel kaynakları aşağıdaki gibi sıralanabilir.

A. PETROL VE DOĞAL GAZ KAYNAKLI KİRLENME

SSCB'nin 1991' deki dağılmasından sonra dünya komünist rejimin Hazar denizindeki kötü siciliyle tanıştı. Paslanmış makineler, zehirlenmiş toprak ve su, kontrol edilemeyen petrol kuyularındaki patlamalar Sovyetlerin Hazar Denizini istismarının yan ürünlerinden ve etkilerinden sadece birkaçıdır. Milyarlarca dolarlık yabancı yatırımlara rağmen halen Sovyetlerden kalma petrol kuyuları yerlerini korumaktadır. Kirlenmenin uzun tarihi, denizdeki potansiyeli sonuna kadar kullanma gibi ekonomik baskı ile birleşince Hazar denizinin kirlenmesinin ve çevrenin daha da kötüye gitmesi gittikçe artacak anlamına gelebilir.²⁵⁶

Petrol ve doğal gaz çıkarımı, nakliyesi ve endüstriyel üretim Hazar denizinde ve çevresindeki havanın, suyun ve toprağın korkunç şekilde kirlenmesine neden olmuştur. Hazar denizi ve çevresindeki sistematik su, hava ve toprak tahlilleri hepsinin aşırı oranda fenoller, petrol ve ürünleri ile kirlendiğini gösteriyor. Mineral yataklarının araştırılması, petrol çıkarımı ve boru hattı inşaatlarının kirlettiği alan bugün 30.000

²⁵⁶ M. D. Diarov, **Hazar Denizinde Ekolojik Facialar Hayali Değil**, http://www.caspinfo.ru/library/report/diarov_o3_04.pdf (Erişim: 15 Aralık 2005).

hektar civarındadır.²⁵⁷ Petrol sahalarında veya rafinelerindeki kirlenme çağdışı teknolojiler, doğru düzgün çalışmayan ekipmanlar veya sadece umursamazlıktan dolayı devam etmektedir. Ne yazık ki, en iyi şekilde yapılan petrol ve doğal gaz çalışmaları bile çevreye zarar verebilmektedir. Petrol ve doğal gaz aramalarındaki sismik çalışmalarda kullanılan yüksek sesler canlılar ve özellikle balıklar üzerinde çok olumsuz etkiye yol açmaktadır.²⁵⁸

Diğer yandan petrol kuyularından kaza sonucu petrol akma olasılığı her zaman vardır ve bu durum kontrol altına alınıncaya dek saatlerce, günlerce veya aylarca petrol çevreye akmaktadır. Açık denizde bu tür kazalar seyrek olsa da dünyadaki petrol kuyularının %1'i araştırma sırasında kesinlikle bu durumla karşılaşmaktadır.²⁵⁹ Dahası, araştırma kuyularından çıkan gazların bilinçli bir şekilde yakılması atmosfere karbon saçmaktadır.

Petrol ve doğal gaz çalışmalarından en çok Azerbaycan'ın Abşeron bölgesi etkilenmiştir. Eldeki veriler 100 yıldan fazla bir süredir petrol çıkarılan bu bölgede çevrenin ciddi bir biçimde kirlendiğini ortaya koymaktadır. Çevreye karşı duyarsızlık, doğal gaz, petrol çıkarımına verilen önem Azerbaycan da feci sonuçlara neden olmuştur: Petrol çalışmalarının arkasında binlerce hektarlık aşırı kirli toprak, sayısız petrol gölleri, kirlenmeden dolayı simsiyah kesilmiş Bakü körfezi ve Hazar denizinde yüksek kirlilik seviyesi....

B. ZİRAAT, SANAYİ VE BELEDİYE ATIK SULARI

Doğal gaz ve petrol üretiminin neden olduğu kirlilik azımsanmayacak kadar olmasa da petrolden doğan kirlilik o kadar da ciddi sayılmayabilir, çünkü hidrokarbonlar deniz suyunda çözülme de çürüyerek yok olmaktadır. Ne yazık ki çevreye en büyük tehdidi denize atılmadan akıtılan belediye kirli suları, sınai ve zirai atıklar oluşturmaktadır. Hazar sahilindeki BDT ülkelerinin belediyelerinin atık su toplama ve

²⁵⁷ **Caspian Sea Region: Environmental Issues**, Energy Information Administration-USA, 2004, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caspenv.html> (Erişim: 25 Aralık 2005).

²⁵⁸ **The Caspian Sea Region: Environmental Change**, http://www.giwa.net/publications/articles/ambio/article_6.pdf (Erişim: 2 Ocak 2006).

²⁵⁹ **Xezer Denizi Ekolojiya Programı**, Azerbaycan'da Ekolojiyi Harekat, <http://ruzgar.aznet.org/ruzgar/Azeri/3-1az.htm> (Erişim: 10 Kasım 2005).

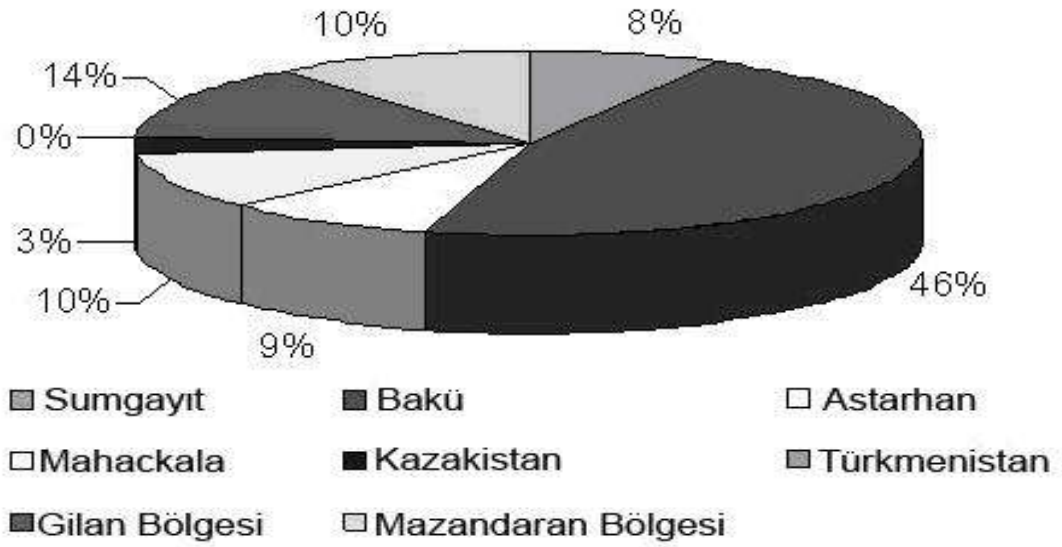
işleme üniteleri genelde sanayi atık sularını da kanalizasyon sularıyla birlikte ele almaktadır. Belediyelerin Hazar denizine doğrudan akıttıkları atık suların yaklaşık %40'ı mekanik ve bazen de biyolojik işleme tabi tutulmaktadır. Geri kalan %60 atık su hiçbir işleme tabi tutulmadan denize akıtılmaktadır.²⁶⁰ Temizleme işlemine tabi tutulan yerlerde de ekipmanlar çok eski veya gerekli şekilde çalışmadığından dolayı temizleme işleminin etkinliği çok düşüktür. Kirliliğe neden olan atıkları genelde ele alırsak belediyelerin atık suları nehirler kadar olmasa da yerel insan sağlığı sorunlarına ve denize akıtılan uzun vadeli ekolojik sorunlara ve insan sağlığına tehdit edebilecek durumlara neden olmaktadır. Aşağıda Tablo 4'de Belediyelerin bir yıl içinde Hazar denizine akıttığı kirli maddelerin toplam miktarları gösterilmiştir

Tablo 4
Belediyelerin Bir Yıl İçinde Hazar Denizi'ne Akıttığı Kirli Maddelerin Toplam Miktarı

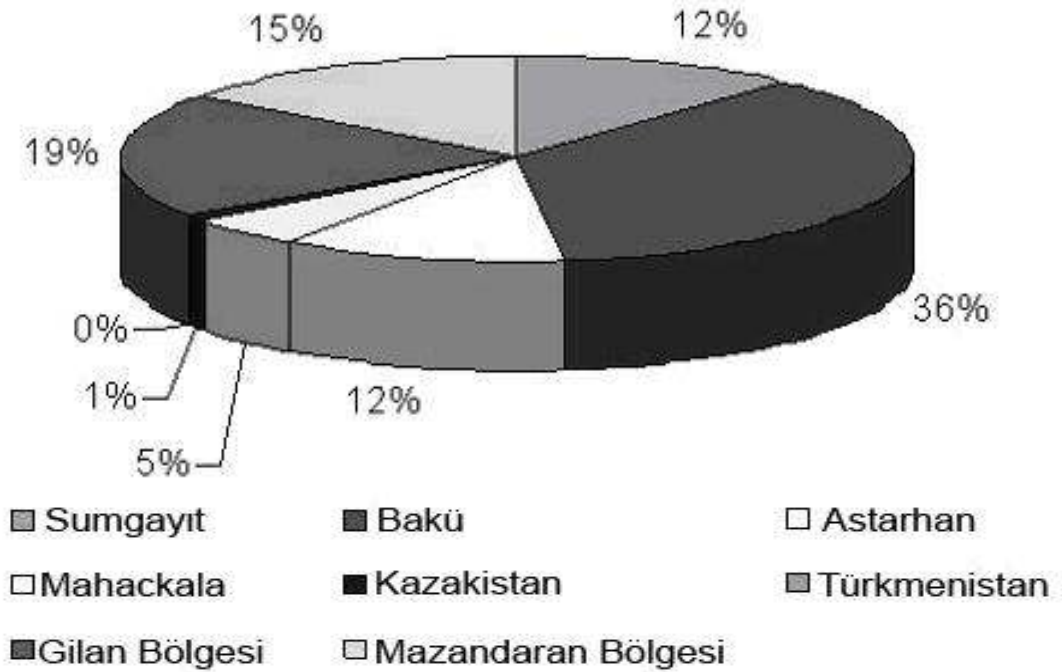
Ülke/şehir	Ak.top.su miktarı	BOD	Top-Azot	Toplam Fosfor	E. Coli	Hidro- carbon	Civa	Kadmi- yum
	10*6 m3/y	t/y	t/y	t/y	10*12 birim	t/y	kg/y	kg/y
Sumgayıt	74	9 235	2 216	591	208 541	2 216	74	222
Bakü	415	29 129	10 368	2 708	1 956 107	7 192	376	1 049
Astarhan	81	9 247	2 352	625	730 203	2 231	79	235
Mahaçkala	92	3 827	2 062	527	224 247	1 016	78	206
Kazakistan	23	844	502	128	46 081	228	19	50
Türkmenistan	0	0	0	0	0	0	0	0
Gilan Bölgesi	125	15 571	3 737	997	1 245 672	3 737	125	374
Mazandaran Böl.	94	11 804	2 833	755	944 328	2 833	94	283
Top.Hazar denizi	904	79 657	24 071	6 330	5 355180	19 453	845	2 419

Kaynak: Polution of The Caspian Sea, Caspian Enviornmental Programme, <http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

²⁶⁰ E.H.Qasimov, **Xezer Denizinin Ekoloqiyası**, Bakı, 2004, s. 546.

Şekil 6: Belediyelerin Hazar Denizine Akıttıkları Toplam Atık Su Oranları
 Kaynak : Polution Of The Caspian Sea, Caspian Enviornmental Programme, <http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

Şekil 7: Belediyelerin Hazar Denizine Akıttıkları BOD Miktarı ve Bölgelere Göre Oranları

Kaynak: Polution of The Caspian Sea, Caspian Environmental Programme, <http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

1990’lardaki ekonomik gerileme Hazar Denizine boşaltılan belediye, sanayi ve ziraat atıklarını azaltsa da Azerbaycan Cumhuriyeti Çevre ve Doğal Kaynaklar Bakanı Hüseyin Bağirov’a göre nehirler %85 - % 90 deniz kirlenmesinin kaynağıdır.²⁶¹ Hazar Denizi’ne boşalan 130 kadar nehir’in neredeyse hepsi kuzey ve batı sahillerinden gelmektedir. Denizin esas besleyicisi olan Volga denize boşalırken binlerce küçük akımlara ayrılarak ve bu bataklığı özellikle Ural bölgesindeki fabrikaların atıklarını temizleyen bir filtre gibi kullanarak gelse de önemli miktarda atık yine de Hazar denizine ulaşmaktadır.²⁶² Aşağıdaki Tablo 5’de nehirler vasıtasıyla Hazar Denizi’ne bir yıl içinde akıtılan toplam atık madde miktarları gösterilmiştir.

Tablo 5
Hazar Denizine Nehirlerin Bir Yıl İçinde Taşıdığı Toplam Atık Madde Miktarı

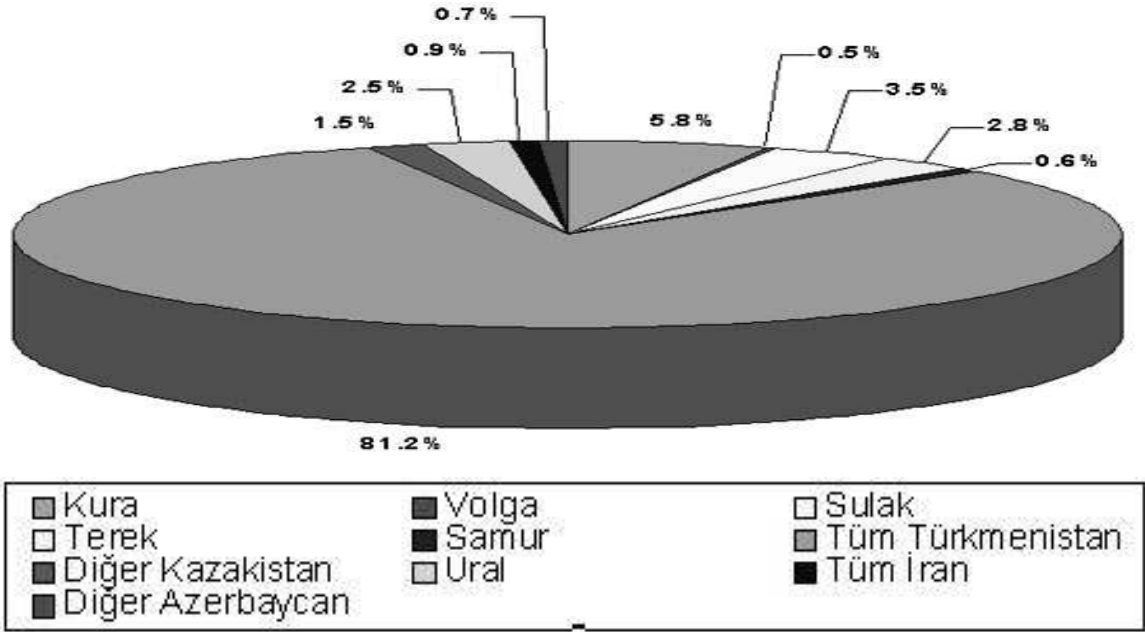
Parametre	Akıtılan toplam su	BOD	Azot	Toplam Fosfor	E. Coli	Petrol	Civa	Kadmiyum
	km3/y	t/y	t/y	t/y	10*15 Birim/y	kg/y	kg/y	kg/y
Top.Nehir	292	640,856	826,81	88,028	145,314	74,854	14,182	141,311

Kaynak: Bita Ayati, *Investigation of Sanitary and Industrial Wastewater Effects on Anzali Reserved Wetland*, <http://www.unesco.org/mab/bursaries/mysrept/2002/ayati/ayati.pdf> (Erişim: 10 Ocak 2006).

Yukarıda söylediğimiz gibi Hazar Denizine 130 kadar Nehir akmaktadır. Yalnız bu 130 nehrin çok az bir miktarı Hazar Denizine akıtılan atık miktarının taşınmasında başlıca rol oynamaktadır. Başlıca nehlere örnek olarak Volga, Kura, Samur, Sulak, Terek nehirlerini gösterebiliriz. Aşağıdaki şekillere baktığımız zaman gerçekten örnek olarak gösterilen nehirlerin Hazar Denizine akıtılan atık miktarlarının taşınmasında önemli paya sahip olduklarını rahatlıkla görebilmekteyiz. Örnek olarak gösterilenler arasında da en büyük paya sahip olan Volga nehridir.

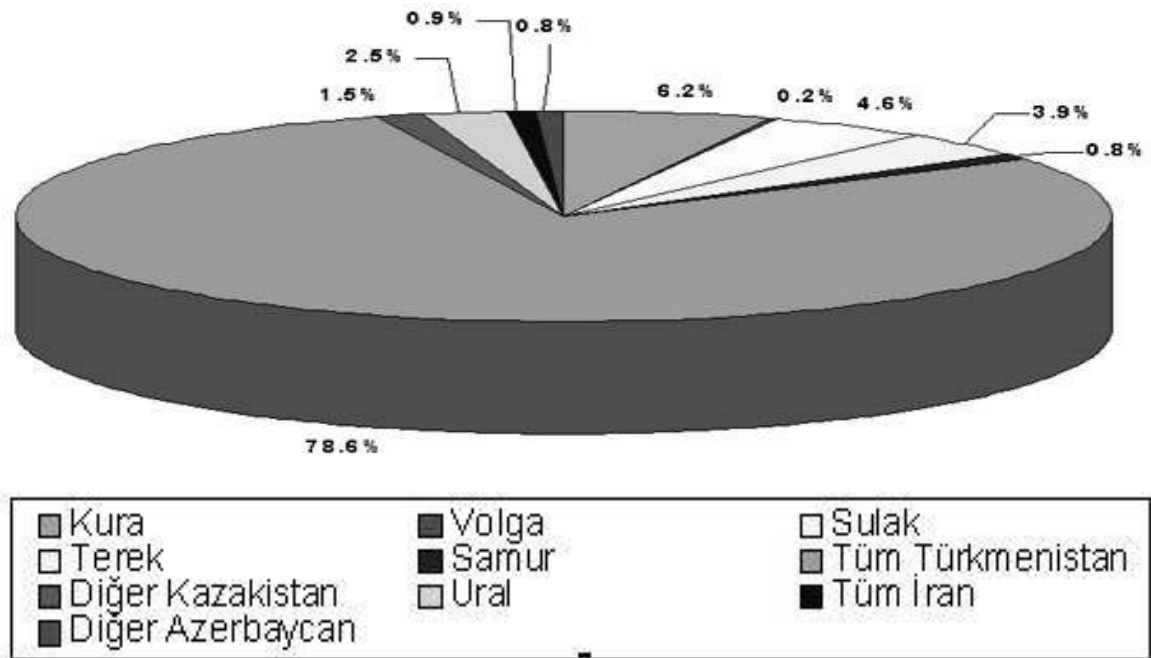
²⁶¹ **Caspian Sea Region: Environmental Issues** : Energy Information Administration-USA, 2004, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caspenv.html> (Erişim:25 Aralık 2004).

²⁶² Majid Abbaspour, **The Environmental Aspects of Caspian Sea A Need For Regional Cooperation**, http://www.iies.org/OLD_Site/english/training-conf/conference/conf98-paper/pdf/abbaspour.pdf (Erişim: 10 Ocak 2006).

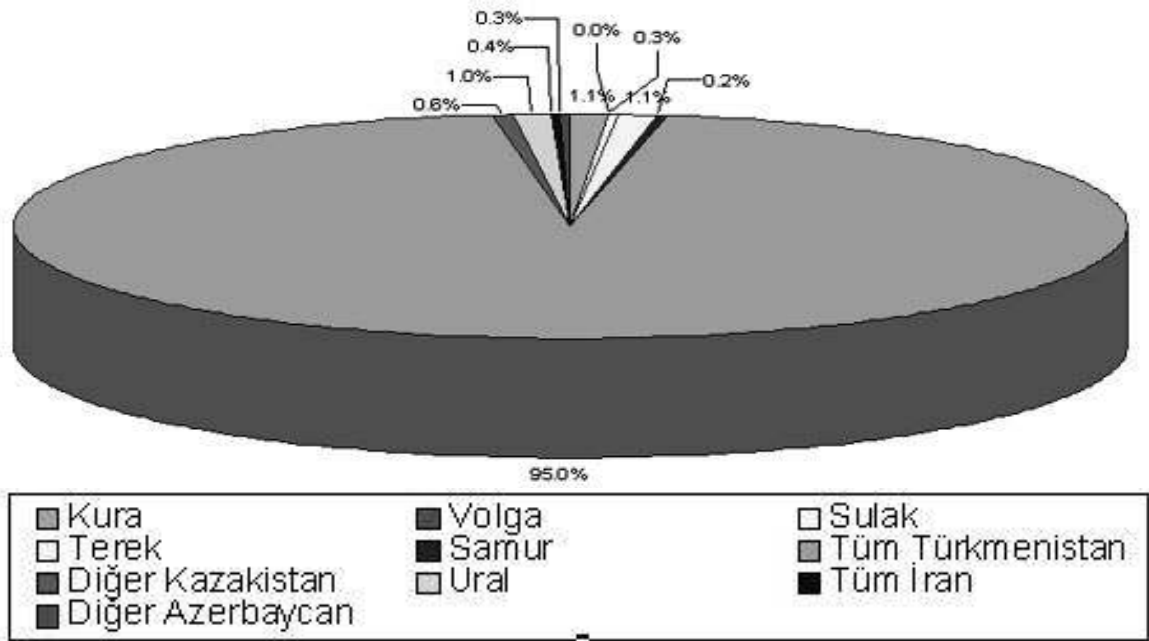
Şekil 8: Nehirlerin Toplam Akıttıkları Suyun Toplama Miktarına Göre Yüzde Oranları

Kaynak: Biti Ayati, Investigation of Sanitary and Industrial Wastewater Effects on Anzali Reserved Wetland, <http://www.unesco.org/mab/bursaries/mysrept/2002/ayati/ayati.pdf> (Erişim: 10 Ocak 2006).

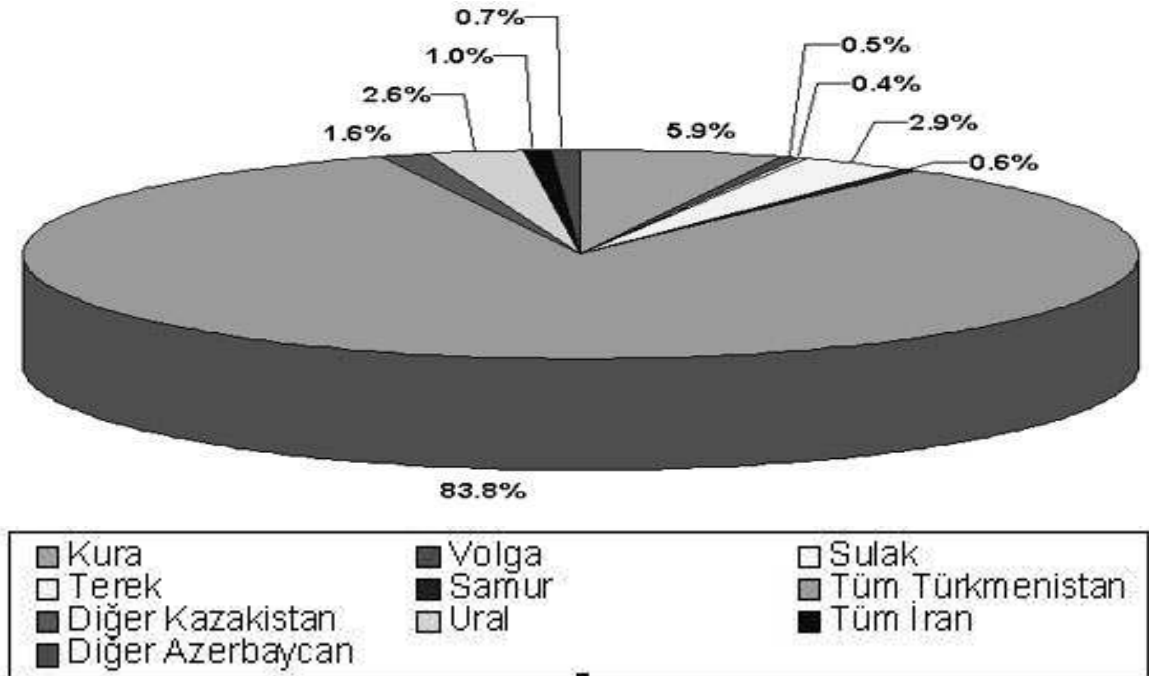
Şekil 9: Nehirlerin Taşıdıkları Yıllık BOD'un Toplam Miktarına Göre Yüzde Oranları

Kaynak: Biti Ayati, Investigation of Sanitary and Industrial Wastewater Effects On Anzali Reserved Wetland, <http://www.unesco.org/mab/bursaries/mysrept/2002/ayati/ayati.pdf> (Erişim: 10 Ocak 2006).

Şekil 10: Nehirlerin Taşıdıkları Yıllık Hidrokarbon'nun Toplam Miktarı Göre Yüzde Oranları

Kaynak: Bit Ayat, Investigation of Sanitary and Industrial Wastewater Effects on Anzali Reserve Wetland, <http://www.unesco.org/mab/bursaries/mysrept/2002/ayati/ayati.pdf> (Erişim: 10 Ocak 2006).

Şekil 11: Nehirlerin Taşıdıkları Yıllık Kadmiyum'un Toplam Miktarı Göre Yüzde Oranları

Kaynak: Bit Ayat, Investigation of Sanitary and Industrial Wastewater Effects on Anzali Reserved Wetland, <http://www.unesco.org/mab/bursaries/mysrept/2002/ayati/ayati.pdf> (Erişim: 10 Ocak 2006).

Hazar’ın Kazakistan ve Türkmenistan’da binlerce mil hala gelişmemiş sahilleri bulunsa da denizin güneyi bölgedeki ülkelerin atıklarının birikmesi sonucu simsiyah kesilmiştir. Tahran’daki eski arabalardan dolayı oluşan hava kirliliği rüzgarla Hazar Denizi’ne bırakılınca denizin kirliliğini bir kat daha arttırmaktadır. Fakat Hazar denizindeki kirlilikte aslan payı yine de denize atılmadan boşaltılan atıklarıdır.²⁶³ Dünya Bankasının hesaplamalarına göre Hazar Denizi’ne yılda yaklaşık 1 milyon metreküp arıtılmamış sanayi atıkları boşaltılmaktadır. Hazar Denizine akıtılan sanayi atıklarının miktarlarının ayrıntılı açıklaması bu atıkların farklı sanayi alanlarından olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki Tablo 6’da Hazar Denizi’nde kirliliğe neden olan ana sanayi alanları gösterilmiştir.

Tablo 6
Hazar Denizinde Kirliliğe Neden Olan Ana Sanayi Alanları

Bölge/Ülke	Sanayi Alanları
Sumgayıt/Azerbaycan	Elektrik Sanralleri Petro Kimya Sanayii İnorganik Kimya Sanayi Organik Kimya Sanayi
Bakü/ Azerbaycan	Elektrik Sanralleri Rafineriler Gaz ve Petrol Çıkarma Metal Fabrikaları Tersaneler Limanlar
Abşeron Yarımadası/Azerbaycan	Bira Fabrikaları Et Üretim Tesisleri Gaz ve Petrol Çıkarma
Güney Azerbaycan	İçecek Fabrikaları Meyve ve Sebze İşleme

Kaynak: Eight Baku International Congress “Energy, Ecology, Economy”, Baku, Azerbaijan, 1- 3 June, 2005.

Sanayi bölgeleri arasında başlıca “suçlu” Tablo 6’de gösterilen Azerbaycan’ın Sumgayıt şehridir. Sovyetler döneminde yapılan bu kent petro-kimya sanayi için model merkezi olarak planlanmış, fakat her geçen gün artan üretim kapasitesiyle çevrenin

²⁶³ Bita Ayati, **Investigation of Sanitary And Industrial Wastewater Effects on Anzali Reserved Wetland**, <http://www.unesco.org/mab/bursaries/mysrept/2002/ayati/ayati.pdf> (Erişim: 10 Ocak 2006).

sanayi hedeflerine boyun eğmesine neden olmuştur.²⁶⁴ Her yıl yüz binlerce ton zehirli atık hem atmosfere hem de Hazar denizine boşaltılmıştır.

C. DEĞİŞEN SU SEVİYESİ

Hazar'daki en büyük çevre problemlerinden biri olarak su seviyesinin yükselmesi gözükmemektedir. Bu problemin ana kaynağı iklim ve tektonik sebeplerdir. İklimdeki değişimler ve Hazar'la Azak denizini birbirine bağlayan boğaz aracılığıyla ciddi bir su sirkülasyonunun meydana geliyor olması ve deniz yüzeyinde oluşan petrol tabakalarının buharlaşmayı engellemesi gibi sebepler birinci planda su seviyesinin artması dolayısıyla bağlantılı çevre problemlerinin ortaya çıkmasına sebep olarak gösterilebilir.²⁶⁵

Suların yükselmesi ile birlikte sular altında kalan petrol yataklarından meydana gelen sızmalar Hazar'ın ekolojisi için en ciddi problemlerin temel kaynaklarından biridir.²⁶⁶

Hazar Denizi'nin tarihi hidrolojik istikrarsızlık ile nitelendirilir. 500 bin yıl boyunca Hazar denizinin seviyesi bazen yükselmekte ve bazen de düşmektedir. Bu da çevreye geniş çapta zarara yol açmaktadır. Bunun hidrolojik iklim ve jeolojik bakımdan çeşitli sebepleri vardır. Son 160 yıl içerisinde Hazar Denizi'nin seviyesi 3 kez değişmiştir. 1830 – 1930 yılları arasında okyanus seviyesinden 26 metre daha yüksek seviyeye ulaştı. 1930 – 1977 yılları arasında ise deniz seviyesi okyanus seviyesinden 29.12 m aşağıya düştü. 1978'den itibaren ise deniz suyu kıyılara doğru tekrar hücum etmeye başladı.²⁶⁷ 1978'den bu yana yaklaşık 2 metre yükselen Hazar Denizi'nin şu andaki seviyesi 25.8 metredir. Ancak bu nihai bir seviye değildir. Her yıl 1 – 15 cm yükselmekte olan seviyenin, 3 metre daha yükseleceği tahmin edilmektedir. Bu durum

²⁶⁴ Bbc News, **Azerbaijan's post-industrial hangover**,
<http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4498319.stm> (Erişim: 12 Aralık 2005)

²⁶⁵ Budaqov ve Qeribli, s. 80.

²⁶⁶ **International Conference On Rapid Sea Level Change - A Caspian Perspective**,
<http://www.caspiansealevelchange.org/AbsPref18apr.pdf> (Erişim: 3 Ocak 2006).

²⁶⁷ Michael H. Glantz, **Global Environmental Problems in the Caspian Region**,
<http://www.isse.ucar.edu/caspian/> (Erişim: 15 Ocak 2006).

muhtemelen şimdiki kıyılardan 200 km yarıçapta kara alanının su altında kalmasına neden olacaktır.

Deniz seviyesindeki yükselme sonucu önemli ekonomik zararlar ortaya çıkmıştır. Türkmenistan'da Derviş kenti ada haline dönüşürken, Çekelen ve Karakul kentleri tamamen su altında kalmış durumdadır.

Petrol çıkarımı sırasında denize akan petrolün yayılmasını önlemek amacıyla yapılan duvarlar bile deniz seviyesinin yükselmesinden dolayı bütün denizin kirlenmesine engel olamamaktadır. Devamlı yükselmeden dolayı deniz şelfinde oluşan erozyon petrol tesislerinin de altyapısını tehdit etmektedir. Erozyonun petrolün doğrudan denize akmasına neden olması ihtimal dahilindedir. Şimdiden Kazakistan'ın Tengiz petrol sahasında 100'den fazla petrol kuyusu sular altında kalmış ve yaklaşık 1200 kuyunun sular altında kalacağı bölgenin çevrebilimcileri tarafından tahmin edilmektedir.²⁶⁸

III. HAZAR DENİZİ'NDE ORTAYA ÇIKAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLARIN SONUÇLARI

Hazar denizinde meydana gelen olumsuz dışsallıkların sonuçları feci bir şekilde çevre kirliliği, balık üretiminin düşmesi ve insan sağlığına önemli şekilde zarar veren çeşitli hastalıklar şeklinde ortaya çıkmaktadır.

A. ÇEVRE KİRLİLİĞİ

Hazar denizindeki petrol ve doğal gaz rezervlerine çevrilen dikkatler denizdeki ve deniz dışındaki çevrenin dehşet verici durumunu gölgelemiştir. Yıllarca süregelen çevre duyarsızlığı bu bölgeleri tehlikeli bir duruma sokmuştur. Azerbaycan'ın Abşeron yarımadasındaki petro kimya ve rafineleri kompleksleri karadan kirlenmenin ana unsurudur. Açık denizdeki doğal gaz ve petrol çalışmaları ve kuyu kazıları da denizin kirlenmesinde önemli bir işleve sahiptir. Rusya'nın nüfusunun neredeyse yarısının kanalizasyon atıklarının ve ağır sanayinin kirli atıkları, çoğunlukla temizlenmeden

²⁶⁸ Caspian Ecological Programme, s. 15-18.

doğrudan Hazar Denizi'ne akıtılmaktadır. 2000 yılından itibaren Hazar Denizi'nde kirlilikten dolayı bağışıklık sistemleri zayıflayan binlerce çeşit balık türü yok olmuştur. Bunun yanısıra kirlenme ve aşırı avlanma yüzünden denizdeki genel balık miktarında dramatik düşüşler olmuştur.

Petrol ve petro-kimya tesislerinin yoğun olduğu Bakü ve Sumgayıt'da hava kirliliği kabul edilebilir düzeylerden birkaç kat yüksektir. Tesislerin çoğu arıtma sistemlerine sahip olmadıkları için borulardan çıkan zehirli gazlar ve diğer atıklar çevreye yayılmaktadır. Bu atıkların bileşimlerinde kükürt, amonyak ve ağır metallerin miktarı kabul edilebilir düzeylerden 3-4 kat, yazın ise 10-15 kat fazla olmaktadır²⁶⁹. Bakü'nün petrol rafinelerinin yer aldığı Kardeşehir olarak adlandırılan bölgede hava kirliliği kritik boyutlara ulaşmaktadır. Adı geçen bölgede 400 bin kişi yaşamaktadır.

Petrol sanayisinin en büyük etkisine maruz kalan Hazar Denizi'dir. Yıllar boyunca deniz, petrol ve petro-kimya tesislerinin arıtmadan akıttıkları kirli ve zehirli atıklarla, tanker ve petrol kuyularından sızan ham petrolle, petrol çıkarılmasında kullanılan kimyasal maddelerle öylesine kirlenmiştir ki, bu gün denizdeki canlı hayat yok olmakla karşı karşıyadır. Bir zamanlar Hazar Denizi'nin Azerbaycan kısmında çok bulunan kıymetli balık türleri İran kısmının daha temiz olan sularına göç etmiştir. Bakü körfezinin tabanında ise petrol atıklarının oluşturduğu tabaka 1,5 km'lik alana yayılmış durumdadır. Burada suyun her litresinde 18 miligram petrol bileşikleri bulunmaktadır.²⁷⁰ Tüm bu çevre sorunlarının çözümü için, Azerbaycan yönetimi belirli bir çevre politikası yürütmelidir. Elbette ki, ilk önce petrol arıtma ve petrol-kimya tesisleri arıtma sistemleriyle donatılmalıdır. Petrol üretiminin önümüzdeki 10-15 yıl içinde 30-35 milyon tona ulaşacağı düşünülürse, çevre sorunlarının çözümü Azerbaycan için hayati önem taşımaktadır. Hazar Denizi ve çevresinin petrol atıklarıyla kirlenmesi yalnızca Azerbaycan için değil, bölge için bir küresel soruna dönüşmüştür. Özellikle Bakü'nün kirlenmenin merkezinde olduğu ve burada 3 milyon insanın yaşadığı dikkate alınırsa, sorunun ne kadar büyük olduğunu görmek mümkündür. Dünyanın çok sayıda

²⁶⁹ **Sumgayıt Neft-Kimya Kompleksinin Ekoloji Problemleri**, Azerbaycan'da Ekoloji Harekat, <http://ruzgar.aznet.org/ruzgar/Azeri/1-5az.htm> (Erişim: 14 Aralık 2004).

²⁷⁰ **Böyük Bakı ve Sumgayıt Sahillerinin Ekoloji Monitoringi**, Bakı, 1999, s. 33.

dev şirketinin Hazar petrolünün işlenmesine ve nakline ilgisinin arttığı bir dönemde ekolojik sorunların devlet seviyesinde çözümü gerekmektedir.

Hazar'ın petrol ve atıklarıyla kirlenmesi buradaki canlı alemin büyük çapta zarar görmesine, oksijen dengesinin bozulmasına yol açmaktadır. Günümüzde Kazakistan petrolünün bir kısmı ihraç amacıyla gemilerle Azerbaycan kıyısına taşınmaktadır. Kazak petrolünü Dübendi noktasına taşıyan gemiler dengelerinin korunması için dönüşte su almaktadırlar. Kazakistan kıyılarına ulaşan gemiler petrol bulaşmış suyu açık denize akıtmakta ve suyu kirletmektedirler. Dünya deneyimleri ve Azerbaycan'daki uygulamaların gelişme seyri bir petrol şirketinin işletmeden sonra iş yapılan alanlarda çevre sorunlarını gidermeye yanaşmadığını göstermiştir.²⁷¹

Azerbaycan Beynâlhalk Şirketi'nin raporunda da konsorsiyum üyelerinden hiçbir şirket hükümetle yaptığı anlaşmada bu tür bir yükümlülük üstlenmemiştir.²⁷²

Hazar Denizi'nin ekolojik sorunları Azerbaycan'ın çok ötesine uzanmaktadır. Kazakistan kıyıları ve kıyılara yakın alanlarda da büyük boyutlara ulaşan petrol kirlenmesi bazı kuş türlerinin azalmasına, halk arasında ekolojik dengenin bozulmasından kaynaklanan hastalıkların yaygınlaşmasına neden olmuştur.

Kamuoyunun dikkatini çekmek için petrolün çıkarıldığı, naklinin yapıldığı ve işlendiği yerlerde ekolojik durumla ilgili 12-15 Ocak 1998'de Kazakistan başkentinde düzenlenmiş "Petrol üretiminin ve ana boru hatlarının çevreye etkisi" konulu seminerde Tengiz yatağındaki kazadan sonra dalgaların kıyıya 27 türden 1 milyon kuş cesedi vurduğunu, ölmüş kuşların hücre dokularında organik klor bileşimlerinin normalden 120 kat fazla olduğu vurgulanmıştır.²⁷³ Aynı zamanda, Atırau bölgesi topraklarında petrol atıklarının kabul edilmiş normdan 20 kat fazla olduğu, havaya bırakılan zehirli gazların %48'i, atık suların %36'sı ve katı atıkların %30'unun bölge sanayi kompleksi'nden (Shevronoil, Embamunaygaz, Atırau Rafinerisi) kaynaklandığı, halk arasında hastalık oranının ülke ortalamasından birkaç kat yüksek olduğu, bu konularla ilgili acil tedbirler alınması gerektiği de vurgulanmıştır.

²⁷¹ Bayramov, s. 195-196.

²⁷² **Azadlıq Gazetesi**, Bakü, 9 Haziran 1998, s. 6.

²⁷³ Bayramov, s. 190-191.

B. BALIK ÜRETİMİNİN DÜŞMESİ

Hazar Denizinin verimliliği suyun sıcaklığı, tuzluluk oranı ve besleyici ihtiva oranları gibi çeşitli verilerden etkilenmektedir. Denizdeki fosfor, azot ve organik maddeler, yani besleyiciler denize akan nehirlerden gelen sınai ve zirai artıklardan meydana gelir. Bu besleyiciler ya basit canlılar (plankton, zooplankton, zoobenthos) için gıda olmakta veya denizin dibine çökmektedirler. Dibe çökme sırasında organik maddeler oksijen tüketmekte, dolayısıyla sudaki oksijen oranını düşürmektedir. Denizin dibindeki oksijen azalması durumunda balıklar arasındaki beslenme zincirinin parçası ve daha büyük canlıların gıdası olan dipteki canlılar ölmektedir. Daha büyük ve yaygın oksijen yetersizliği durumunda ise balıkların ölmesine ve hatta türlerin bile yok olmasına neden olabilir ki, bu durum ticari anlamda bir faciadır.

Hazar Denizi ticari anlamda değeri yüksek olan balıklar açısından zengindir. Sadece Hazar Denizi'nde bulunan Mersin balığının bir türü siyah havyarı ve çok lezzetli eti dolayısıyla ticari anlamda çok değerlidir. Bir zamanlar Hazar Denizi dünya Mersin balığı stokunun %80'ini tedarik ederdi. Yaşayan efsane olan bu balıklar bu günlerde denizin petrol ürünleri, ağır metaller ve gübrelerle kirlenmesinden, balıkların olması gerekenden daha fazla avlanmasından, üreme-çoğalma alanlarının daralmasından dolayı yok olma tehlikesi ile karşı karşıyadır.²⁷⁴ Son yıllarda yakalanan Mersinbalığı miktarında dramatik bir düşüş yaşanmaktadır. 1985 yılında 30.000 ton Mersin balığı yakalanırken bu miktar 1995 yılında 5.672 tona inmiştir.²⁷⁵

Uygulamaya konan kota sistemi ve avlama yasağı bile azalmakta olan bu türün kendine gelmesine yetmemektedir. Hazar Denizi'nden yasal elde edilen havyarın değerinin yılda 100 milyon dolar civarında olmasına rağmen illegal yollarla yapılan ticaret hacmi bu rakamın 10-12 kat fazlasıdır²⁷⁶. BMT'nin yok olma tehlikesi bulunan türlerin ticaret konvansiyonuna (CITES) dayanarak Azerbaycan, Kazakistan,

²⁷⁴ Michael Glantz, **Caviar from the Caspian To Be or Not To Be**, International Institute For Caspian Sea Studies, <http://www.caspianstudies.com/article/caviar%20from%20the%20caspien.htm> (Erişim: 18 Aralık 2004), s. 25.

²⁷⁵ **Caspain Sea, Iran and Caviar (Caspain Case)**, <http://www.american.edu/TED/caspian.htm> (Erişim: 1 Aralık 2005).

²⁷⁶ Cat Lazaroff, **Caviar Export Ban Could Save Caspian Sea Sturgeon**, International Institute for Caspian Sea Studies, <http://www.caspianstudies.com/article/caviar.htm> (Erişim:02 Ocak 2005)

Türkmenistan ve Rusya'nın havyar ihracatını yasaklamıştır. Yasak, beluga havyarının fiyatını çok yükseltmiş ve kaçak avlanmayı bir kat daha cesaretlendirmiştir. Çevreci kuruluşların ısrarlı itirazlarına rağmen CITES 2002 Martında adı geçen ülkelerde stokların yönetiminin gelişmiş olmasını neden göstererek yasağı kaldırmıştır²⁷⁷.

Mersin balığının çoğu günümüzde suni yollarla tedarik edilmektedir. Bu sorunların yanı sıra Mersin balığı ile birlikte bütün diğer türleri için daha da ağır bir tehdidin Volga ve Kura nehirleri üzerinde kurulacak barajlardan olacağı düşünülmektedir. Bu barajlar balıkların başlıca yumurta bıraktıkları ve üredikleri yerleri kısıtlamaktadır. Suyun yüksek oranda kirlenmesinden dolayı Mersinbalığı hepatotoxic hypoxiya (kaslarda su toplanması) gibi hastalıklara maruz kalmaktadır.²⁷⁸

C. DİĞER OLUMSUZLUKLAR

Diğer sonuçlara gelince sonucun hiç de sürpriz olmadığını görmekteyiz. Hazar Denizi'nin Azerbaycan kısmında petrol araştırmalarının ve sanayi faaliyetlerinin sürdürüldüğü Bakü ve Sumgayıt şehirleri arasındaki bölgede ölü bölge oluşmuş durumdadır. Bölgedeki doğum sırasında ölüm veya düşük oranı inanılmaz şekilde artmıştır. Çevrenin aşırı kirlenmesinden kaynaklanan insan sağlığı sorunları kanser vakalarındaki artışa neden olmakta ve denizdeki kirlenmeden dolayı denizdeki çeşitli balık türlerinin bağışıklık sisteminde zayıflama meydana gelmiş ve bir çoğu da yok olmaya yüz tutmuştur.²⁷⁹

İster denizde isterse de deniz kıyısında yürütülen faaliyetler sonucu meydana gelen kirlilikten sadece Azerbaycan değil diğer ülkeler de muzdarip durumdadır. Örneğin: Kazakistan'da Hazar Denizi bölgesinde görülen kan hastalıkları, tüberküloz vakaları diğer bölgelere göre dört kat daha fazladır. Hazar Denizi'nin kuzeyindeki

²⁷⁷ Lazaroff, s. 25-28.

²⁷⁸ Glantz, s. 30.

²⁷⁹ **Ecological Problems of Caspian Sea and Ecological Education in Caspian Countries**, Baku, Azerbaijan, 18-20 November, 1998.

analizler suyun öncelere göre daha temiz olduğunu göstermesine rağmen bölge halkının bu suyu içme suyu olarak kullanması bu bölgedeki hastalıkların başlıca sebebidir.²⁸⁰

Sonuç olarak Hazar Denizi'ni sonraki nesillere teslim edebilmek için denizin acil korumaya ihtiyacı vardır. Hazar Denizi ve çevresindeki doğanın durumunun geliştirilmesi için sürekli ekonomik gelişme, sıkı ve gelişen bölgesel işbirliği ve çağdaş ileri teknolojiler kullanması kaçınılmaz hale gelmiştir.

IV. HAZAR DENİZİ'NDE ORTAYA ÇIKAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLARI GİDERMEK İÇİN YAPILANLAR

A. ŞİRKETLERİN KENDİ İNİSİYATİFLERİYLE GERÇEKLEŞTİRDİKLERİ UYGULAMALAR

Hazar Denizi'nden petrol ve doğal gaz çıkarılması üzerine önemli adımların atılması, denizin ekolojik yapısına tesir noktasında rahatsızlığa neden olmaktadır. Ancak bu rahatsızlığın minimuma çekilmesi noktasında gerekli önlemleri alma sorumluluğu petrol şirketlerine bırakılmıştır. Şirketler uluslararası faaliyet tecrübeleri ışığında ekolojik sistemi dikkate alan işletme sistemini tatbik etmek ve aynı zamanda Azerbaycan'daki ilgili kuruluşlara işbirliği içerisinde olmakla sorunları çözeceklerdir. Bu bakımdan, örneğin Şah Deniz yatağında olduğu gibi, bazı protokoller hazırlanmış ve imzalanmıştır.²⁸¹

SSCB dağıldıktan sonra, Hazar denizi kıyısında yer alan ve eskiden SSCB'e bağlı olan ülkelerden özellikle Azerbaycan ve Kazakistan demokratik reformlar ve Pazar ekonomisine doğru atılan ilk adımlar sonucunda yabancı şirketlerin burada faaliyetlerine imkan tanımıştır. Yabancı şirketler ve uluslararası teşkilatlar ile bağlanmış anlaşmalar, özellikle petrol kaynaklarının araştırması, hasılatı ve taşınması üzerine yapılmış antlaşmalar uluslararası ekoloji standartlarının uygunluğunu talep etmektedir. Yabancı şirketlerin çoğu faaliyetlerini milli ekolojik kanunlara ve uluslararası standartlara uygun olarak sürdürmeğe hazırdır. Mevcut çevrenin kendine özgü

²⁸⁰ E.G. Hacıyev, **Azerbaycan Respublikası Yerüstü Sularının Keyfiyetinin Muasir Veziyeti, Kür Çökekliyinin Tebieti ve Ekoloji Problemleri**, Nafta-Press, Baku, 2004, s. 6-15.

²⁸¹ **Etraf Muhitin Muhafizesi Üzere Milli Fealiyyet Planı**, s. 32-33.

özellikleri, Hazar denizinin bioçeşitliği ve bioloji servetleri belirli standartların ve prosedürlerin uygulanmasını zaruri kılmaktadır.

Gereken çevre standartlarının uygulanması için yabancı şirketler ile Azerbaycan hükümeti, yerli araştırma merkezleri ve sivil toplum örgütleri arasında işbirliği sağlanmıştır. Azerbaycan'da faaliyete başlamış ilk petrol konsorsiyumu olan Azerbaycan Uluslararası Emeliyat Şirketinin (AUEŞ) ekolojik meselelerle ilgili sağlık, iş güvenliği ve çevrenin korunması bölümleri vardır.

Büyük petrol projelerinin ekoloji bölümünün hazırlanmasında ekoloji alanında uzmanlaşmış bir dizi yabancı şirketler de iştirak etmektedirler. 1998 yılına kadar çevrenin durumunu değerlendirmek için alınan örneklerin araştırılması ülke dışında yapılmaktaydı. Bunun sebebi Azerbaycan'da bu tür araştırmaların yapılması için gereken laboratuvarların bulunmaması idi. 1998 yılının Mart ayında İngiliz ve yerli uzmanların da teşvik edildiği hususi ekotoksikoloji laboratuvarı oluşturuldu. Bu laboratuvarın amacı ekolojik araştırmaların yapılmasını geliştirmek, onların fiyatını düşürmek ve aynı zamanda laboratuvar işlerinin yöntemlerini ve standartlarını da yükseltmektir.

Denizde ve okyanuslarda petrol çıkarılmasının gelişmesi çeşitli havzalarda çıkarılan petrolün başka bölgeler çıkışı, ilgili ülkelerin egemenliklerinin ihlal edilmesinden özellikle çevre ile ilgili uygulamalara dikkat edilerek gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu husus ekonomik ve sosyal hayatın eko-sistemle uyumu anlamına gelmektedir.²⁸²

Azerbaycan Çevre Bakanlığı 1997 yılında çevre ile ilgili hazırlamış olduğu raporda yabancı petrol şirketlerinin yararlandığı teknolojilerin ekolojik bakımdan daha güvenilir ve eski Sovyet teknolojileri ile karşılaştırıldıklarında daha zararsız olduklarını belirtmiştir. “Neft Daşları”nda ABD’nin “Penzol Exploration” şirketi ile ortak gaz kompresör istasyonu kurulmuştur. Bu istasyonla yılda 1.5 milyar metreküp gaz üretilmektedir. SOCAR’ın “Güneşli” yatağında petrol çıkarma ve ulaşım teknolojisinin

²⁸² P.Abbasov, Ç Memmedov, **Azerbaycan Respublikasında Denizde Neft-Qaz Çıkarılmasının Siyasi- Coğrafi Tehlili**, Azerbaycan XXI Esrin Astanasında, (Ed. Ziyad Samedzade), s. 2, Şerq- Qerb Metbeesi, Bakı, 1998, s. 214.

iyileştirilmesi sonucunda bileşiminde fenolün konsatrasyonu normalden birkaç defa çok olan atık sularının gündelik miktarı azalarak, bin metreküpten 80 metreküpe düşmüştür.²⁸³

Şüphesiz ki Hazar Denizi'nde petrol ve gaz çıkarılması üzere geniş kapsamlı işlerin işlerlik kazanması sonucunda Hazar bölgesi ülkelerinde inkişaf etmekte olan sanayi Denizin ekolojisi üzerinde rahatsız edici boyutlara ulaşmıştır. Ancak şirketler Hazar'a verilecek zararı azaltmayı ve onun muhafazasını üzerine almışlar.

Hazar Denizi'nin sert iklimi, dalgalı, rüzgarlı şartlarında petrol ve doğal gaz sahalarının gelecekte geliştirilmesi bazı tehlikeleri de beraberinde getirecektir. Bu durumu da dikkate alarak üretim proseslerinin bunlara karşı etkili tedbirlerin önceden anlaşmalarda yer verilmesi gerekmektedir.²⁸⁴

B. ÇEVRE KORUMAYA YÖNELİK YASA VE YÖNETMELİKLER

Bölgenin çevre sorunlarını şekillendiren ve katkıda bulunan diğer bir faktör de bölge ülkelerindeki çevre koruma düzenleme kanunlarının zayıf ve yetersiz durumudur. Sovyetler döneminde var olmayan bu yasalar günümüzde Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan ve Rusya'da daha çocukluğunu yaşamaktadır. Eski Sovyetlerin bu dört ülkesinde bu tür yasalar kabul edilse de yasamanın var olduğu İran'da uygulamanın yapıldığına dair kuşku bulunmamaktadır.²⁸⁵ Hazar Denizi bölgesinde var olan fakirlik yolsuzluğun yaygın olduğu anlamına geliyor ve olası bir ekonomik kalkınmanın sadece petrol vasıtasıyla olacağı inancı ve umudu çoğu zaman çevreyi korumaya yönelik yasaların ekonomik hedefler karşısında baş eğmesine neden olmuştur. 1990'ların başları ve ortasında özellikle Azerbaycan'a ve Kazakistan'a akın eden petrolle ilgili yabancı yatırımlar hükümetleri bu tür yasal düzenlemelerin yatırımları korkutacağı endişesine sürüklemiş ve bu ülkeleri çevreyi korumaya yönelik yasal düzenlemelere karşı kayıtsız kalmağa zorlamıştır. Hazar Denizinde petrol ve doğal gaz çalışmalarına yatırım yapan yabancı şirketler ise bu tür uygulamaların olmamasından ve yerel-bölgesel

²⁸³ Azerbaycan İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat 1997, s. 64.

²⁸⁴ Nebiyev, s. 268.

²⁸⁵ Caspian Sea Region: Environmental Issues, Energy Information Administration-USA, 2004, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caspenv.html> (Erişim:25 Aralık 2004).

düzenlemeler arası çatışmalardan hep şikayetçi olmuşlardır.²⁸⁶ Örneğin, Azerbaycan'ın Enerji hakkındaki kanunu aynı ülkenin yer altı kaynakları hakkındaki kanunuyla tamamen çelişiyor. Dolayısıyla aşırı bürokrasi, yasal düzenlemelerdeki sürekli değişiklikler çevre standartlarına uyumluluğu ve iş operasyonlarını zora sokmaktadır.

Fakat, Hazar denizi bölgesinde ekonomi geliştikçe ve çevre sorumluluğu arttıkça ülkelerin yetkili kuruluşları çevre koruma ve düzenleme konularında daha sağlam ve güvenli adımlar atmaktalar. Örneği, Azerbaycan ve Kazakistan gerekli yasaları kabul ederek petrol çıkaran kuruluşlardan petrolle beraber çıkan doğal gazın verimli kullanılmasını şart koşmuştur. Önceleri ise bu gaz yerinde yakılarak atmosfere çok yüksek miktarda karbon atılıyordu²⁸⁷.

Çevre sorumluluğunun arttığının diğer bir örneği ise Kazakistan'ın 2001 Ağustosunda Tengiz petrol sahasının sorumlusu Chevron-Texaco ortak girişimi olan Tengichevroil şirketine çevreye zarar verdiği gerekçesiyle 75 milyon dolar ceza vermesi ve Kashagan bölgesinde çalışmalar yapan Agip KCO şirketinin faaliyetlerini durdurarak yüklü meblağda ceza ödemesini sağlamıştır. Kazakistan hükümeti biraz daha agresif tavır alarak gelecekte sadece parasal ceza ile kalmayıp, sorumlu şirketlerin yetkililerine de cezai yaptırımlar söz konusudur.²⁸⁸

C. HAZAR DENİZİ ÇEVRE PROGRAMI

Hazar Denizi bütün insanlığın malıdır. Sadece Hazar çevresi ülkelerin değil bütün dünya ülkelerinin insanlarında çevre sorunlarının etkisinin sıkça görülmesi bilim çevrelerince daha sık dile getirilir oldu. Maalesef, Sovyetler Birliği dağılmadan önce Hazar Denizi acımasızca istismar edilmiş ve kirletilmiştir. Bu nedenle Hazar neredeyse ölü bir deniz haline gelmiş.

Hazar Denizi'ndeki çevre problemleri sahil ülkelerin sadece denize yakın bölgelerde oturan nüfusunu değil bu ülkelerin daha iç kısımlarındaki nüfusun da yaşam ve sağlık koşullarını doğrudan etkilemektedir. Hazar Denizi Çevre Programı (CEP)

²⁸⁶ Bayramov, s. 170-171

²⁸⁷ **Polution of The Caspian Sea**, Caspian Enviornmental Programe, <http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

²⁸⁸ **Caspian Sea Region: Environmental Issues**,Energy Information Administration-USA, 2004, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caspenv.html> (Erişim: 25 Aralık 2006).

Hazar Denizi'ne sahili olan ülkelerin daha da büyüyecek çevre tehditlerinin bölgesel iş birliği ile çözülebileceğini anlaması ve kabul etmesiyle doğmuştur. Programın birinci aşamasındaki finansal ihtiyaçlar Hazar yanı beş ülkenin uluslararası partnerlerince karşılandı. CEP'nin ana/esas donörleri Global Çevre Fonu (GEF) ve TACİS programıydı.

CEP'in esas amacı Hazar çevresinin sürdürülebilir yönetimi ve gelişmesini sağlayarak havza nüfusu ve canlılar için uzun vadeli olumlu sonuçlar elde etmek, kirlenmenin önüne geçmek ve gelecek nesillere temiz, sürdürülebilir bir çevre hazırlamak.²⁸⁹

1995 yılında Dünya Bankası eksperleri Hazar Denizi'nin çevre sorunlarını incelemek ve durumu kontrol etmek üzere bölgeye gittiler. Dünya Bankası heyeti Hazar havzasındaki tüm ülkelerde bulunarak durum tespiti yapmış ve hiç bekletilmeden denizin korunmasına yönelik tedbirler alınması gerektiği sonucuna varmıştır. Bu amaçla havza ülkeleri ve programı destekleyecek kurumlar uygulanacak program ve atılacak adımları belirlemek üzere birkaç toplantı gerçekleştirdi.

CEP resmi olarak 1998'de İran'ın Ramsar bölgesinde start almıştır. AB'nin TACIS programı ve UNDP, DB, UNEP, gibi kuruluşlardan fon temin eden GEF programının iki esas donörü olmuştur. TACIS projeyi 1998'de hayata geçirmeye başlamış ve Aralık 2001'de ilk iki aşamasını bitirmiştir. UNDP ise çalışmalarına 1999'da başlamış ve ilk aşamayı 2003 sonu gibi bitirmiştir.²⁹⁰

CEP'in ilk 5 yılı çalışma olanaklarını oluşturma, bölgenin çevre durumunun tespiti, havza ülkelerden uzmanların bir araya getirilmesi vs. ile geçmiştir.

Havza ülkelerin her birinde 2 adet olmak üzere 10 adet bölgesel koordinasyon merkezi kuruldu. Programın merkez koordinasyon birimi ise ilk aşamada Bakü'de kuruldu. Bölgesel koordinasyon merkezlerinin görevi bölgesel bazda çevre sorunlarını

²⁸⁹ W. Eric Siewers, “ **The Caspian, Regional Seas, and The Case For a Cultural Study of Law**”, 13 Georgetown Env'tl.L. Rev. 361, 2001.

²⁹⁰ N. Ayşe Kollu, **Hazar Denizi'nin Hukuki Rejimi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 119.

analiz etme ve nedenleri saptayarak çözüm önerilerini hazırlamaktır. Bu analizlerin oluşturulmasında 200’den fazla bilim adamı ve uzmanlar görev almıştır.

Sorun tespiti ve analizleri hazırlandıktan sonra havza ülkeleri Ulusal Hazar Eylem Planı (NCAP)’nı hazırladılar ve havzadaki her bir ülke yapılacak işleri öncelikli sırasına göre belirlemiş oldu. NCAP, var olan çevre problemlerini teker teker çözecek çeşitli projeler içermektedir.

CEP’ in ilk aşamasında en son geliştirilen ise Stratejik Eylem Planı (SAP) 2003 yılının sonunda tüm havza ülkelerince kabul gördü. Bu eylem planı da tüm havza ülkelerinin birlikte hareket ederek Hazar denizinin çevre sorunlarını çözme ve geliştirmeye yöneliktir. SAP bütün havza ülkelerini kendi sınırları ötesini de dikkate alarak hareket edilmesini ve dolayısıyla da ülke bazında değil, Hazar denizinin tümü dikkate alınarak bütün bölgenin çevre sorunlarını çözmeye ve bölgede sürdürülebilir bir çevre geliştirme eylemine yönelmektedir.

CEP’i 1995’te uygulamaya koymadan önce UNEP Hazar denizi çevre koruma programıyla ilgili havza ülkelerinin ortak paydada buluşturacak bir anlaşma hazırladı. CEP çerçevesinde ülkelerin yasal haklarını ve eylemlerini belirten bu anlaşma Kasım 2003 tarihinde bütün havza ülkelerince imzalandı.²⁹¹

Böylece, CEP’in ilk aşamasında çeşitli araştırmalar yapılarak belge ve bilgi toplanacak ve ikinci aşamada durumun iyileştirilmesine yönelik yapılacak işlerin saptanması gerçekleştirilecektir.

GEF’in bir projesi olan, Stratejik eylem planı ve Hazar Denizi Çevre Koruma Anlaşması “CEP”in ikinci aşamasına önemli katkıda bulundu. Bu projeye UNDP ve UNOPS da katkıda bulunmuştur. Proje aşağıdaki görevleri içermektedir:

- SAP’ın hayata geçirilmesi ve öncelik sırasına göre görevler yerine getirmelidir: biyolojik çeşitliliği korumak, çevre kirliliğinden en çok etkilenen türleri tespit etmek, zehirli ve çevre kirliliğine neden olan maddeleri tespit etmek.

²⁹¹ Eighth Baku International Congress “**Energy, Ecology, Economy**”, Baku, Azerbaijan, 1-3 June, 2005.

- CEP'in bölgesel koordinasyonunun devamlılığını sağlamak SAP'ın gerçekleşmesine olanak sağlamak ve NCAP'in bölgesel düzeyde koordinasyonunu yürütmek.
- Ekolojik ve yasal düzenlemeleri bölgesel ve ülkeler bazında ele almak ve gerekirse uygulamaya koymak
- SAP'ın öncelik sırasına koyduğu çevre sorunlarına sağlanan küçük hibelerle yatırım yaparak çözüm üretmek.
- Projenin üssü şu anda Tahran'da ki CEP koordinasyon birimindedir ve bu proje EU-TACİS'in balıkçılık ve kıyıların sürdürülebilir gelişimi projesiyle sıkı bir işbirliği içerisinde hayata geçirilmektedir.

Avrupa Bölgesel UNEP birimi ise Hazar Denizi Çevre Koruma Anlaşmasını yönetme görevini üstlenmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HAZAR DENİZİ'NDE ORTAYA ÇIKAN OLUMSUZ DIŞSALLIKLARIN GİDERİLMESİNDE KARŞILAŞILAN ZORLUKLAR VE OLASI ÇÖZÜMLER

I. ORTAK KARAR ALMA ZORLUĞUNDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR

A. HAZAR DENİZİ'NİN STATÜ PROBLEMİNİN ÇÖZÜMLENEMEMESİ

Hazar Denizi'nin jeopolitik durumunun değişikliğe uğraması nedeniyle olumsuz dışsallık konusu ayrı bir önem kazanmıştır. Zira Hazar'a kıyısı olan devlet sayısının ikiden beşe çıkması, Hazar Denizi'nin çevre sorunları ile ilgili olarak beş devletin ortak karar vermesini gerekli kılmaktadır.²⁹² Hazar'ın çevre sorunu beş devletin de ortak sorunudur.

Denizlerin ve çevresinin korunmasına yönelik çeşitli uluslararası anlaşmalar; konvansiyonlar mevcuttur. Bu anlaşmalar üretim bölgesine göre ne doğrudan denizin kirlenmesine ne de taşıma yoluyla atıkların denize atılmasına izin vermektedir.²⁹³ Bu yüzden Hazar Denizinde suda üretim çalışmaları yapan devletler deniz ve çevresinin korumasına yönelik koruma ve ortak çalışma yapmalılar. Ama ne yazık ki Hazar'ın yasal statüsündeki belirsizlik, denizi koruma anlaşmasının Türkmenistan ve İran hariç diğer devletlerce onaylanmaması ve diğer nedenler Hazar'ın bir havza olarak tanımlanması ve korunmasında uygulanan farklı yaklaşımlarla belirsizliğini koruyor.²⁹⁴ Hazar denizi'nin statüsünün halen belirli olmaması Hazar denizi çevresinde yerleşen ülkelerin bir araya gelip Hazar havzasının tümünü kapsayan ortaklaşa bir çevre programının hazırlanmasını engelleyen önemli bir faktördür.

²⁹² Andrei Shoumikhin, "New Developments Related to Caspian Oil", Perspectives on Central Asia, V. 1, No. 9, December 1998.

²⁹³ Gündüz, s.225.

²⁹⁴ Kollu, s.120.

Hazar havzasının günümüzdeki çevre durumunun analizi şunu göstermektedir ki, şu anki çevre problemlerinin nedenleri; uzun vadede çevre korumanın dikkate alınmaması ve Hazar Denizi'nin statüsünde halende belirsizlik olmasıdır.²⁹⁵

B. KİRLİTME YASAKLARININ VE ÇEVRE STANDARTLARININ UYGULANAMAMASI

Hazar Denizi son yıllarda birikmiş çevre sorunlarının baskısını hissetmektedir. Hazar Denizi'nin kirlenmesinde temel nedenlerin başında petrol çıkarılması, petrol tesisleri ve rafineleri gelmektedir. Sovyetler Birliğinin 1991'deki dağılmasından sonra Hazar kıyısında yerleşen devletlerin sayısının ikiden beşe çıkmasıyla denizde yürütülen petrol araştırma ve çıkarma faaliyetleri sırasında meydana gelen kirliliğe karşı kirlitme yasakları ve standartlarının göz ardı edilmesi veya yeterince uygulanmaması denizin ve çevresinin korkunç şekilde kirlenmesine neden olmuştur.²⁹⁶ Kirlilik, Bakü ve Sumgayıt şehirlerinin deniz suyundadır. Abşeronda petrol çıkarılması ile birlikte hem yer üstü hem de yer altı tabakasının hidrosferası hayli değişmiştir.²⁹⁷

Kirlitme yasaklarının ve standartlarının yeterince uygulanmamasının başlıca sebeplerinden biri Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Hazar çevresinde yerleşen yeni bağımsız olmuş devletlerin bütçe gelirlerinin büyük kısmının petrol gelirlerinden oluşmasıdır.²⁹⁸ Sovyetlerden kalma eski teknolojiyle petrol çıkarılması veya petrol araştırılması denizde büyük kirliliğe neden olmaktadır. Bu kirliliğe karşı, kirliliği azaltmak için uygulanacak kirlitme yasakları ve standartları denizde faaliyet gösteren şirketlerin faaliyetlerinin durdurulmasına sebep olacak ve bu da doğrudan bütçe gelirlerini etkileyecektir düşüncesinden yola çıkarak çevreyi koruma adına gereken tedbirler alınmamıştır.²⁹⁹ Sonuç olarak, suyun ağır metallerle kirlenmesi, kimyasal kirlenme ve denizin barındırdığı canlıların istismarı aşırı derecede artmıştır. Hazar

²⁹⁵ P. Memmedov, s.31.

²⁹⁶ Diarov, M.D., **Hazar Denizinde Ekolojik Facialar Hayali Değil**, http://www.caspinfo.ru/library/report/diarov_o3_04.pdf (Erişim: 15 Aralık 2005).

²⁹⁷ **Etraf Muhitin Muhafizesi Üzere Milli Fealiyyet Planı**, s.45.

²⁹⁸ Nebiyev, s.200.

²⁹⁹ **The Caspian Sea Region: Environmental Change**, http://www.giwa.net/publications/articles/ambio/article_6.pdf (Erişim: 2 Ocak 2006).

denizindeki bu sorunları önlemek ve gelecekte daha ağır sonuçlara neden olmamaları için çok büyük kaynaklar gerekmektedir.

C. PAZARLANABİLİR KİRLİLİK HAKLARI YÖNTEMİNİN UYGULANAMAMASI

Hazar havzasının günümüzdeki ekolojik durumunun analizi şunu göstermektedir ki, şu anki korkunç tablonun nedenleri uzun vadede ekolojik korumanın atlanması ve dikkate alınmamasıdır.³⁰⁰ İster Sovyetler Birliği döneminde isterse de Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra denizde kirliliğe neden olacak faaliyetlere karşı dışsallıkların içselleştirilmesini sağlayacak iktisadi araçlardan biri olan pazarlanabilir kirlilik hakları uygulanmamıştır.³⁰¹ Bunun başlıca sebeplerinden biri denizde yürütülen petrol faaliyetleri sonucunda meydana gelen kirliliği ölçebilecek laboratuvar ve tesislerin olmamasıdır. Ayrıca Hazar kıyısında yerleşen ülkelerin gelirlerinin büyük kısmı petrol gelirlerinden oluştuğu için bölgeye gelen yeni yatırımcı şirketlerin bölgede daha önce petrol üretimi yapan şirketler tarafından o bölgedeki bütün kirlilik haklarının satın alınarak engellenmemesi için böyle bir uygulamadan kaçınmışlar.³⁰² Bağımsızlıklarının ilk yıllarında Hazar Denizi'nde var olan petrolü çıkarmak için yeterli teknolojiye sahip olmayan bu ülkeler yabancı yatırımcılara ihtiyaç duyuyorlardı. Bu yüzden pazarlanabilir kirlilik hakları uygulaması ekonomik anlamda bazı sakıncalar doğurabilir endişesi böyle bir uygulamanın başlatılmasını göz ardı edici bir diğer sebep olmuştur.³⁰³ Hazar çevresindeki ülkeler sahip oldukları petroleri yabancı yatırımcılara daha yüksek fiyattan satmak için rekabet ortamını oluşturmayı düşünüyorlardı. Böyle bir uygulamanın başlatılması yeterli rekabet ortamının oluşması için sakıncalı olabilir diye uygulamakdan kaçınmışlardır.

³⁰⁰ M. D. Diarov, **Hazar Denizinde Ekolojik Facialar Hayali Değil**, http://www.caspinfo.ru/library/report/diarov_o3_04.pdf (Erişim: 15 Aralık 2005).

³⁰¹ **Pollution in The Caspian Sea**, Payvand's Iran News, <http://www.payvand.com/news/02/jul/1073.html> (Erişim: 05 Ekim 2005).

³⁰² **Polution of The Caspian Sea**, Caspian Enviornmental Programe, <http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

³⁰³ Igor Prokhorov, **Problems of Caspian Ecology**, http://www.kazpravda.kz/archive/24_06_2003/c_e.html (Erişim: 23 Şubat 2005).

D. KİRLİTME HARÇLARININ UYGULANAMAMASI

Harçlar ve “Kirlilik Bedelleri”, en uygun ekonomik araçlardır. Bu yöntem, gerçekten de kirlütenlere, yararlandıkları “çevresel hizmetlerin” örneğin, bir akarsu tarafından bırakılan atıkların temizlenmesi gibi, karşılığını ödeme zorluğu getirmektedir. Bu durumu göz önüne alarak kirlilik harçlarının Hazar Denizi’nde uygulanmasından kaçınmanın sebebini bir örnekle açıklayabiliriz. Petrol madenlerinin oldukça fazla suya ihtiyacı vardır. “Tekrar Usule” göre, bir ton petrol çıkarmak için laylara tahminen bir nokta dokuz ton su vermek gerekir.³⁰⁴ Yeniden su yüzüne çıkan bu petrollü sular deniz yüzeyine dağılmaktadır. Deniz yüzeyine dağılan petrollü sular esmekte olan rüzgarın hızına ve yönüne bağlı olarak bir bölgeden başka bölgeye doğru hareket etmektedir ve bu hareket sonucunda denizin petrol üretilmeyen bölgeleri de diğer bölgeler gibi kirlenmektedir.³⁰⁵ Örnekte sadece bir ton petrol üretimi üzerine değerlendirme yaptık. Oysa Hazar Deniz’inde binlerce ton petrol üretilmektedir ve bu üretim esnasında binlerce ton petrollü su deniz yüzeyine dağılmaktadır. Böyle bir durumda kirliliği önlemek için “kirlitme harçları” yönteminin uygulanması sonucu petrol üretimi yapan firmalar büyük maliyetlere katlanmak zorunda kalacaklardır. Bu durumu göz önünde bulunduran Hazar çevresindeki ülkeler yabancı yatırımları çekmek için yabancı yatırımcılara zorluk çıkaracak çevre kirlenmesini engelleyecek her türlü uygulamadan kaçınmışlardır. Kirlilik Harçları yönteminin uygulamasından kaçınmanın diğer bir sebebi denizde petrol üretimi sahalarına yakın bölgelerde gözleme izleme ve emisyon ölçme ve arıtma tesislerinin olmamasıdır.³⁰⁶ Aslında Hazar kıyısında yerleşen yeni bağımsızlıklarını kazanmış devletlerin bedavacı olarak davranmasının başlıca sebebi Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra kötü duruma düşen ekonomilerini petrol gelirleriyle istikrarlı hale getirmeyi hedefliyor olmalarından kaynaklanmaktadır.³⁰⁷ Bu yüzden hedeflerine ulaşmak için çevreye ilişkin her türlü çevre kirlenmesini engelleyecek olan uygulamaları göz ardı etmektedirler.

³⁰⁴ Qasimov, s.523.

³⁰⁵ Majid Abbaspour, **The Environmental Aspects of Caspian Sea A Need For Regional Cooperation**, http://www.iies.org/OLD_Site/english/training-conf/conference/conf98-paper/pdf/abbaspour.pdf (Erişim: 10 Ocak 2006).

³⁰⁶ **"US Economic and Strategic Interests in the Caspian Sea Region, Policies and Implications"**. Hearing before the Subcommittee on International Relations U.S. Senate 105th Congress 1st Session Oct 23rd, 1997.

³⁰⁷ Ibrahim Kushenov, **"Kazakhstan Echoes OKIOC"** 21st Century August 12, 1999 V.31 No.7.

II. BÖLGE ÜLKELERİNİN BEDAVACILIĞINDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR

A. OLUMSUZ DIŞSALLIKLARI AZALTABİLECEK PIGOUVIAN VERGİLERİN UYGULANAMAMASI

Hazar Denizin’de meydana gelen olumsuz dışsallıkların büyümesindeki sebeplerden biri çevreyi korumaya ilişkin alınan kararlara çevreyi korumakla yükümlü devlet kuruluşları tarafından samimiyetle yaklaşılmamasıdır³⁰⁸. Örneğin: 1990’lardan sonra Hazar kıyısında yerleşen ülkelere akın eden petrolle ilgili yabancı yatırımcılar hükümetleri bu tür yasal düzenlemelerin yatırımları korkutacağı endişesine sürüklemiş ve bu ülkeler çevreyi korumaya yönelik yasal düzenlemelere karşı kayıtsız kalmışlardır.³⁰⁹ Bildiğimiz gibi vergilemede, öncelikle matrahın sağlam ve kolay ölçülebilir olması gerekir. Ancak emisyon vergilerinde, emisyon miktarının ölçümü zordur. Pigovian vergi, çevre zararı yaratan emisyon ve atık birimi temel alınarak uygulanan özel oranlı bir vergidir.³¹⁰ Böyle bir verginin Hazar Denizi’nde meydana gelen kirliliğe karşı uygulanmamasının nedeni Hazar çevresindeki ülkelere denizde meydana gelen kirliliğ matrahın belirlenmesi açısından ölçebilecek tesislerin olmamasıdır.

Sovyetlerden sonra bu ülkelerin vergi mevzuatında çevreyi ilgilendiren vergilerin açık ve net olarak ifade edilmemesi vergi uygulamasını zorlaştırmıştır³¹¹. Emisyon vergilerinin etkin bir şekilde uygulanabilmesi için emisyon miktarını ölçebilecek tesislerin olması ve etkin kontroller yapılarak desteklenmesi gerekmektedir.

B. TEMİZ TEKNOLOJİLERİN KULLANILMASINI ÖZENDİRECEK SÜBVANSİYONLARIN FİNANSE EDİLEMEMESİ

³⁰⁸ **Polution of The Caspian Sea**, Caspian Enviornmental Progame, <http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

³⁰⁹ K Zilanov, **"Will Oil Destroy Caspian’s Unique Ecosystem?"** The Current Digest of the Post-Soviet Press Vol. XLIX No.35 (1997) p.8-9.

³¹⁰ David Knott, **"How to Deal with Greens"** The Oil and Gas Journal August 18, 1997 v95 n33 p.27

³¹¹ Igor Prokhorov, **Problems of Caspian Ecology**, http://www.kazpravda.kz/archive/24_06_2003/c_e.html (Erişim: 23 Şubat 2005).

Hazar çevresinde yerleşen ülkelerin yasalarındaki ekoloji ile ilgili yetersizlik ve çevre kirliliğine neden olan yerli ve yabancı şirketler için ağır cezaların öngörülmemesi bu şirketlerin petrol araştırma ve çıkarma esnasında daha az kirliliğe sebep olacak yeni teknolojiler araştırmaya özendirilmemektedir.³¹² Kıyıdaş devletlerin ekonomik durumlarının kötü olması nedeniyle daha az çevre kirliliğine neden olacak teknolojilerin kullanılmasını özendirecek sübvansiyonları finanse edemiyorlardı³¹³. Böyle bir özendirme söz konusu olmadığı için bağış olarak gelen sübvansiyonların nereye harcandığı konusunda ayrıntılı hesap açıklaması da yoktur. Bağımsızlıklarının ilk yıllarında Hazar Denizi'ndeki kirliliği önlemeğe yönelik aldıkları yardımları bu yönde etkili bir şekilde kullanmadıkları için sonraki yıllarda bu yardımların sayısı azalmıştır.

Yabancı şirketlerin petrol üretiminde kullandığı teknoloji eski Sovyet teknolojisi ile mukayese edildiğinde önemli ölçüde zararsız olduğu görülmektedir. Fakat yinede petrol üretimi esnasında denizde önemli miktarda kirlilik meydana gelmektedir. Dünya deneyimleri ve Azerbaycandaki uygulamaların gelişme seyri hiç bir petrol şirketinin işletmeden sonra iş yapılan alanlarda çevre sorunlarını gidermeye yanaşmadığını göstermektedir.³¹⁴ Azerbaycan Beynelhalk şirketinin raporunda konsorsiyum üyelerinden hiç bir şirket hükümetle yaptığı anlaşmada bu tür yükümlülük üstlenmemiştir.

Hazar Denizi'nden çıkarılan petrolün kıyıya ulaşmasını sağlamak amacıyla muhtelif istikametlerde petrol boruları çekilmiştir. Yüksek tuzluluğa sahip Hazar Denizi'nde metal borularının aşınmaya karşı korunmasının temin edilmesi gerekmektedir. Bu, suyun kirlenmesini önlemek için de gereklidir. Genelde karaya nispetle deniz yataklarının keşfinde muhtelif kazalar olmakta ve bunlar zararlı dışsallıklar olarak ekolojik dengeye etki etmektedir. Petrol sahalarında ve rafinelerindeki kirlenme çağdışı teknolojiler, doğru dürüst çalışmayan ekipmanlar veya

³¹² M.D. Diarov, **Hazar Denizinde Ekolojik Facialar Hayali Değil**, http://www.caspinfo.ru/library/report/diarov_o3_04.pdf (Erişim: 15 Aralık 2005).

³¹³ Bbc News, **Azerbaijan's post-industrial hangover**, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4498319.stm> (Erişim: 12 Aralık 2005)

³¹⁴ Michael H. Glantz, **Global Environmental Problems in the Caspian Region**, <http://www.isse.ucar.edu/caspian/> (Erişim: 15 Ocak 2006).

sadece umursamazlıktan dolayı devam etmektedir. Azerbaycanın Sovyetler zamanında sanayi şehri olarak kullanılan Sumgayıt şehrinin Hazar Denizi kıyılarında sanayi atıklarından oluşan ciddi bir kirlilik söz konusudur.³¹⁵ Buradaki kirliliği temizleyecek tesislerin kurulması için devlet tarafından sübvansiyon sağlanmamaktadır.

III. HAZAR DENİZİ HAVZASINDAKİ ÜLKELERİN ORTAK KARAR ALMA SORUNLARINA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

A. HAZAR DENİZİ'NİN STATÜ PROBLEMİNİN ÇÖZÜMÜNE YÖNELİK ÖNERİLER

Hazar'a kıyı olan devlet sayısının ikiden beşe çıkması, Hazar Denizi'nin çevre sorunları ile ilgili olarak beş devletin ortak karar vermelerini gerekli kılmaktadır. Hazar'ın çevre sorunu beş devletin de ortak sorunudur. Bu yüzden Hazar kıyısında yerleşen beş devletin bir an önce Hazar'ın statüsüne ilişkin problemleri aralarında bir şekilde anlaşılmaya vararak Hazar'da meydana gelen olumsuz dışsalılıkların çözümüne odaklanmaları gerekmektedir.³¹⁶

Hazar'ın yasal statüsü sorunu henüz bir çözüme kavuşmamıştır ve bu durum taraf ülkeler arasında ciddi politik çıkar çatışmaları için potansiyel yaratmaktadır. İçinde bulunduğumuz dönemde, açık denizlerdeki kaynakların uzun vadeli ve ekonomik açıdan karlı olarak işletilmesi için şart olan, taraf ülkelerin tümünün işbirliği konusunda ciddi bir siyasi irade göstermesi gereği, sağlanabilmiş değildir.³¹⁷

Her ne kadar Hazar'daki Batılı yatırımcılar Azerbaycan'da açık deniz petrol üretimi çalışmalarının başlangıç aşamalarında yer alabilmiş olsalar da (Azerbaycan Uluslararası Petrol Konsorsiyumu), bu projenin ilerideki safhaları için gereken finansman, özel sektörden dış kaynaklı proje finansmanına girilmeden, konsorsiyum ortağı devletler tarafından sağlanmıştır. Ancak, bundan sonraki yeni işleme projeleri, geleneksel proje finansmanına ihtiyaç duyacaktır. Bunun için de ya bölgede mülkiyetin

³¹⁵ **Sumgayıt Neft-Kimya Kompleksinin Ekoloji Problemleri**, Azerbaycan'da Ekoloji Harekat, <http://ruzgar.aznet.org/ruzgar/Azeri/1-5az.htm> (Erişim: 14 Aralık 2004).

³¹⁶ P. Memmedov, "**Xezerin Ekoloji Problemlerinin Hellinde Ölkelerarası Emekdaşlığın Ehemmiyeti**", Azerbaycan XXI Esrin Astanasında (Ed. Ziyad Semedzade), C. II, Şerg- Gerb Metbeesi, Bakı, 1998, s. 208.

³¹⁷ Nesipli, s.28.

açık olarak belli olması, ya da bölge ülkelerinin arasında anlaşma gerekecektir. Hazar gibi yüksek ticari risk taşıyan bir bölgede, özel sektör, Dünya Bankası veya iştiraklerinden, finansman konusunda liderlik bekleyecektir.³¹⁸

Bu nedenle, Hazar’da taraf olan ülkelerin bölgenin statüsü üzerinde yeniden olumlu bir şekilde görüşmelere oturmaları çok önemlidir, çünkü ancak bu şekilde hem bu ülkelerin yararına olacak bir yasal altyapı hazırlanması, hem de uzun vadeli yatırımın devamlılığı mümkün olabilecektir.³¹⁹ Ortak ve bağlayıcı anlaşmalara dayalı yenilikçi hukuki çözümlerin göz önüne alınması gereği ve ancak bu anlaşmalardan sonra uzun vadede tüm Hazar’ın hukuki statüsünün belirlenmesinin mümkün olabileceği açıkça görülmektedir. Bu arada, taraf ülkelerin Azerbaycan’ın 1997’de yaptığı 1982 Montego Körfezi anlaşmasına dayanan ve kesin bir sınır çizilmesi konusundaki görüşmelerin ertelenmesine imkan tanıyan teklifi değerlendirmeleri teşvik edilmelidir. Böyle bir durumun oluşması, tarafların, 1970 tarihli Sovyet Petrol Yönetmelikleri’ne dayanarak, ulusal tartışmasız üretim haklarına sahip olan bağımsız sahalar yaratmasına imkan tanıyacaktır. Bu da daha sonrasında tartışma konusu sahalarda Ortak Üretim Alanları kurulmasını mümkün hale getirecektir.³²⁰

Gerekli dış finansmanın ve uluslararası deniz hukuku ile petrol üretiminin hukuki yanları konularında bağımsız uzman danışmanlık hizmetlerinin Hazar’daki bağımsız devletlerin kullanımına sunulması, dengeli bir bölgesel sonucun oluşması için şarttır.

Hazar’ın yasal statüsünün çözüme ulaşması konusunda varolan tüm senaryolarda, taraflar, Uluslararası Adalet Divanı’nın Uluslararası Çevre Hukuku’nda tanımladığı şu şartları tanıması gerekmektedir: “Devletlerin, kendi kontrolleri ve yönetimleri dahilindeki faaliyetlerin, diğer devletlerin topraklarına ve devlet kontrolü dışında kalan diğer sahalara çevresel etkilerini göz önünde bulundurması yükümlülüğü bulunmaktadır. Bu, uluslararası çevre hukukunun da bir gereği olup, bu gerek,

³¹⁸ Timur Onica, “Optimism increases for caspian sea agreement”, **Business & Economics**, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav041904.shtml> (Erişim: 25 Ocak 2005).

³¹⁹ Timur Onica, “Optimism increases for caspian sea agreement”, **Business & Economics**, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav041904.shtml> (Erişim: 25 Ocak 2005).

³²⁰ Andrei Shoumikhin, “**New Developments Related to Caspian Oil**”, *Perespectivs on Central Asia*, V. 1, No. 9, December 1998.

“çevrenin korunarak ekonomik gelişmenin sağlanması” kavramında açıkça tanımlanmaktadır.³²¹ Hazar için bir ortak ekolojik hareket planı yaratılması, acil olarak üzerine eğililmesi gereken öncelikli bir bölgesel sorundur.

Hazar Denizi’nin hukuki statüsü konusunda devam eden belirsizlik ve kıyıdaş devletler arasındaki görüş ayrılıkları enerji şirketlerinin yatırımlarını etkilemeye devam etmektedir. Hazar Denizi yatağının resmi olarak paylaşılması, doğrudan kaynakların geliştirilmesini sağlamak durumunda olmamakla birlikte, böyle bir paylaşım petrol ve doğal gaz yatırımlarının verimliliğini artıracaktır.³²² Hazar kıyısında yerleşen devletler, yatırımları çekmek ve Hazar Denizi’ndeki petrolü çıkarmak için teknoloji sağlamak istemektedirler³²³. Hazar kıyısında yerleşen devletler yabancı yatırımlarla modern teknolojiyi ülkeye çekmekle Hazar Denizi’nde petrol çıkarma işlemlerinin ekolojik şartlarını iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Zayıf bir hukuki altyapı ve yatırımların yetersizliği, Hazar bölgesinin gelişiminin önündeki temel engeller olarak durmaktadır. Hukuki düzen cazip bir yatırım ortamı yaratmak bakımından gereklidir. İlgili devletler, yatırımları kolaylaştırmak amacıyla çeşitli düzenlemeler yapmaktadırlar. Fakat, bunu yapmak için, Hazar Denizi’nde uluslararası hukukun garanti ettiği karşılıklı itimat ve güvenlik ortamının oluşturulması gerekmektedir.³²⁴

Hazar Denizi’nin hukuki statüsünün saptanması konusu bir uluslararası hukuk incelemesi olarak ele alındığında, anlaşmaların halefiyeti meselesinden, su alanlarının sınırlandırılması, uluslararası deniz hukuku prensiplerinden, çevresel korumaya kadar çeşitli perspektiflerde inceleme yapmayı gerektirmektedir. Ne var ki, kıyıdaş devletlerin statüye dair görüşleri incelendiğinde meselenin kırılma noktasının yeraltı kaynakların paylaşımı olduğu, statü bakımından ileri sürdükleri hukuki yaklaşımların temelinde yeraltı kaynaklardan alacakları pay olduğu görülmektedir.³²⁵

³²¹ A. Gündüz, **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar Hakkında Temel Metinler**, İstanbul, Beta, 1994, s.330.

³²² Barbara Janusz, **The Caspian Sea Legal Status and Regime Problems**, <http://www.riia.org/pdf/research/rep/BP0805caspian.pdf> (Erişim: 31 Aralık 2005).

³²³ Ayşe N. Kollu, **Hazar Denizi’nin Hukuki Rejimi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 110.

³²⁴ Kollu, s.112.

³²⁵ Liz Fuller, **“Still No Decision On Caspian Sea”**, http://www.parstimes.com/news/archive/2005/rfe/caspian_future.html (Erişim: 10 Şubat 2005).

Hazar Denizi'nin hukuki statüsü bakımından ilginç olan ve meselenin çözümünü güçleştiren husus, bu örnekte uluslararası hukukun normlaşma süreci henüz tamamlanmamış birden çok konusunun bir araya gelmesidir. Anlaşmanın halefiyeti açısından uluslararası normlaşma sürecinin tamamlanmaması, uluslararası göllerin sınırlanması bakımından açık kuralların öngörülmemiş olması, kapalı denizler bakımından varolan sınıflandırma zorlukları, pek çok açıdan kendine has bir coğrafi yapı olan Hazar'ın göl veya deniz olarak sınıflandırılmasını güçleştiren unsurlardır. Ortaya konan bilimsel ya da tarihsel veriler, Hazar Denizi'nin karakterini deniz ya da göl olarak kesin biçimde çözmeye yetmemektedir.³²⁶ Hazar Denizi, uluslararası hukuk kurallarının tartışmasız biçimde uygulanmasının zor olduğu bir coğrafi yapı özelliğini taşımaktadır. Bu yüzden Hazar'ın statü sorunu özel bir çözüm gerektirmektedir. Hazar kıyısında yerleşen beş ülke uluslararası hukuk normlarını ve kendi çıkarlarını göz önünde bulundurarak kolektif karar alma yöntemi³²⁷ ile Hazar'ın statü sorununu çözebilirler. Hazar kıyısında yerleşen ülkeler Hazar'ın statüsüne ilişkin problemin çözümü için kamu oyuna da başvurabilirler. Örneğin: Kıyıda yerleşen beş ülkenin her biri kendi ülkelerinde dört veya beş önemli şehirde yaşayan insanları Hazar'ın statüsü konusunda bilgilendirdikten sonra onların Hazar'ın göl mü yoksa deniz mi kabul edilmesi konusundaki tercihlerini bir araya getirip kolektif karar alma yöntemlerinden uygun olanı kullanarak Hazar'ın statüsüne ilişkin problem çözümlenebilir. Bunun dışında Hazarın Statü sorununun çözümü için başka çözüm yollarınada başvurulabilir. Hazar Denizi'nin kuzeyinde yerleşen ve Hazar'ın paylaşımı konusunda aynı fikirde olan Azerbaycan, Rusya ve Kazakistan diğer iki ülkeye ekonomik anlamda ambargo uygulayarak Hazar'ın paylaşımı konusunda bu iki ülkenin kendileriyle fikir birliğine varılmasını sağlayabilirler. Hazar kuzeyinde yerleşen üç devlet arasındaki anlaşmazlıkta çözüme varılması sonucu bölgedeki Hazara ilişkin siyasi sorunların kalkmasıyla yabancı şirketlerin bölgeye olan ilgisi dahada artacaktır. Kendi petrollerine olan ilgi veya talep azalır diye bu durum karşısında rahatsızlık duyan İran'dan Hazar'ın kuzeyinde yereleşen ülkelerle Hazar'ın paylaşımı konusunda fikir birliğine varılması beklenecektir. Böylece bölgede yalnız başına kalan Türkmenistan ekonomik

³²⁶ Brince M. Clagett, "Ownership of Seabed and Suboil Resources in the Caspian Sea Under the International Law", Caspian Crossroad Magazine, V. I, No.3, Summer 1999.

³²⁷ Ayrıntılı bilgi için 1. bölüme bakınız.

ambargonun uzun dönemde ekonomik ve siyasi kayıplara yol açacağını düşünerek Hazar paylaşımı konusunda bu ülkelerle fikir birliğine vararak Hazar'ın statü sorunu çözülebilir.

Çevre bakımından Hazar Denizi'nin statüsü ortak yönetim ve işbirliği esası çerçevesinde kurgulanabilir. Devletlerin üzerinde anlaşmaya varacakları hukuki statü ve buna bağlı olarak kaynakların paylaşımı ve sınırların belirlenmesi şekli her ne olursa olsun, Hazar Denizi'nin çevre problemlerinin ancak devletlerarası bir ortaklık ile çözümlenebileceği, bu konuda başarı sağlamak için mutlak bir işbirliğinin gerekliliği apaçık ortadadır.³²⁸

Hazar Denizi, platform ve boru hatları gibi yapıların ve temel olarak hidrokarbon kaynaklarının keşfi ve üretim faaliyetlerinin sebep olduğu kirlilik bakımından bir takım önlemlerin alınmasını gerektirmekle birlikte, sahip olduğu canlı kaynakların korunması açısından da bazı önlemler alınmasını gerektirmektedir. Bu deniz çerçevesinin ve ekolojik dengenin korunması amaçlarının yanı sıra bu kaynakların ekonomik bakımdan kıyıdaş devletlerin ekonomilerine yaptığı katkının devamı bakımından da önem arz etmektedir.

B. TÜM HAZAR DENİZİ HAVZASINI KAPSAYAN BİR ÇEVRE PROGRAMININ HAZIRLANMASI

Bu gün Hazar Denizi'nde mevcut olan ekolojik problemlerin çözümlenememesinin sebeplerinden bir tanesi Hazar Denizi'nin tüm havzasını kapsayan hukuki anlamda bağlayıcı bir çevre programının şimdiye kadar hayata geçirilmemesidir.³²⁹

Hazar Çevre Programı çerçevesinde bir takım çerçeve düzenlemeler yapılmakla birlikte; bunlar kıyıdaş devletler bakımından bağlayıcı hukuk kuralları değeriinde değillerdir. Bunun yanı sıra, kıyıdaş devletler tek taraflı iradeleriyle bazı uluslararası çevre koruma sözleşmelerine taraf olmakla birlikte, Hazar Denizi'nin

³²⁸ Memmedov, s.210.

³²⁹ **Azerbaycan'da Ekoloji Harekat**, <http://ruzgar.aznet.org/ruzgar/azeri/3-1az.htm> (Erişim: 10 Aralık 2005).

kendine has durumu ve özelliklerini gözetken ve tüm kıyıdaş devletlerin üzerinde uzlaştıkları bir aşamaya henüz gelmemişlerdir³³⁰. Bölgesel işbirliği olmadan Hazar Denizi kıyısında yerleşen beş devletten her hangi birinin yalnız başına meydana gelen çevresel problemlere yönelik mücadele başlatması etkili olmayacaktır. Bunu bir örnekle açıklayabiliriz. Hazar Denizi'nin Azerbaycan kısmında petrol üretimi faaliyetleri sonucu meydana gelen olumsuz dışsallıklar bir kaç hafta sonra Kazakistan kıyılarında hissedilmektedir. Bu da Hazar Denizi'nin tüm havzasını kapsayan bir çevre programının hazırlanıp hayata geçirilmesinin çevresel problemlerin çözümü bakımından zorunlu olduğuna işaret etmektedir.

Uluslararası hukukun çevre bakımından katettiği ve Hazar'daki kırılgan ekolojik yapı göz önünde bulundurulduğunda bir çevresel yönetim anlayışının gerekliliği ortaya çıkmaktadır.³³¹ Uluslararası çevre anlaşmalarının ortak özelliği bir ekosistemin çevre korunması bakımından ortak anlayış içinde yönetilmesi gerekliliğini öngörmektedir.³³²

Zararlı dışsallıklara çözüm bulunmasına ilişkin yapılacak işbirliklerinde taraflar öncelikli olarak Hazar'a kıyısı olan ülkeler olmalıdır. Hazar, açık denize bağlantısı olmayan kapalı bir havzadır. İşte bu özellik çevre ülkelerin çevreyi koruma ve kirliliği azaltmaya yönelik ortak standartlar, metotlar ve uygulamalar geliştirmesini gerektirmektedir.³³³ Hazar Denizi'nin doğal zenginliklerinden yararlanma ve diğer ekonomik faaliyetlerde bütün Hazar kıyısı devletleri tarafından ilgili uluslararası şirketlerden, çevreyi korumaya yönelik standartlara uymaları konusunda daha gerçekçi garanti ve taahhütler istenmelidir.

Son olarak bu gün Hazar Denizinde meydana gelen olumsuz dışsallıkların çözümü için Hazar'ın tüm havzasını kapsayan bir çevre programının hazırlanıp Hazar kıyısında yerleşen ülkeler tarafından işbirliği yapılarak hayata geçirilmesi şart. Hazar kıyısında yer alan ülkelerin, statü problemini çözüp birlikte konsept oluşturması ve bu

³³⁰ Kollu, s. 119.

³³¹ E.G. Hacıyev, **Azerbaycan Respublikası Yerüstü Sularının Keyfiyetinin Muasir Veziyeti, Kür Çökekliyinin Tebieti ve Ekoloji Problemleri**, Nafta-Press, Baku, 2004, s. 142.

³³² **Etraf Muhitin Muhafizesi Üzere Milli Fealiyyet Planı**, Dövlət Ekologiya və Tebietdən İstifadə Nezaret Komitesi, Bakı, 1998.

³³³ Eight Baku International Congress “**Energy, Ecology, Economy**”, Baku, Azerbaijan, 1-3 June, 2005.

konuda uluslararası anlaşmaların imzalanması gerekmektedir.

IV. HAZAR DENİZİ'NDEKİ DEVLETLERİN BEDAVACILIĞINDAN KAYNAKLANAN SORUNLARA YÖNELİK ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Hazar Denizi'nin açık denizlerle bağlantısı olmayan kapalı bir havza olduğunu belirtmiştik. Yani Hazar Denizi'nde meydana gelen olumsuz dışsalılık örneğin: petrol üretiminden geri kalan atık sular deniz içinde rüzgarın hızına bağlı olarak tüm çevre ülkelerin sahillerini dolaşmaktadır. Yani Hazar Denizi çevresinde yerleşen bir ülkenin bedavacılığından kaynaklanan sorunlar örneğin çevre kirliliği diğer dört ülkeyi de etkilemektedir. Bu durum Hazar Denizi çevresinde yerleşen beş ülke için de geçerlidir. Bu gün Hazar Denizi'nin maruz kaldığı çevre kirlenmesinin gidermenin maliyetine Hazar kıyısında yerleşen ülkelerin hangi oranda katılacağı sorusu söz konusudur. Bu soruya aşağıda çözüm önerileri ortaya konarak cevap verilmeye çalışılmıştır.

A. KIYIDAŞ ÜLKELERİN ORTAK VERGİ UYGULAMASI (DEVLET HÜKMÜ)

Kamusal malların gönüllü temini işe yaramadığı takdirde kamusal malların üretimini fonlaştırmak için hükümet veya devletler vergi koyarlar.³³⁴ İşte Hazar Denizi çevresinde yerleşen devletler bedavacı davranışlarına son vermek için Hazar Denizi'nde yürütülen petrol araştırma ve çıkarma faaliyetlerinden doğan kirliliği vergilendirebilirler. Daha önce böyle bir uygulamanın başlatılmamasının sebebinin böyle bir uygulamanın ülkeye gelen yabancı yatırımcıları kaçırır endişesi olduğunu anlatmıştık. Fakat şuan bu ülkelerin petrol rezervlerine çevrilen yeterince dikkat ve petrol piyasasında yeterince rekabet olduğu için Hazar çevresindeki ülkelerin artık böyle bir endişesi yok.³³⁵ Bu yüzden kıyıdaş devletlerin bir araya gelerek kirliliği azaltmak için ortak bir vergi uygulamayı başlatmaları mümkün görünmektedir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bu ülkelerin vergi mevzuatı ve kanunları bir birine yakın olduğu için böyle bir uygulamanın başlatılması bu ülkelerin vergi politikasına

³³⁴ Batirel, s.125.

³³⁵ Memmedov, s.156.

zarar vermeyecektir.³³⁶ Burada zor olan kısım uygulanacak olan vergi oranına nasıl karar verileceğidir. Hazar Denizi'nin bölgesel mal olduğunu belirtmiştik. Bu yüzden uygulanacak vergi oranını kıyıdaş devletler bir araya gelip vergi politikalarını göz önünde bulundurarak kollektif karar yöntemiyle belirleyebilirler. Uygulanacak olan vergilerden elde edilecek gelirler ile ortak bir fon oluşturulup daha sonra Hazar Denizinde başlatılacak Hazar'ın tüm havzasını kapsayan bir çevre programının finansmanında kullanılmak üzere bu fonda toplanabilir. Böyle bir vergi uygulamasının başlatılması Hazar da faaliyet gösteren petrol şirketlerini her defasında meydana gelen petrol kirliliği için büyük miktarda vergi ödememek için daha az kirlilik meydana getiren yeni teknolojiler araştırmaya özendirecektir. Böyle bir vergi uygulamasının etkin olabilmesi için ülkelerin uygulanacak vergi politikalarına samimiyetle yaklaşması gerekmektedir. Emisyon vergilerinin etkin olabilmesi için kirliliği ölçebilecek tesislerin kirliliğin meydana geldiği bölgelerde inşa edilmesi gerekir. Buradan hareketle, çevre vergisi uygulamalarından etkin sonuç alınabilmesinin Hazar Denizi havzasında emisyon ölçme tesislerinin inşa edilmesiyle yakından bağlantılı olduğunu belirtmek gerekir.

B. ULUSLARARASI YAPTIRIM UYGULAMA ANLAŞMASI

Hazar'a kıyısı olan ülkelerin ilişkileri Hazar Denizi'nin statüsü, ekoloji durumu ve seviyesi ile örtüşmektedir. Hazar havzasında birçok doğal gaz ve petrol sahasının keşfi, işlenmesi bu problemlerin halli ile yakından ilgilidir. Bu bağlamda Hazarın statüsünün belirlenmesi ekolojik durumun ve deniz seviyesinin gerek çok yönlü tahlili gerekse belli bir sonuca ulaşılabilmesi için zaruri ve acil yapılması gereken bir iştir³³⁷. Bu gün oluşan bu problemler için kalıcı bir çözüm bulunmaması ve bölge ülkelerinin sanayileşme yolunda birbirleri ya da uluslararası kuruluşlarca kontrol edilemeyişleri asıl problemi teşkil etmektedir. Bunun hiç şüphesiz en büyük sebebi henüz denizle ilgili bir statünün bölge ülkelerince benimsenmemesi dolayısıyla uluslararası güçlerin belirsizlikten etkilenerek bölgeye yeterli mücadeleyi yapamamasına sebep

³³⁶ **Ecological Problems of Caspian Sea and Ecological Education in Caspian Countries**, Baku, Azerbaijan, 18-20 November, 1998.

³³⁷ Igor Prokhorov, **Problems of Caspian Ecology**, http://www.kazpravda.kz/archive/24_06_2003/c_e.html (Erişim: 23 Şubat 2005).

olmaktadır³³⁸. Bu yüzden kıyıdaş devletlerin Hazar'ın statüsüne ilişkin problemleri Hazar'daki çevre sorunlarını çözüme kavuşturma adına bir an önce halletmeleri gerekir. Hazar Denizi'ndeki statü sorununun çözümü uluslararası kuruluşların ve güçlerin bölgeye müdahalesi için güvenlik açısından gerekli temel zemini oluşturacaktır. Kıyıdaş ülkeler aralarında statü sorununu çözüme kavuşturduktan sonra Hazar'ın çevre sorunlarını çözmek için hazırlanacak olan Hazar'ın tüm havzasını kapsayan çevre programına odaklanmaları gerekir. Bu programın Hazar'daki çevre sorunlarının çözümü açısından etkin olabilmesi için kontrolünün ilgili uluslararası bir kuruluş tarafından yapılması gerekir. Böyle bir programın uluslararası kuruluş tarafından kontrol edilmesini gerektiren diğer bir sebep kıyıdaş ülkeler arasındaki nüfuz sorunudur.

Uluslararası çevre hukukunun gelişmesine katkı sağlayan en önemli gelişme, hassas durumda ya da tehdit altında bulunan yerlerin korunması için oluşturulan uluslararası çapta sözleşmelerdir³³⁹. Bu sözleşmeler sınır aşan kirlenmeler nedeni ile hava, deniz, toprak gibi değerleri korumayı ve kirlenmeyi denetim altına almayı amaçlamaktadır.

Stockholm Konferansı ile başlayan süreç ile çevre alanında uluslararası nitelikte pek çok sözleşme hayata geçirilmiştir. Bu sözleşmelerde bölgesel nitelikteki girişimler ağırlık kazanmıştır. Bu sözleşmelere örnek olarak, denizlerde kirliliği önlemek için Akdeniz için Barselona Sözleşmesi, Karadeniz'in Kirlenmeye Karşı Korunması sözleşmesi, Basra Körfezi için Küveyt Sözleşmesi'ni gösterebiliriz. Bu sözleşmelerin en önemli özelliği, taraflar arasında anlaşmazlık çıktığı zaman uluslararası yaptırım uygulamalarını devreye sokma yetkisine sahip olmalarıdır.³⁴⁰ Uluslararası sözleşmelere konu olan düzenlemeler, çevre sorunlarının özelliği gereği çok boyutludur. Bir anlamda yeryüzünde nerde bir kirlenme ortaya çıkmışsa, onunla ilgili uluslararası sözleşme oluşturulmuş ya da oluşturulmaya çalışılmıştır³⁴¹. Bugün

³³⁸ Barbara Janusz, **The Caspian Sea Legal Status and Regime Problems**, <http://www.riia.org/pdf/research/rep/BP0805caspien.pdf> (Erişim: 31 Aralık 2005).

³³⁹ Hüseyin Pazarcı, "Çevre Sorunlarının Uluslararası Boyutları ve Uluslararası Hukuk", AÜ. SBF. Yayınları; 1983, s.201-237.

³⁴⁰ Yaşamış, s.97.

³⁴¹ Pazarcı, s.221.

Hazar Denizi'nde var olan çevre problemlerinin çözümü için böyle bir uluslararası sözleşmenin kıyıdaş ülkeler tarafından hayata geçirilmesi şarttır.

Statü sorununun çözümünden sonra kıyıdaş ülkeler uluslararası bir kuruluşun yardımı ve uluslararası hukuk anlayışı çerçevesinde Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Rio Deklarasyonu'nun 12. ve 13. ilkelerini göz önünde bulundurarak uluslararası bir anlaşma imzalamalıdır. Bu anlaşmanın metninde, kıyıdaş ülkelere birinin çevre programını ihmal etmesi halinde ne gibi uluslararası yaptırımların uygulanacağı belirtilmelidir. Ancak bu şekilde kıyıdaş ülkeler hazırlanacak olan çevre programının etkinlik oranını artırabilirler. Böyle bir durumda kıyıdaş devletler çevre programının kurallarının ihmal sonucu ağır cezalara maruz kalmamak için sürekli olarak çevreye ilişkin davranışlarını kontrol etmeye çalışacaklardır. Kıyıdaş devletler ile uluslararası bir kuruluş arasındaki böyle bir anlaşma kıyıdaş ülkeleri çevre programı dışında çevreye ilgili yeni düzenlemeler yapmaya özendirilecektir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlıklarını yeni kazanmış Hazar kıyısında yerleşen ülkelere çevre kirliliğinden dolayı kanser vakalarında ve çocuk düşürme oranlarında meydana gelen artış, bu çevre kurallarını ihmal eden ülkelere uluslararası yaptırım uygulanması koşulunu içeren uluslararası bir anlaşma yapılmasının gerekçesini oluşturmaktadır.

Çevre konusunda uluslararası nitelikteki sözleşmelerin özelliği, devletler için geniş hareket olanakları getirmesidir.³⁴² Eğer devletler isterlerse, belli bir süre sonra antlaşmadan çekilebilirler. Bu durumu iki açıdan değerlendirmek olasıdır: Birincisi, taraf olan devlete böyle bir olanağın verilmesi, kuşkusuz çevrenin korunması açısından çeşitli sakıncalar doğurabilir. Bu yapılan sözleşmelerin zayıf noktasını oluşturmaktadır. Fakat Hazar Denizi kapalı bir havza olduğu için kıyıdaş ülkeler biri diğerinin çevre kirliletiçi eyleminden etkilenmesin diye anlaşmadan çekilmek istemeyebilirler. İkincisi, taraf devletlere böyle bir olanağın verilmesi, sözleşmelerin daha fazla devlet tarafından imzalanmasını teşvik edebilir.

C. KÜRESEL FİNANSMAN OLANAKLARINDAN YARARLANILMASI

Hazar'ın sathı sahasından on kat büyüktür. Bu bakımdan Hazar'ın çevre

³⁴² Gündüz, s.121.

sorunlarına çözüm bulmak için kıyı devletlerin ötesinde, bütün dünya ülkelerinin ilgili kuruluşlarının finansal katkıda bulunması gerekir. Yani Hazar'ın problemi küreseldir ve uluslararası işbirliği olmadan problemin çözümü mümkün değildir.³⁴³

Hazar Denizi'nde meydana gelen olumsuz dışsallıkların çözümünde önemli rol oynayan finansal gereksinimlerin sağlanması bakımından küresel finanman olanaklarına sahip kuruluşların rolü büyüktür. Çünkü Hazar kıyısındaki ülkelerin teknolojileri ve ekonomik imkânları bölgesel ekoloji problemlerinde tek başlarında yetecek güce sahip değildir.³⁴⁴ Hazar kıyısında yerleşen ülkelere Hazar'daki çevre sorunlarının çözümü için ayrı ayrı destek veren küresel çevre kuruluşlarından olan GEF böyle bir desteğin problemlerin çözümü bakımından olumlu sonuçlar doğuramayacağını görünce desteğini durdurmuş ve kıyıdaş devletlerin biraraya gelip ortaklaşa Hazar'ın tüm havzasını kapsayan bir çevre programı hazırlamaları gerektiğini dile getirerek ancak böyle bir durumda Hazar Denizi'nde var olan çevre problemlerinin çözümünde önemli rol oynayan finansal destek sağlayacağı koşulunu getirmiştir.³⁴⁵ Küresel finansal olanaklara sahip olan kuruluşlardan Dünya Bankası, Birleşmiş Milletler Çevre Programı ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı bu ülkelerin GEF şartlarını yerine getirdikleri zaman finansal destek verecekleri teklifinde bulunmuşlardır.

Küresel finansal olanaklara sahip kuruluşları Hazar'ın ekoloji problemlerinin çözümüne çekebilmek için başta Hazar kıyısında yerleşen ülkelerin Hazar'ın statü problemini çözüp birlikte Hazar'ın ekolojisi için konsept oluşturması ve bu konuda uluslararası anlaşmanın imzalanması gerekmektedir. İmzalanacak olan anlaşmanın metninde, kıyıdaş ülkelere biri tarafından anlaşmanın ihmal halinde anlaşmayı ihmal eden ülkenin ne gibi yaptırım güçlerine ve cezalara maruz kalacağı açıkça belirtilmelidir.

Bugün Hazar Denizi kıyısında yerleşen ülkeler denizde var olan çevre problemlerinin çözümü için ortaklaşa hazırlamış olacakları Hazar Denizi'nin tüm

³⁴³ P. Memmedov, s.123.

³⁴⁴ Onica, Timur, "Optimism increases for caspian sea agreement", **Business & Economics**, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav041904.shtml> (Erişim: 25 Ocak 2005)

³⁴⁵ **Polution Of The Caspian Sea**, Caspian Enviornmental Programe, <http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

havzasını kapsayan çevre programının hayat geçirilmesinde önemli rol oynayan finansal kaynakları kolay temin edebilmeleri için böyle bir programı ilgili uluslararası bir kuruluşun gözetimi altında hayata geçirmelidirler.³⁴⁶ Kıyıdaş devletler uluslararası kuruluşla aralarında bir anlaşma imzalayarak taraf ülkelerden birinin anlaşmadaki şartları ihmal halinde ilgili uluslararası kuruluşun ne gibi yaptırım güçleri ve cezaları uygulayacağını anlaşmada açıkça belirtmelidirler. Kıyıdaş ülkeler ancak bu şekilde güven sağlayarak küresel olanaklara sahip kuruluşların dikkatini çekebilirler.

Hazar Denizi ülkeleri uluslararası boyuttaki deneyimine dayanarak küresel çevre kuruluşlarından olan GEF'i Hazar Denizi'nin tüm havzasını kapsayan programı başlatması için uluslararası düzeyde politik ve yasal reformların belirlenip uygulanmasına önem vererek tümleşik ve kapsamlı bir şekilde kurumsal gelişim ve kalkınmaya odaklı anahtar donör gibi görmektedirler. Böyle bir programın başlatılması Hazar Denizi kıyı devletlerine onların işbirliği önündeki kurumsal ve diğer engelleri ortadan kaldırmalarında yardımcı olacaktır.

Son olarak şunu söyleyebiliriz. Hazar Denizi bölgesinde işbirliğinin dengeli ve uzun vadeli yasal temelini oluşturulması bölge barış ve istikrarını güven altına almakla beraber küresel finansal olanaklara sahip kuruluşların bölgedeki çevre sorunlarının çözümüne yönelik hazırlanmış çevre plan ve projelerine finansman kaynağı sağlamaları için önemli bir faktör olacaktır.

V. HAZAR DENİZİ'NDE ORTAYA ÇIKAN DIŞSALLIKLARIN GİDERİLMESİNE YÖNELİK GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Olumsuz dışsallıklara çözüm noktasında iktisadi açıdan bazı araçlara başvurulması mümkündür. Bu araçlar makroekonomik ve mikroekonomik araçlar olmak üzere tasnif edilebilir. Mikroekonomik araçlar arasında kirletme vergisi, harçlar sübvansiyonlar, depozito ücretleri sayılabilir. Makroekonomik araçlar olarak çevresel değerlerin ulusal hesaplar içinde yer almasının sağlanması, çeşitli gelir kaynaklarından sağlanan fonların çevresel kaliteyi geliştirmesi amacıyla kullanımının sağlanması, dış

³⁴⁶ Qasimov, s.91.

yardım ve dış kredi sayılabilir.³⁴⁷ Yukarıdaki ifadeler ışığında Hazar'daki olumsuz dışsallıkların çözümü için iktisadi araçların yanı sıra, hukuki, idari v.b. araçların da kullanması zorunludur.

Hazar kıyısında yerleşen ülkeler Yabancı yatırımcılarla modern teknolojiyi ülkeye çekmekle, Hazar Denizi'nde petrol çıkarma işlemlerinin ekolojik şartlarını iyileştirmeyi amaçlamaktadır. Hazar'ın petrol rezervlerinin geliştirilmesi sürecinin hızlandırılması, petrol üretiminin çevre üzerindeki olumsuz etkisini arttırmaktadır. Fakat çevreyi korumanın anahtarı petrol rezervlerinin geliştirilmesinin durdurulması veya sınırlandırılması değil, rasyonel ve güvenli üretim yöntemlerinin ve gelişmiş teknolojinin, ekolojik koordinasyonun ve etkin çözüm yöntemlerinin sunulmasıdır.³⁴⁸

Enerji kaynağı üretimi ve koruması arasındaki çelişkinin enerji açısından gelecek üzerinde büyük etkileri olacak ve muhtelif enerji türlerinin ekolojik sonuçları gelecek yıllarda enerji üretim teknolojilerinin seçiminde önemli rol oynayacaktır.

Sovyetler Birliği zamanında Hazar Denizi kıyısında iki devlet yer alıyordu ve Hazar Denizinin kontrolünden İran ve Rusya olmak üzere iki devlet sorumluydu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Hazar kıyısındaki devletlerin sayısının ikiden beşe çıkmasıyla Hazar'ın kontrolünü yüklenecik devletlerin sayısı da Rusya, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve İran olmak üzere arttı. Yani bu gün Hazar Denizi'nde meydana gelen olumsuz dışsallıklardan beş devlet de sorumludur. Bu yüzden Hazar Denizi'ndeki çevre sorunlarının çözümü için bugün beş devletin ortak karar alması gerekmektedir.

Son dönemlerde Hazar Denizi'nin statü konusunda geniş bir tartışma sürdürülmektedir. Uzmanlar, gerek sektörel gerekse bölge paylaşımına göre yapılacak paylaşımların bölgenin ekolojik yönden korunması gerekse bölge ülkelerinin milli menfaatlerinin korunmasına dikkat edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.³⁴⁹ Bu konuda ne diplomatik, ne ekonomik, ne askeri ve ne de milli menfaatler Hazar'ın ekolojik dengesinin korunmasından daha üstün tutulmamalıdır. Bu yüzden Hazar Denizi

³⁴⁷ Yaşamış, s.295.

³⁴⁸ Koray, s.191.

³⁴⁹ Memmedov, s.123.

çevresinin kirlenmesinden kaynaklanan kanser vakalarındaki artışlar ve bölgedeki çocuk düşük oranlarını dikkate alarak Hazar kıyısındaki devletlerin bir an önce Hazarın Statüsü konusunda anlaşmaya varıp, Hazar'daki olumsuz dışsallıkların çözümü bakımından ortaklaşa Hazar'daki çevre sorunlarına odaklanmaları gerekir.

Hazar Denizi'nde çevreyi korumaya yönelik birçok çevre programı mevcuttur. Fakat bunların hiçbir tanesi hukuki anlamda bağlayıcı değildir. Bu yüzden çevre ülkelerinin statü problemini çözdükten sonra bir araya gelip, Hazar'ın tümünü kapsayan bir çevre programı hazırlamaları gerekir. Hazırlanacak olan çevre programının hukuki anlamda bağlayıcı olması gerekir. Ayrıca kıyı ülkelerinden birinin hazırlanacak olan programda belirtilen kuralları ihmal halinde ne gibi cezalara maruz kalacağı bir anlaşma yapılarak açıkça belirtilmelidir.

Kıyı ülkelerin bedavacılığından kaynaklanan sorunların çözümüne gelince sorunun çözümü Hazar Denizi'nin açık denizlerle bağlantısı olmayan bir havza olduğunu dikkate alırsak ancak beş devletin ortak kararı ile mümkündür. Bu ülkeler bir araya gelip, denizde meydana gelen kirliliği önlemek için bir çevre vergisi uygulaması başlatabilirler. Bu ülkeleri böyle bir uygulamayı başlatmaya zorlayan sebeplerden birisi Hazar'ın kapalı bir havza olması olabilir. Çünkü Hazar kıyısında yerleşen bir ülkenin meydana getirdiği olumsuz dışsallık bir kaç hafta sonra diğer ülkelerin kıyılarında hissedilmektedir.³⁵⁰ Böyle bir olumsuz dışsallık değişik düzeylerde de olsa havza ülkelerinin hepsi üzerinde etkiye sahip olduğundan, söz konusu beş ülkeye de yarar sağlayabilecek bir kirletme vergisi uygulamaya konulması yönünde ortak bir karara varılması son derece rasyoneldir. Bu ülkelerin Sovyetler Birliği'nden ayrıldıktan sonra hazırlamış oldukları yeni vergi kanunları bir birine yakın olduğu için, böyle bir vergi uygulaması bu ülkelerin vergi politikalarını olumsuz yönde de etkilemeyecektir. Böyle bir vergi uygulaması başlatılmasının birçok olumlu sonuçlar doğurması beklenebilir. Böyle bir vergi uygulaması sonucunda doğal olarak Hazar Denizi'nde faaliyet gösteren petrol şirketleri, her defa büyük miktarda çevre vergisi ödememek için daha az kirliliğe sebep olacak yeni teknolojilerin arayışı içine gireceklerdir. Bunun sonucunda çevre kirliliği ve çevre kirliliğinden doğan sağlık sorunları azalacaktır. Ortak vergi

³⁵⁰ **Caspian Ecological Programme**,
http://www.caspianenvironment.org/report_technical.htm (Erişim: 10 Ocak 2005).

uygulamasının başlatılmasından elde edilen gelirler uluslararası bir kuruluşun gözetimi altında bir fonda toplanarak Hazar Denizi havzasını kapsayan çevre programının finansmanında kullanılabilir. Emisyon vergilerinde verginin matrahını belirlemek zordur. Bu yüzden böyle bir vergi uygulamasının etkin olabilmesi için verginin matrahının netleşmesine kolaylık sağlayacak olan kirlilik ölçme tesislerinin kirlilik meydana gelebilecek bölgelere inşa edilmesi gerekir. Bu tesislerin inşa edilmesi için Hazar kıyısındaki ülkeler sübvansiyonlar sağlayabilirler. Vergi kaçakçılığını önlemek için Hazar kıyısındaki ülkeler ortak karar alarak böyle bir vergi uygulamasının denetimini BM gibi uluslararası bir kuruluştan isteyebilirler. Böylece hem vergi kaçakçılığı büyük ölçüde önlenabilir hem de bu şekilde vergi politikasını etkin hale getirmiş olurlar.

Hazar Denizi'nin tüm havzasını kapsayan programın finansmanının nasıl sağlanacağı konusuna gelince ortak vergi uygulamasından elde edilen gelirler böyle bir programın finansmanı için yeterli olmayabilir. Bu yüzden Hazar çevresinde yerleşen ülkeler aralarındaki statü sorunu çözdükten sonra, ortaklaşa bir program başlattıklarını ve hukuki anlamda bu programın bağlayıcı olduğunu resmi bir şekilde duyurabilir ve küresel finans-kuruluşlarından destek isteyebilirler. Atlantik okyanusu üzerinde oluşan iklim değişiklikleri, Avrupa kıtası üzerinden geçerek Hazar havzasında kendi yerini bulmaktadır. Bu bakımdan Hazar'ı dünyanın iklim indikatörü olarak adlandırmak mümkündür. Dolayısıyla hem ekoloji hem de finansal bakımdan küresel kuruluşlar örneğin: Dünya Bankası, Küresel Çevre Fonu, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı Hazar'a özel önem vermek durumundadırlar.

Hazar Denizi'nin tümünü kapsayan bir programın başlatılması birçok olumlu sonuçlar doğuracaktır. Böyle bir programın başlatılması kıyı devletler arasında işbirliğinin gelişmesine yardımcı olacaktır ve aralarındaki sorunların çözülmesine yardımcı olacaktır. Azerbaycan'ın Hazar Denizi kıyısında yerleşen Sumgayıt şehrindeki çevre kirliliğinden doğan sağlık sorunlarının oranında çevre kirliliğinin azalması ile birlikte düşüşler beklenebilir. Ayrıca Hazar'ın suyunda petrol üretiminden doğan yağlılık oranının azalması sonucu Hazar'ın sahilindeki dinlenme tesislerinin ve balık yetiştirme çiftliklerinin sayı artacaktır. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Hazar

kıyısındaki ülkelerin bir an önce aralarındaki statü problemini çözüme kavu turmaları, bu havzada yaşanmakta olan yoğun  evre kirliliğinin azaltılabilmesi ve gelecek nesillere yaşanabilecek bir  evre bırakılabilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Bütün havza ülkelerine çevresel açıdan yarar sağlayacak olmasına rağmen bugüne kadar statü sorununun çözülememesi, bölge ülkeleri arasındaki çıkar farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Bu çıkar farklılarına rağmen bir çözüme ulaşabilmek için taraflar tarafından kabul görecek BM gibi tarafsız uluslararası bir kurumun çözüm doğrultusunda hakemlik yapması büyük önem taşımaktadır.   z ms zl   n küresel açıdan da olumsuzluklara neden olduğu göz önüne alındığında, hem çözümü kolaylaştırma yönünde finansal destek sağlama hem de uzlaşmaya yana mayan ülkelere yaptırım uygulama yönünde hem BM hem de diğer uluslararası kurumlara roller düşmektedir.

SONUÇ

Bugün Hazar Denizi'nde yoğun bir çevre kirliliği yaşanmaktadır. Hazar Denizi'nin en hassas bölgesi olan selfteki sığ sularda yürütülen doğal gaz ve petrol çalışmaları, bu bölgede yaşamakta olan kirliliğin ve biyolojik zenginliklerin yok olmaya yüz tutmasının temel nedenidir. Hazar havzasının günümüzdeki ekolojik durumunun analizi şunu göstermektedir ki, şu an yaşamakta olan korkunç tablonun nedenleri – uzun vadede ekolojik korumanın dikkate alınmaması, kıyıdaş ülkelerin kirliliğe karşı sovyetlerden kalma eski çevre kanunlarıyla mücadele etmeye devam etmeleri ve Hazar Denizi'nin statüsünün halen belirsiz olmasıdır. Hazar Denizi yatağının resmi olarak paylaşılması yabancı yatırımcıların bölgeye akın etmesine yardımcı olmakla birlikte petrol ve doğal gaz yatırımlarının verimliliğini de hızla artıracaktır. Hazar kıyısında yerleşen devletler, yabancı yatırımları çekmek ve Hazar Denizi'ndeki petrolü çevreye zarar vermeyecek şekilde çıkartabilecek teknolojilere ihtiyaç duymaktadırlar. Hazar Denizi ve çevresinin korunması ancak ve ancak düşük atıklı ve atıksız teknolojilerin kullanılması ve sıkı çevre koruma önlemlerinin hayata geçirilmesi ile mümkündür. Zayıf bir hukuki altyapıya sahip olunması ve yatırımların yetersizliği, Hazar Bölgesinin gelişiminin önündeki temel engellerdir. Hukuk düzeni, cazip bir yatırım ortamı yaratmak bakımından gereklidir. İlgili devletler, yatırımları kolaylaştırmak amacıyla çeşitli düzenlemeler yapmaktadır. Fakat, bunu yapmak için, Hazar Denizi'nde uluslararası hukukun garanti ettiği karşılıklı itimat ve güvenlik ortamının geliştirilmesi gerekmektedir.

Hazar Denizi'nin su toplama havzası yeryüzünün büyük bir alanını etkilemektedir. Bu yönüyle bölgenin ekolojik dengeleyicisi olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Etkileme alanının genişliği dikkate alındığında, Hazar'da yaşamakta olan ekolojik sorunların Hazar Bölgesi dışında kalan ülkeleri de çeşitli düzeylerde etkileyen küresel bir nitelik taşıdığı görülmektedir. Buradan hareketle, söz konusu problemlerin çözümüne ilişkin çabaların da doğal olarak küresel düzeyde gösterilmesi gerekmektedir. Başka bir deyişle, söz konusu ekolojik sorunlar yoğun olarak yaşandığı Hazar Bölgesi dışında kalan ülkeleri de çeşitli düzeylerde etkileyen küresel bir nitelik

taşımaktadır. Dolayısıyla, bölge dışındaki ülkelerin bu sorunun çözümü için işbirliği içinde olmaları yalnızca Hazar Bölgesi ülkelerinin değil, kendilerinin de çıkarınadır.

Gerek petrol çıkarılması gerekse Hazar’a dökülen nehirlerdeki sanayi atıklarına karşı çevre faaliyetleri yürütülmesi, günümüzde uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Zira bölge ülkelerinin teknolojileri ve ekonomik imkânları bölgesel ekoloji problemlerini kendi başlarına çözebilecek güçte değildir. Bu yüzden sorunun çözümü için bölgede küresel finansman kaynaklarına sahip kuruluşlara ihtiyaç vardır. Bu kuruluşların dikkatini bölgeye çekmek için önce Hazar kıyısındaki ülkelerin aralarında var olan siyasi ve iktisadi sorunları aşarak bir araya gelip Hazar’ın tüm havzasını kapsayan bir çevre programı hazırlamaları gerekmektedir. Ancak bu şekilde istikrar izlenimi sergileyerek uluslararası kuruluşların dikkatini bölgedeki sorunlara çekebilirler. Hazar’ın çevre sorunlarının çözümüyle ilgilenen birçok çevre kuruluşu bulunmaktadır. Fakat bu kuruluşlar temelde ulusal bazda çözüm üretmeye çalışmaktadırlar ve çözüm yönünde aldıkları kararların da diğer bölge ülkelerini uluslararası hukuk açısından bağlayıcılığı söz konusu değildir. Hazar’ın tüm havzasını kapsayan bir çevre programının sorunun çözümünde etkili olabilmesi için hukuki anlamda bağlayıcılığa sahip olması şarttır. Hazırlanacak olan çevre programının mevzuatında kıyıdaş ülkelerin bu programın kurallarını ihlal ettikleri zaman ne gibi yaptırıma veya cezaya maruz kalacakları açıkça belirtilmelidir. Ancak bu şekilde bölgesel işbirliği ile sorunun çözümü mümkündür. Kıyıdaş ülkeleri böyle bir programı hazırlamaya zorlayacak sebeplerin arasında Hazar Denizi’nin kapalı bir havza oluşu yer almaktadır. Hazırlanacak olan çevre programının finansmanına kıyıdaş ülkelerin nasıl katılacağına BM gibi uluslararası bir kurumun hakemliğiyle karar verilebilir. Bu çerçevede kıyıdaş ülkeler bir araya gelip Hazar’da meydana gelen çevre sorunlarını azaltabilecek pigovian tarzda vergi uygulamaları yoluyla çevre programına finansman sağlayabilirler. Bunun yanı sıra çevre programının finansmanı için küresel çevre kuruluşlarından da destek isteyebilirler.

Yapılan bu tez çalışmasında, bugün Hazar Denizi’nde var olan çevre problemlerinin çözümünde bölge ülkelerinin çabalarının büyük anlam taşıdığı ancak çözüme ulaşmada yeterli olmayacağı, dolayısıyla da küresel kuruluşların çözüm

yolunda katkı sağlamalarının büyük önem taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Çözüm açısından önem arz eden hususlar şu şekilde tespit edilmiştir: Öncelikli olarak Hazar kıyısında yerleşen ülkeler aralarındaki siyasi sıkıntıları istikrara kavuşturmalı ve bir araya gelerek Hazar'ın statüsüne ilişkin sorunlara çözüm getirmelidir. Daha sonra kıyıdaş ülkeler tüm Hazar havzasını kapsayan hukuki anlamda bağlayıcı bir çevre programı hazırlayarak acilen hayata geçirmelidir. Ardından kıyıdaş ülkeler, bedavacılığı önlemek için ortak bir vergi uygulamaya başlayabilirler. Böyle bir vergi uygulamasının başlatılması sonucu elde edilen gelirler hazırlanacak olan çevre programının finansmanında kullanılabilir. Ortak vergi uygulamasından elde edilen gelirler çevre programının finansmanı için yeterli olmayabilir. Bu durumda çevre ülkeleri Hazar'ın statüsüne ilişkin problemi çözüp bölgede siyasi ve ekonomik istikrar sergileyerek küresel finansman olanaklarına sahip kuruluşlardan destek isteyebilirler. Çözüm açısından önem arz eden koşullardan biri de hazırlanacak olan çevre programının BM gibi uluslararası bir kuruluşun gözetimi altında yönetilmesidir. Bölge ülkeleri küresel ve tarafsız niteliğe sahip BM gibi bir kuruluşun dâhil olduğu bir ortamda kıyıdaş ülkelerden birisinin çevre programında belirtilen kuralı ihlali halinde kurallı ihlal eden ülkeye uluslararası bir yaptırım gücü uygulanacağı bir anlaşma imzalayabilirler. Kıyıdaş ülkeler arasında var olan nüfuz sorunu böyle bir programın BM gibi uluslararası kuruluşun gözetimi altında yönetilmesini gerektiren önemli nedenlerden birisidir. Çevre programının uluslararası bir kuruluş tarafından yönetilmesi programın etkinliğini arttıracaktır. Bunun dışında kıyıdaş ülkeler ile uluslararası bir kuruluş arasında yapılan anlaşma kıyıdaş ülkeleri çevreye zarar vermemek için daha tedbirli davranmaya özendircektir.

Özetleyecek olursak, Hazar Denizi'nin sonraki nesillere yaşayabilecekleri bir durumda bırakılabilmesi için acil bir çevre koruma çabasına ihtiyaç vardır. Hazar Denizi ve çevresindeki doğanın durumunun geliştirilmesi için sürekli ekonomik gelişme, çağdaş ileri teknolojilerin kullanılması ve deniz kıyısında bulunan devletlerin aralarındaki siyasi ve iktisadi gerginlik konularında bir uzlaşmaya vararak Hazar Deniz ve çevresinde oluşan olumsuz dışsalılıkların çözümü için işbirliği yapmaları zaruridir.

EKLER

EK 1. Hazar Denizi'nin Haritası

Caspian Ecological Programme, http://www.caspianenvironment.org/report_technical.htm (Erişim: 10 Ocak 2005).

KAYNAKÇA

Sanghavi, Sujay and Bruce Hajek, **A New Mechanism for the Free-rider Problem**, <http://www.ifp.uiuc.edu/~sanghavi/public.pdf> (Erişim: 23 şubat 2007)

Abbaspour, Majid, **The Environmental Aspects of Caspian Sea A Need For Regional Cooperation**, http://www.iies.org/OLD_Site/english/training-conf/conference/conf98-paper/pdf/abbaspour.pdf (Erişim: 10 Ocak 2006).

Abbassov, P., ř. Memmedov, **Azerbaycan Respublikasında Denizde Neft-Qaz şıxarılmasının Siyasi- Coğrafi Tehlili**, Azerbaycan XXI Esrin Astanasında, (Ed. Ziyad Samedzade), s. 2, şerq- Qerb Metbeesi, Bakı, 1998.

Akalın, Güneri, **Kamu Ekonomisi**, Ankara, SBF Yayınları, 1986.

Akipek, Ömer İlhan, **Devletler Hukuku**, 1.Kitap: Başlangıç, 3. Bası, Ankara 1970.

Aksoy, şerafettin, **Kamu Maliyesi**, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1998.

Albanses, Robert, “Rational Behavior in Groups; The Free-Riding Tendency”, **Academy of Managment Review**, Vol. 10; 2, 1985. s.244-245.

Algan, Nesrin, “Avrupa Topluluklarının Çevre Politikasına Kısa Bir Bakış”, **Çevre ve İnsan Dergisi**, Yıl 3, Sayı 7, Mart 1988.

Aliyev, ř., **Hazar Denizi Tarihi Haritalarda**, Bakı, Güneş Metbeesi, 1973.

Arrow, Kenneth J., **Social Choice and Individual Values**, McGraw-Hill Company, New York. 1951.

Arsan, Üren, “Kamu seçişi ve Kamu Maliyesine Kısa Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Ocak-Aralık, 1979, Vol.XXXIV

Atkinson, Anthony B., **Lectures On Public Economics**, McGraw-Hill Company, New York, 1980.

Avrasya Dosyası, TİKA Bülteni, şubat 1999/ 2, s.114-118.

Ayati, Bita, **Investigation of Sanitary and Industrial Wastewater Effects on Anzali Reserved Wetland**, <http://www.unesco.org/mab/bursaries/mysrept/2002/ayati/ayati.pdf> (Erişim: 10 Ocak 2006).

Azadlıg Gazetesi, Bakü, 9 Haziran 1998.

Azerbaycan Coğrafiyası, II cilt, Bakı, Güneş Metbeesi, 1989.

Azerbaycan Statistika Komitesi, **Azerbaycan İnsan İnkişafı Haggında Hesabat**, Qanun Neşriyatı, Bakı, 2001.

Azerbaycan Statistika Komitesi, **Azerbaycan İnsan İnkişafı Haqqında Hesabat**, Qanun Neşriyatı, Bakı, 1997.

Azerbaycan Tarihi, I cilt, Bakı, Azer Neşr, 1958.

Azerbaycan’da Ekoloji Harekat, <http://ruzgar.aznet.org/ruzgar/Azeri/3-1az.htm> (Erişim: 10 Aralık 2005).

Azerbaycan’ın İqtisadi İcmalı, TASİS Avrupa Ekspertiza Xidmeti, İyul-Dekabr 1999.

Barannik, Valeriy, Olena Borysova and Felix Stolberg, **The Caspian Sea Region: Environmental Change**, http://www.giwa.net/publications/articles/ambio/article_6.pdf (Erişim: 2 Ocak 2006).

Barde, Jean – Philippe, Economic Instruments in Environmental Policy: **Lessons from OECD Experience and their relevance to Developing Economies**, Technical Paper No. 42, January 1994.

Başol, Koray, **Doğal Kaynaklar Ekonomisi**, Akıselim Ofset Tesisleri, İzmir, 1991.

Batırel, Ömer Faruk, **Kamu Maliyesi Teorisine Giriş**, İstanbul, 1976.

Bbc News, **Azerbaijan’s post-industrial hangover**, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4498319.stm> (Erişim: 12 Aralık 2005)

Behçet, Yücel F., “Enerji Stratejisinde Ulusallık”, **Elektrik Dergisi**, S.104, Kasım 1997, s.54-58

Benneth, Elain, “**The Group Incentive Properties of Mechanisms for The Provision of Public Goods**,” Public Choice, Vol.29; 2, 1977.

Birleşmiş Milletler Sistemi’nde Kuvvet Kullanmama İlkesi ve Meşru Kuvvet Kullanımı, <http://www.usak.org.uk/junction.asp?docID=358&ln=TR> (Erişim: 16 Temmuz 2007)

Bozkurt, Enver , **Uluslararası Hukukta Kuvvet Kulanımı**, Asil Yayınevi, Ankara, 2007.

Böyük Bakı ve Sumgayıt Sahillerinin Ekoloji Monitoringi, Bakı, 1999.

Broadway, Robin, Wildasin W ve E. David, **Kamu Kesimi Ekonomisi**, Tayfun Moğol (çev.), Boston, 1984.

Buchanan , James and Gordon Tullock , **The Calculus of Consent**, Michigan : Ann Arbor Paperbacks, The University of Michigan Press, 1967.

Budaqov, Budaq ve Yaqub Qeribli, **Azərbaycan Respublikasının Fiziki Coğrafiyası**, Öyretmen Neşriyatı, Bakı, 1996.

Caspain Sea, Iran and Caviar (Caspain Case),
<http://www.american.edu/TED/caspian.htm> (Erişim: 1 Aralık 2005).

Caspian Ecological Programme,
http://www.caspianenvironment.org/report_technical.htm (Erişim: 10 Ocak 2005).

Caspian Environment Programme, **Transboundary Diagnostic Analysis for the Caspian Sea**. Vol. II. CEP, Baku, 2002.

Caspian Sea Region: Environmental İssues : Energy Information Administration- USA, 2004, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/caspenv.html> (Erişim:25 Aralık 2004). **Choice**, Taiwan: Nomad press., 1998

Clagett, Brince M., “**Ownership of Seabed and Suboil Resources in the Caspian Sea Under the International Law**”, Caspian Crossroad Magazine, V. I, No.3, Summer 1999.

Croissant, M. , “ Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımaları”, **Avrasya Etüdleri**, 1996-1997, Kış.

Çağiran, Mehmet Emin, **Uluslararası Hukukta Devletin Tek Taraflı İşlemleri**, Ankara, 2005.

Çelebi, Kemal, **Kamu Ekonomisi Analizi: Kamu Ekonomisinin Büyüklüğü Sorunu**, Emek Matbaası, Ankara, 2000

Çelik, Edip F, **Milletlerarası Hukuk**, Birinci Kitap, İstanbul , 1987.

Çolakoğlu, Ayşegül Mutlu, **Dışsal Ekonomiler ve Çevre Kirlenmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi, İstanbul, 1989.

Dabiri, M., “A New Approach to the Legal Regime of the Caspian Sea as a Basis for Peace and Development”, **The Iranian Journal of International Affairs**, Vol 6, No 1-2, Spring-Summer, 1994.

Dağı, Zeynep , **Uluslararası Politikayı Anlamak**, Alfa, İstanbul, 2007.

David, Saul Estrin and Laidler, **Intruduction to Microeconomics**, 4th Ed. London, Simon and Shuster Internationla Group, 1995.

Denis Mueller C., **Public Choice II A Revised Edition of Public Choice**, New York, Cambridge

Diarov, M.D., **Hazar Denizinde Ekolojik Facialar Hayali Değil**,
http://www.caspinfo.ru/library/report/diarov_o3_04.pdf (Erişim: 15 Aralık 2005).

Doğanay, Hayati, **Enerji Kaynakları**, Şafak Yayınevi, Erzurum, 1998.

Downs, Anthony, **An Economic Theory of Democracy**, McGraw-Hill Company NewYork, 1957.

Dumont, H. J., **The Caspian Lake: History, Biota, Structure, And Function**, London 1998.

Dura, Cihan, **Çevre Sorunları ve Ekonomi**, TÇSV, Ankara, 1991.

Ecological Problems of Caspian Sea and Ecological Education in Caspian Countries, Baku, Azerbaijan, 18-20 November, 1998.

Eight Baku International Congress “**Energy, Ecology, Economy**”, Baku, Azerbaijan, 1-3 June, 2005.

Ekins, Paul, “**On the Dividends from Environmental Taxation**”, Ecotaxation, St.Martin’s Pres, New York, 1999.

Environmental Policy: **How to Apply Economic Instruments**, OECD, Paris, 1991.

Erdoğan, İrfan ve N. Ejder, **Çevre Sorunları**, Doruk Yayınları, Ankara, 1997.

Erkan, Hamid, **Bilgi Toplumu ve Ekonomik Gelişme**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 326, Bilim Dizisi: 8, 1994.

Etraf Muhitin Muhafizesi Üzere Milli Fealiyyet Planı, Dövlət Ekologiya ve Tebietden İstifade Nezaret Komitesi, Bakı, 1998.

External Influences on Economic Reform: Reform as a Regional Public Good,
<http://faculty-staff.ou.edu/G/Kevin.B.Grier-1/reform2002.pdf> (10 Ocak 2007)

- Ferroni , Marco, **Regional Public Goods and the Regional Development Banks**,
<http://www.eclac.cl/portofspain/noticias/noticias/8/14868/Ferronipub.pdf> (21 Şubat 2007)
- Ferroni ,Marco, **Financing Regional Public Goods**,
<http://www.undp.org/ods/monterrey-papers/ferroni.pdf> (20 Mart 2007)
- Ferroni, Marco, **Regional Public Goods: The Comparative Edge of Regional Development Banks**,
<http://www.petersoninstitute.org/publications/papers/ferroni0202.pdf> (12 Mart 2007)
- Fisher, Stanley, David Begg ve Rudiger Dornbush, **Mikro İktisat**, (Çev: Vildan Serin), Alkım Yayınları, İstanbul, 2001.
- Fuller, Liz, “**Still No Decision On Caspian Sea**”,
http://www.parstimes.com/news/archive/2005/rfe/caspian_future.html
(Erişim: 10 Şubat 2005)
- Glantz, Michael H., **Global Environmental Problems in the Caspian Region**,
<http://www.isse.ucar.edu/caspian/> (Erişim: 15 Ocak 2006).
- Glantz, Michael, **Caviar from the Caspian To Be or Not To Be**, International Institute For Caspian Sea Studies,
- Goodstein, Eban, “In Defense of Health-Based Standards”, **Ecological Economics** 10, No: 3, 1994.
- Government Report, “**Prevention of Gradual Death of the Rivers in the South of the Caspian Sea**”, Journal of Water and Environment, No.11, 1999.
- Griffith, Allan and Stuart Wall, **Intermediate Microeconomics: Theory and Applications**, 2nd Ed., New York, Financial Times Prentice Hall, 2000.
- Gunnar, Rundgren, “**Reasons and Arguments for Organic Agriculture**”, IFOAM Reports on Organic Agriculture (Çev: Sinem Gül), Tubitak Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- Gunning, Patrick, **Understanding Democracy: An Introduction to Public Choice**, Taiwan: Nomad press., 1998
- Güler, Çağatay, **Çevre Sözlüğü**, Saypa Yayınları, İstanbul, 1994.
- Gündüz, A., **Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Teşkilatlar Hakkında Temel Metinler**, İstanbul, Beta, 1994.

Hacıyev, E.G., **Azərbaycan Respublikası Yeriüstü Sularının Keyfiyyətinin Muasir Veziyeti, Kür Çökekliyinin Tebiəti və Ekoloji Problemləri**, Nafta-Press, Bakı, 2004.

Hebiyev, H., **Xezer Denizi: Neft və Balıq**, Azərbaycan XXI. Esrin Astanasında, Şerq-Qerb Metbeəsi, Bakı, 1998.

<http://www.caspianstudies.com/article/caviar%20from%20the%20caspi.htm> (Erişim: 18 Aralık 2004).

<http://www.caspianstudies.com/article/Maleki-legal.htm> (Erişim: 25 Ocak 2005).

http://www.mises.org/journals/jls/5_4/5_4_6.pdf (Erişim: 23 Nisan 20007)

http://www.parstimes.com/news/archive/2005/rfe/caspian_future.html (Erişim: 10 Şubat 2005)

International Conference On Rapid Sea Level Change - A Caspian Perspective, <http://www.caspiansealevelchange.org/AbsPref18apr.pdf> (Erişim: 3 Ocak 2006).

Janusz, Barbara, **The Caspian Sea Legal Status and Regime Problems**, <http://www.riia.org/pdf/research/rep/BP0805caspi.pdf> (Erişim: 31 Aralık 2005).

Kamien, Morton, “**Revelation of Preference For A Public Good with Imperfect Exclusion**”, Public Choice, Vol. 19, Fall 1970

Karpuzcu, Mehmet, **Çevre Ekonomisi**, İTÜ Matbaası, İstanbul, 1987.

Kaul, İnge, **Defining Global Public Goods**, Oxford University Press, 1999.

Kaya, İbrahim , **Terörle Mücadele ve Uluslararası Hukuk**, Usak Yayınevi, Ankara, 2005.

Kenneth J. Arrow, **Social Choice and İndividual Values**, Second Edition, Merreay Printing Comapny, Westford, 1976.

Kneese, A.V. and C.L. Shultze, **Pollution, Price and Public Policy**, The Brook İstitution, Washington, D.C., 1990.

Kollu, N. Ayşe, **Hazar Denizi’nin Hukuki Rejimi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hukuk Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2003.

Koutsoyannis, A., **Modern Mikro İktisat** (Çev: Muzaffer Sarımeşeli), Teori Yayınları, Ankara, 1987.

- Kuzu, Burhan, **Sağlıklı ve Dengeli Bir Çevrede Yaşama Hakkı**, Fakülteler Matbası, İstanbul, 1997.
- Lavrov, Dmitrij, “ **The Caspian Sea Legal Status**”,
<http://www.newenergyanalytics.com/reports/index.phtml> (Erişim: 28 Aralık 2004).
- Lazaroff, Cat, **Caviar Export Ban Could Save Caspian Sea Sturgeon**, International Institute for Caspian Sea Studies,
<http://www.caspianstudies.com/article/caviar.htm> (Erişim:02 Ocak 2005)
- Lewis, J. Scott, **The Function Of Free Riders: Toward A Solution To The Problem Of Collective Action**, http://www.ohiolink.edu/etd/send-pdf.cgi?acc_num=bgsu1148652968 (Erişim 25 Mayıs 2007)
- Lowell, Feld, **İran, Country Background**, <http://www.eia.doe.gov/emeu/cabs/iran.html> (Erişim: 19 Şubat 2005).
- Maleki, Abbas, “ The Legal Status of the Caspian Sea: Discussion of Different Iranian Views”, **İnsitute of Caspian Studies**, April 2001.
- Marwell, Gerald, “**Economists Free Ride, Does Anyone Else?**”, Journal of Public Economics, Vol.
- Mcintosh, P., “**Water Pollution, Charging Systems and the EEC**” , Water (23), Nov. 1978.
- McMorran, Ronald T. ve David L. Nellor, **Tax Policy and the Environment: Theory and Practice**, IMF Working Paper, September 1994, WP/94/106
- Memmedov, P., “**Xezerin Ekoloji Problemlerinin Hellinde Ölkelerarası Emekdaşlığın Ehemmiyeti**”, Azerbaycan XXI Esrin Astanasında (Ed. Ziyad Semedzade), C. II, Şerg- Gerb Metbeesi, Bakı, 1998.
- Memmedov, Ramiz, “Hazar Denizi’nin Seciyesi”, **Bilgi**, sayı 8-12, 2001.
- Memmedov, Ramiz, **İzmenchivost Gidrofizicheskix Poley i Rasprostraneniye zagrizniteley v Kaspiyskom More**, Bakı, Elm, 2000.
- Meray, Seha, **Devletler Hukukuna Giriş**, C.I, 3. Bası, Ankara 1968.
- Mueller, Dennis and Peter Murrell, “**Interest Groups And The Size Of Government**” **Public Choice**, England, 1986.
- Muller, Denis C., **Public Choice**, Cambirdge University Press, Cambridge, 1985
- Musgrave, Richard and Musgrave Peggy, **Public Finance in Theory and Practice**, US, 1989

- Narodnoye Hozayistvo Azerbaicanskoi SSR V 1983 Godı Stat. Ejegodnik**, Bakı, 1983; **Statisticeskiye Pokazateli Azerbaicana V 1997 Godı Statı, Ejegodnik**, Bakı, 1998.
- Nebiyev, Nebi, **İktisadiyat Cemiyyet ve Ekoloji Muhiti**, Ağrıdağı Neşriyyat, Bakı, 2000.
- Nesipli, Nesip, **Azerbaycan Jeopolitiği ve Petrol**, Öyretmen Neşriyatı, Bakü, 2002.
- Oates, W., “**The Regulation of Externalities: Efficient Behaviour by Sources and Victims**”, Public Finance. Vol. 38, No. 3. 1983.
- OECD, **Economic Instruments for Pollution Control and Natural Resources Managment in OECD Countries**, A. Survey, 1998.
- Onica, Timur, “Optimism increases for caspian sea agreement”, **Business & Economics**, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav041904.shtml> (Erişim: 25 Ocak 2005).
- Önder, İzzetin, “**Dışsal Maliyetler ve Dolaylı Vergilerde Aşırı Yük**”, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 28. seri, İstanbul, 1982.
- Önder, İzzetin, “**Pareto Dengeleri Açısından Bölünmezlik ve Dışsalılık Kavramları**”, Maliye Enstitüsü Konferansları, 23. Seri, İstanbul, 1975.
- Özgan, F. Nuran, **Çevre Sorunlarına Ekonomik Yaklaşım: Su – Deniz Kirliliğinin Denetimi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Uluslararası İlişkiler, İstanbul, 1992.
- Panahov, Şahin, “**Abrazivaniye Akrujayuşey Serdi I Dobrovolniye Organizatsiyi vı Azerbaycana**”, Central Asia and Black Sea Environment Confrence (23-25 October 1996), Ankara 1997.
- Panahov, Şahin, “**Hazar Denizi’nin Coğrafi –Jeopolitik Çevre Sorunları**”, Avrasiya Çevre Konferansı, Türkiye Çevre Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Paperbacks, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1967
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk**, 3. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2005.
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri Cilt: III**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.
- Pazarcı, Hüseyin, **Uluslararası Hukuk Dersleri**, II. Kitap, 10. Baskı, Ankara 2004.
- Pollution in The Caspian Sea**, Payvand's Iran News, <http://www.payvand.com/news/02/jul/1073.html> (Eişim 05 Ekim 2005).

Polution Of The Caspian Sea, Caspian Enviornmental Programe,
<http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

Polution Of The Caspian Sea, Caspian Enviornmental Programe,
<http://www.caspianenvironment.org/pollution/menu3.html> (Erişim: 04 Ocak 2005).

Prokhorov, Igor, **Problems of Caspian Ecology**,
http://www.kazpravda.kz/archive/24_06_2003/c_e.html (Erişim: 23 şubat 2005).

Qasimov, E.H., **Xezer Denizinin Ekoloqiyası**, Bakı, 2004.

Reisen , Helmut, Marcelo Soto and Thomas Weithöner, **Financing Global and Regional Public Goods through ODA: Analysis and Evidence from the OECD Creditor Reporting System**,
http://62.237.131.18/conference/conference-2003-3/conference-2003-3-papers/Reisen-Soto_Weithoner1208.pdf (11 Nisan 2007)

Richard Wagner, **The Public Economy**, Markham Publishing Company, Chicago, 1973.

Rotenberg, Michael ve Glen Hovard, “Azerbaijan Oil Industry”, **Russian Oil & Gas Guid**, July, 2000, Vol. 2, no 3.

Salvatore, Dominick, **Microeconomics: Theory and Applications**, 4th Ed., New York, Addison- Wesley, 1997.

Sandbach, F., **Principles of Pollution Control**, Willim Clowes Ltd. London, 1982.

Sandler, Todd, **Regional Public Goods and Regional Cooperation**,
<http://www.gpgtaskforce.org/uploads/files/219.pdf> (20 Mayıs 2007)

Schiller, Bradley R., **The Micro Economy Today**, Mc Graw-Hill İnc., New York, 1991.

Schneider, Friedrich and W. Werner, “**Free Riding and Collective Action; An Experiment in Public Microeconomics**”, Quarterly Journal Of Economics, Vol. 116, 1981

Schofield, C., M. Pratt, “ **Claims to the Caspian Sea**”, *Jane’s Intelligence Review*, February 1996.

Shoumikhin, Andrei, “**New Developments Related to Caspian Oil**”, Perespectivs on Central Asia, V. 1, No. 9, December 1998.

- Siewers, W. Eric, “ **The Caspian, Regional Seas, and The Case For a Cultural Study of Law**”, 13 Georgetown Env'tl.L. Rev. 361, 2001.
- Sloman, Jhon, **Mikro İktisat** (Çev: Ahmet Çakmak), Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Smith, Stephen, “**Environmental Tax Design**”, Ecotaxation, St. Martin's Press, New York, 1997.
- Sonat, Ali, **Çevre Sorunlarının Ekonomik Açıdan Değerlendirilmesi ve Türkiye İçin Bir Model Denemesi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler, Ankara, 1988.
- Soysal, İsmail, “Hazar Bölgesinde Petrol ve Doğal Gaz kaynakları”, **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1998.
- Sönmez, Sinan, **Kamu Ekonomisi Teorisi**, Teori Yayınları, Ankara, 1997.
- Stiglitz, Joseph, **Kamu Kesimi Ekonomisi** (Çev: Ömer Faruk Batırel), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1986.
- Stiglitz, Joseph, **Kamu Kesimi Ekonomisi** (Çev: Ömer Faruk Batırel), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1994.
- Stinkovich, M.A., ve E. Shnilram, **Energetika: Problemi İ Prespetivi**, Luç Basımevi, Moskova, 1981.
- Sumqayıt Neft-Kimya Kompleksinin Ekoloji Problemleri, Azerbaycan'da Ekoloji hareketi, <http://ruzgar.aznet.org/ruzgar/Azeri/1-5az.htm> (Erişim: 14 Aralık 2004).
- Sur, Melda , **Uluslararası Hukukun Esasları**, Beta, Ankara, 2006.
- Şener, Orhan, **Kamu Ekonomisi**, Okan Yayıncılık, Ankara, 1984
- Şener, Orhan, **Kollektif Karar Alma Mekanizması**, Kalite Matbası, Bursa, 1980
- The Caspian Sea Region: Environmental Change**,
http://www.giwa.net/publications/articles/ambio/article_6.pdf (Erişim: 2 Ocak 2006).
- The Free Rider as a Basis for Government Intervention**,
http://www.mises.org/journals/jls/5_4/5_4_6.pdf (Erişim: 23 Nisan 2007)
- The Free Rider Problem**, <http://www.jim.com/anarchy/freeride.htm>, (Erişim: 20 Ocak 2007)
- The Free Rider Problem**, <http://www.jim.com/anarchy/freeride.htm>, (Erişim: 20 Ocak 2007)

- Tullock, Gordon, “**Practical Problems and Practical Solutions**,” Public Choice, Vol. 29; 2, 1977.
- Turanlı, Rona, **MikroEkonomik Analiz**, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1991.
- Turgut, Nükhet, “Kirlenen Öder İlkesi ve Çevre Hukuku”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 44. s. 1-4. 1995, s. 61-71.
- Turgut, Nükhet, **Çevre Hukuku**, Savaş Yayınları, Ankara, 1998, s. 183.
- Uslu, Orhan, “Çed Kavramına Genel Bakış”, **Çed Eğitimi**, T.Ç.S.V. Yayını, Ankara, 1994.
- Uslu, Orhan, **Çevresel Etki Değerlendirilmesi**, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ankara, 1986.
- Victor, P. A., **İktisadi Açından Çevre Kirlenmesi**, Akbank Kültür Yayınları, Mac Millan İktisat Serisi, İstanbul, 1978.
- Vladimir, Mamaev, , "The Caspian Sea: Enclosed And With Many Endemic Species," Woods Hole Group, Inc., European Environment Agency: Europe's Biodiversity Biogeographically Region Sand Seas, http://reports.eea.eu.int/report_2002_0524_154909/en/page172.html (Erişim: 20 Mayıs 2005).
- Xezer Denizi Ekolojisi Programı**, Azerbaycan'da Ekolojiyi Harekat, <http://ruzgar.aznet.org/ruzgar/Azeri/3-1az.htm> (Erişim: 10 Kasım 2005).
- Yaşamış, Firuz Demir, **Çevre Yönetiminin Temel Amaçları**, İmge Yayınları, Ankara, 1995.
- Yenisey, Feridun , **Uluslararası Ceza Divanı**, Arıkan, İstanbul, 2007.
- Yusifov, Y., **Qedim Şerq Tarihi**, Azer Neşr, Bakı, 1993.